Josip Lisac

HRVATSKA DIJALEKTOLOGIJA 1.

Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja

GOLDEN MARKETING • TEHNIČKA KNJIGA

Nakladnik
Golden marketing – Tehnička knjiga
Juršićeva 10, Zagreb

Za nakladnika
Ana Maletić

Recenzenti
akademik Dalibor Brozović
akademik Petar Šimunović
mr. sc. Sanja Vulić

ISBN 953-212-168-4

JOSIP LISAC

HRVATSKA DIJALEKTOLOGIJA 1.

Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja

Golden marketing – Tehnička knjiga

SADRŽAJ

PROSLOV

Cjelovita hrvatska dijalektologija još nije napisana. U ovoj knjizi obrađeni su štokavski i torlački idiomi kojima govore Hrvati. Kako, međutim, Hrvati govore s v i m štokavskim dijalektima, a i nekim torlačkim idiomima, sasvim je jasno da smo morali dati makar vrlo sažeti prikaz i onih dijalekata koji prvenstveno pripadaju govornicima srednjojužnoslavenskih govora koji nisu Hrvati. To, naravno, ne znači da su jedni dijalekti za znanost zanimljiviji i važniji od drugih, to znači da je naša obradba usmjerena na hrvatske govore. Međutim, ipak se dosta bavim i idiomima Bošnjaka, Crnogoraca i Srba, pa se i među uvrštenim dijalekatnim primjerima našlo i onih koje nisu izgovorili Hrvati. Takva orijentacija vidljiva je i iz navođenja literature; kod jednih dijalekata literatura je navedena uglavnom iscrpno, kod drugih u relativno skromnu izboru. Obradba je dana na temelju sve dostupne mi literature i vlastitih terenskih podataka. Moja je želja bila sređeno i sažeto iznijeti osnovne činjenice o hrvatskoj dijalektologiji, ne zanemarujući, međutim, ni pojedinosti koje odudaraju od opće slike pojedinih dijalekata. Na sporna se pitanja u svom tekstu ne osvrćem često, no obaviješteni će čitatelj lako razumjeti kojim se podatcima ili kojim se interpretacijama ja priklanjam.

Prve ozbiljne pobude za bavljenje dijalektologijom primio sam od profesora Dalibora Brozovića. U njega sam na Filozofskom fakultetu u Zadru studirao, u njega sam bio asistentom, s njim surađujem četvrtinu stoljeća. Zato je prirodno da će se u ovoj knjizi naći tragovi njegova nauka, njegove pisane i njegove izgovorene riječi. Petar Šimunović, vodeći naš onomastičar, iznio mi je tijekom devedesetih godina prošloga stoljeća ideju o pisanju cjelovite hrvatske dijalektologije. Prihvatio sam njegov poticaj, svjestan i veličine i težine zadatka. Godine 2000. počeo sam pisati svoje djelo; ubrzo je obradba štokavskih i torlačkih govora bila završena. Međutim, pojavili su se i posebni problemi, pa se privremeno odustalo od prvotne zamisli objavljivanja cjelovite hrvatske dijalektologije. Počinjemo (moj nakladnik Golden marketing – Tehnička knjiga i ja) s knjigom o štokavskim i torlačkim govorima Hrvata; vjerujem da na knjige o čakavskom i kajkavskom narječju neće trebati dugo čekati. Nakon toga planiramo objaviti cjelovito djelo u jednom svesku; tu će biti i uvodna poglavlja.

D. Brozović i P. Šimunović mnogo su me zadužili i kao recenzenti rukopisa i njegovi pozorni čitatelji. Svoj je recenzentski prinos dala i kolegica Sanja Vulić.

Ova knjiga namijenjena je studentima kroatistike ali i svima drugima koji se zanimaju za dijalektološka pitanja, pitanja koja rječito govore o hrvatskom jeziku, o hrvatskom narodu i o njegovoj povijesti. Mnogi su učenjaci pridonijeli našim današnjim znanjima o hrvatskoj dijalektologiji. Osobito u posljednjim desetljećima literatura o predmetu silno je povećana. Ne bih želio nabrajati veliki broj imena, ali ipak moram, uz djela Dalibora Brozovića, istaknuti prinose Stjepana Ivšića i Pavla Ivića. I djelovanje nizozemskih dijalektologa (Willem R. Vermeer, Peter Houtzagers, Janneke Kalsbeek) pokazuje se vrlo poticajnim. Mnogo problema u radu imao sam zbog teškoća u nabavci literature uzrokovanih ratnim nevoljama i uopće nelakom komunikacijom sa znanstvenim središtima kao što su Beograd, Novi Sad i Sarajevo. Bilo je, naravno, i dragocjene suradnje i nezaboravne kolegijalnosti; bez toga ova bi knjiga svakako bila bitno osiromašena. Moja je zahvalnost upućena svima koji su mi pomogli u radu, također studentima kroatistike na Sveučilištu u Zadru koji su se živo zanimali za pojavu ovoga djela.

U Zadru, kolovoza 2003.

Transkripcija

Primijenjena je transkripcija većinom uobičajena u literaturi. To znači da su podatci iz literature u nekoj mjeri morali biti modificirani. Odnosi se to i na bilježenje fonema i osobito na bilježenje prozodijskih obilježja. Npr. u *Fonološkim opisima...* (Sarajevo, 1981.) čitamo *móxuna*, ali to u ovoj knjizi donosimo kao *mòxuna*, *gràx* registriramo kao *grȁx* itd. Ponegdje akcenti nisu bilježeni, bilo da je tako u literaturi ili iz kojeg drugog razloga.

Posebno napominjem da je neslogovnost vokala označena "lukom" ispod znaka, npr. *i̯*. Tamo gdje se u diftonzima slogovnost proteže na oba člana htio sam dodati "dužicu" ispod obaju znakova, ali to iz računalnih razloga nije bilo moguće, tako da stoji npr. *ie*. Slogovnost sonanata (eventualno i drugih suglasnika) označena je kružićem ispod znaka, npr. *v̥*. Palataliziranost suglasnikā označena je apostrofom desno od znaka, npr. *l'*. Eksponentima su označeni glasovi s oslabljenom artikulacijom. U pregledu dodajem napomene o pojedinim primijenjenim znakovima za određene glasove:

Vokali

ϵ – otvoreno *e*
ẹ – zatvoreni glas tipa *e*
ọ – zatvoreni glas tipa *o*
ḁ – glas srednji između *a* i *o*
ə – tzv. *šwa*, ni prednji ni neprednji glas
u̇ – glas između *u* i *ü*

Sonanti

ń – glas koji se obično piše kao *nj*
ļ – glas koji se obično piše kao *lj*

Šumnici

ʒ – zvučni prednjojezični afrikat
ś – glas između *s* i *š*
ź – glas između *z* i *ž*
t' – bezvučni palatalni ploziv

d' – zvučni palatalni ploziv
ʒ́ – glas koji se obično bilježi kao *đ*
ǯ – glas koji se obično bilježi kao *dž*
ǯ́ – glas između *ǯ* i *ʒ́*
č́ – glas srednji između *č* i *ć*
x – glas koji se obično bilježi kao *h*

Kratice

AfslPh	–	*Archiv für slaviche Philologie* (Berlin)
ANUBiH	–	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
BHDZ	–	*Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* (Sarajevo)
FO	–	*Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, Sarajevo, 1981.
GFFNS	–	*Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*
Glasnik	–	*Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*
HAZU	–	Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
HDZ	–	*Hrvatski dijalektološki zbornik* (Zagreb)
JAZU	–	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
JF	–	*Južnoslovenski filolog* (Beograd)
Ljetopis	–	*Ljetopis JAZU* (Zagreb)
NSSVD	–	*Naučni sastanak slavista u Vukove dane* (Beograd)
NVj	–	*Nastavni vjesnik* (Zagreb)
Prilozi	–	*Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* (Beograd)
Rad	–	*Rad JAZU/HAZU* (Zagreb)
RFFZd	–	*Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* (Zadar)
SAN	–	Srpska akademija nauka
SDZ	–	*Srpski dijalektološki zbornik* (Beograd)
SLPJ	–	*Studia linguistica Polono – Jugoslavica*
ZFL	–	*Zbornik* (Matice srpske) *za filologiju i lingvistiku* (Novi Sad)

ŠTOKAVSKO NARJEČJE

GRANICE

Štokavskim narječjem govori se približno u polovini naselja u Hrvatskoj, također u cijeloj Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, pa i u Srbiji izvan njezinoga jugoistočnoga prostiranja. Hrvatske štokavske govore nalazimo u veliku broju u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini; manje ih ima u Crnoj Gori i u Srbiji, pa i na drugim područjima: u Italiji (Molise), u Austriji (Vlahija u Gradišću), u Madžarskoj (cio niz naselja), u Rumunjskoj (Rekaš) i drugdje po svijetu. Nehrvatski štokavski idiomi postoje i u Sloveniji (Bojanci i Marindol u Beloj krajini), u Madžarskoj, u Rumunjskoj, u Makedoniji itd. Na sjeverozapadu granica je na Dravi kod Virovitice odakle ide u okolicu Bjelovara, pa zatim na jug do Jasenovca. Dalje ide granica prema zapadu, do Petrinje i dalje do okolice Karlovca i do okolice Ogulina. U Gorskom kotaru štokavski su Lič, Sunger, Mrkopalj, Moravice, Gomirje, a na obali štokavci žive već jugoistočno od Novoga. I dalje je obala štokavska, uz izuzetak čakavskog Senja. U okolici Zadra još su donekle čakavski Novigrad, Privlaka, Bibinje, Sukošan itd. Obala do Omiša uglavnom je čakavska, no i štokavci su dobro zastupljeni: Nin, Zaton, Sveti Petar na moru, Pirovac, Šibenik i okolica, Seget itd. Štokavski je zapadni Pelješac, također Mljet i drugi otoci u dubrovačkoj blizini. Štokavaca ima i na Korčuli, Hvaru, Braču, Šolti itd. Na jugoistoku granica počinje kod Dečana, ide do ušća Laba u Sitnicu, zatim do planine Pasjače i zapadno od Prokuplja do Stalaća i do granice s Bugarskom istočno od Zaječara. Izvan omeđenog područja uglavnom se granica štokavštine poklapa s granicama Hrvatske, Crne Gore i Srbije prema drugim državama izvan bivše Jugoslavije, s time da je, kako rekosmo, Bosna i Hercegovina sva štokavska. Izvan tih granica štokavske oaze postoje između Križevaca i Koprivnice, u blizini Čazme, u Žumberku, u Gorskom kotaru.

Hrvatski štokavski govori većinom se jasno razlikuju od ostalih govora istoga narječja svojim posebnim zapadnim značajkama i svojim vezama s čakavskim i kajkavskim govorima.

PROSTIRANJE ŠTOKAVŠTINE U PREDMIGRACIJSKO DOBA. ZAPADNA I ISTOČNA ŠTOKAVŠTINA

Zapadna štokavština graničila je prije velikih seoba (uglavnom 16. i 17. stoljeće) s kajkavskim i čakavskim narječjem te s istočnom štokavštinom (vidjeti kartu 6. na str. 164-5). Prema kajkavcima granica je išla približno od ušća Une u Savu prema sjeveroistoku prilično istočnije od današnje Virovitice i dalje u današnju Madžarsku. Čakavsko-zapadnoštokavska granica očito nije bila oštra, ali se kao njeno prostiranje može uzeti područje neznatno istočno od Une, zatim Dinara, uz izbijanje na more istočno od Cetine. Otoci su bili čakavski, obala zapadnoštokavska, no zapadni Pelješac, Korčula i Lastovo su čakavski, istočni Pelješac, Mljet i otoci pred Dubrovnikom zapadnoštokavski. Granica između dviju štokavština najvjerojatnije je išla Dunavom pa zatim do područja nešto zapadno od Drine i dalje nedaleko od današnje Foče. Odatle je granica išla prema Neretvi, ali tako da je Neretva s okolicom bila u zapadnoj štokavštini; zatim je odijelila zapadnoštokavsko Dubrovačko primorje od zaleđa i izlazi na more u Boki kotorskoj. Bokeljski Hrvati vjerojatno su imali govor zapadnoštokavskoga tipa, pravoslavci u Boki govor istočnoštokavske fizionomije. Uz to postoji mišljenje da su Bokelji Hrvati kao najzapadniji istočni štokavci imali i zapadnih izoglosa, kao što su i Dubrovčani, kao najistočniji zapadni štokavci, imali i neke istočne izoglose. Prije migracija vjerojatno je u Boki bilo malo pravoslavaca.

Istočna štokavština prostirala se od područja zapadne štokavštine do područja torlačkoga narječja, to jest do zone od Albanije preko Kosova i današnjeg Stalaća do današnjeg Donjeg Milanovca na Dunavu.

OSNOVNE ZNAČAJKE ŠTOKAVSKOGA NARJEČJA

1. *Što* ili *šta* kao zamjenička riječ;

2. Razlikovanje dvaju kratkih (uz razlikovanje dvaju ili triju dugih) akcenata, uzlaznih i silaznih, što je u europskim razmjerima važna strukturalna osobina, koja ne dolazi u svih štokavaca;

3. Sačuvane nenaglašene duljine, ali ne podjednako dosljedno u svim govorima;

4. *U* kao refleks stražnjeg nazala i samoglasnoga *l* (samoglasno *l* u središnjoj Bosni ne daje redovito *u*, tj. javlja se i diftong *uo*);

5. Inicijalna skupina *v* + slabi poluglas daje *u*-, npr. *unuk*;

6. Šwa daje *a*, ali uz odstupanja u zetsko-južnosandžačkom dijalektu;

7. Premetanje *wьśe* u *sve*;

8. Prijelaz *čr*- u *cr*-, s odstupanjima u slavonskom dijalektu, u zapadnom (Molise) te u Vlahiji (Gradišće);

9. Promjena -*l* na kraju riječi ili sloga u *o* ili u *a*; iznimka u radnom pridjevu na slavonskom jugozapadu, eventualno još ponegdje;

10. Promjena *d'* u *ǯ*, uz dosta iznimki na raznim stranama;

11. Promjena *cr* u *tr* u riječi *trešnja* (*črěšńa*>*crěšńa*>*trěšńa*); iznimke (npr. *crešna*) npr. u Slavoniji, u Madžarskoj i u Rumunjskoj;

12. *Ć* i *ǯ* od *jt, jd* - *poć(i), poǯem*, uz odstupanja u slavonskom, zapadnom i u istočnobosanskom dijalektu; *poći* je rasprostranjenije od *poǯem*;

13. Tzv. novo jotovanje dentalnih i labijalnih suglasnika, uz dosta odstupanja, osobito u Slavoniji i u Bosni;

14. Gubljenje fonema *x*, uz znatna odstupanja

15. Nastavak -*ā* u G mn. imenica muškog i ženskog roda, ali uz dosta odstupanja;

16. Nastavak -*u* u L jd. imenica muškog i srednjeg roda (*u gradu; u selu*);

17. Umetak -*ov*-/-*ev*- u množini većine jednosložnih imenica muškoga roda, uz dosta odstupanja, npr. između Neretve i Dubrovnika, ali i drugdje;

18. Izjednačenje dativa, lokativa, instrumentala množine imenica, uz prilična odstupanja;

19. Čuvanje nastavka *-og(a)* u genitivu i akuzativu jednine muškog i srednjeg roda zamjeničko-pridjevske deklinacije (*drugoga*), uz odstupanja na dubrovačkom i livanjskom području;

20. Poseban oblik s nastavkom *-a* za srednji rod u nominativu množine zamjeničko-pridjevske promjene (*ova sela*, a ne *ove sela*);

21. Čuvanje aorista, koji ipak uglavnom izostaje oko Dubrovnika;

22. Posebne konstrukcije uz brojeve od 2 do 4 (*dva*, *tri*, *četiri noža*);

23. Znatan broj tzv. turcizama.

Kako vidimo, mnoge od navedenih pojava ponegdje izostaju u štokavskim govorima, uz to što često dolaze i u drugim organskim idiomima. Sa štokavštinom najčešće se podudaraju govori torlačkoga narječja, prvenstveno idiomi prizrensko-južnomoravskoga dijalekta. Na zapadu dijasistema najpovezaniji su štokavski i jugoistočni čakavski idiomi.

Vokalizam

Vokalni razvoj praslavenskog jezika glavninom je karakteriziran pojednostavnjivanjem izrazito kompliciranoga stanja. Fonemi *a*, *e*, *o*, *i*, *u* uglavnom su se čuvali u slavenskim jezicima, pa tako onda i u hrvatskim organskim idiomima. Drugačije je bilo s vokalima *y*, *ъ*, *ь*, *ǫ*, *ę*, *ě*, kao i s *r̥* i *l̥*. Jednostavan je bio razvoj *y* (u *i*), a poluglasovi su dali *ə*, tj. izjednačili su se. Daljnji je razvoj *ə* vrlo važan, a i u štokavštini postoje različiti putovi njegova razrješavanja, u *a* ili u otvoreno *e*. I sudbina nazala značila je odjeljivanje jednih govora od drugih; u štokavštini stražnji nazal je uvijek davao *u* (u Slavoniji, a možda i drugdje u zapadnoj štokavštini preko zatvorenoga *o*), prednji nazal je u pokojem primjeru dao *a*, inače redovito *e*. Fonem *ě* još je bitniji u tom smislu odjeljivanja jednih govora od drugih, također *l̥*. Vokal *ẹ* od jata, dobiven od prethodnoga *ẹɛ*, davao je od 13. stoljeća *i* ili *e*, ubrzo i (i)jekavski izgovor. Na istoku dijasistema od *ẹ* postupno od jugoistoka (makedonski i bugarski jezik) napreduje *e* prema sjeveru. Na zapadu je od *ẹ* vjerojatno naprije dobiven diftong *ie*, koji daje ili *i* (dugo i kratko), ili *iē/je*, ili miješani jat. Miješani jat znači različit izgovor jata u različitim kvantitativnim uvjetima, npr. *e* u dugim slogovima, *je* u kratkima. Na štokavskom sjeveru očito se *ẹ* čuvalo dugo,

sve do seobenih zbivanja, ako već prije nije dobiven diftong. I danas se to *ę* čuva u dijelu Gradišta kod Županje, u okolici Našica, u Dušnoku i Baćinu u Madžarskoj, u znatnu dijelu sjeverozapadne Srbije, u Rekašu i u Banatskoj Crnoj Gori u Rumunjskoj, u govoru galipoljskih Srba. Zatvoreno *e* čuva se i kod Karaševaca, pripadnika torlačkog narječja u Rumunjskoj, ponegdje u čakavštini i u glavnini kajkavskih govora. U cjelini, moglo bi se zaključiti da se *ę* vjerojatno dugo čuvalo od Žumberka do Timoka. Samoglasno *l* redovito je davalo *u*, no u središnjoj Bosni dobiveno je *uo*. Tu su u par došli refleksi jata (*ie*) i refleksi samoglasnoga *l* (*uo*). Samoglasno *r* sačuvano je u štokavštini redovito. Sve u svemu, štokavski vokalizam često je peteročlan:

i u
e o
a.

Osim toga, u nizu govora postoje šesteročlani četverokutni sustavi, npr. s vokalom ε (od poluglasa) u zetsko-južnosandžačkim govorima, uz ostalih pet vokala. Postoje i drugačiji šesteročlani sustavi, npr. oni u kojima *ě* daje zatvoreno *e*, vokali *e* i *ę* otvoreno *e*; takav je npr. sustav u Rekašu u Rumunjskoj:

i u
ę o
ε a.

Važno je štokavsko obilježje relativno povećanje udjela vokala u govoru. Riječ je o tzv. novoštokavskim inovacijama: prijelaz početnoga *l* (i *l* na kraju sloga) u *o* ili u *a*; nova jotacija tipa *grožǯe* od starijega *grozdje*; gubljenje *x*; dobivanje *-ā* u genitivu množine umjesto starijega nultog morfema; sinkretizam množinskih padeža da se *ženama* npr. dobiva u dativu, lokativu i instrumentalu od starijega *ženam*, *ženah*, *ženami*. Uz to vrijedno je podsjetiti na prijelaz samoglasnoga *l* u *u*, na primjere tipa *unuk* od starijega *wъnukъ*, na prijelaz npr. *dojti* u *doći* itd. Zanimljivo je da se u govorima s velikim brojem akcenata (4 ili 5) najčešće nalazi samo pet tzv. klasičnih vokala i uz njih *r̥*, dok se

specifični vokali (npr. *ε*, *ə*, *ü*) obično pojavljuju u govorima s manjim brojem akcenata.

Glede distribucije vokala štokavski govori većinom čuvaju načelo maksimalne slobode. To znači da svaki vokal može stajati u početnom, središnjem i u dočetnom položaju; da svaki može biti i dug i kratak; da svaki može stajati u naglašenu i u nenaglašenu (predakcenatskom, nakonakcenatskom) položaju; da može dolaziti ispred i iza svih suglasnika; da može doći, osim u osnovama, u prefiksima, u sufiksima, u proklitikama i u enklitikama. U distribuciji vokala postoji ipak i ograničenje koje umanjuje frekvenciju vokala u govoru. Naime, u dijalektima jaka je tendencija izbjegavanja slijedova vokala, pa se onda javljaju sažimanja (na primjer *trines* "trinaest"), pretvaranja vokala u neslogovan glas (npr. *trinajs*) ili ubacivanja *j* ili *v* (*pepejo* "pepeo", *davo* "dao"). Obično se sažimaju nenaglašeni vokali, npr. *pito* ili rjeđe *pita* "pitao".

Konsonantizam

Praslavenski konsonantizam u hrvatskom je razvoju doživio vrlo znatne promjene, tj. on se promijenio i kao sustav i u pojedinostima. Za štokavštinu (kao i za čakavštinu) karakteristično je gubljenje *r'* (koje se ipak javlja u ponekom primjeru u pokojem čakavskom i štokavskom govoru), također prijelaz praslavenskoga *t'*, *d'* u *ć* i *ʒ́*. Taj prijelaz doduše nije općenit, dakle, u zapadnih će štokavaca *d'* često davati *j* koje se naknadno postupno gubi. Praslavenski fonemi *ś* (kao u primjeru *wьśь* "sav") i *ʒ* (kao u primjeru *kъnęʒь*) izgubljeni su rano (prijelazom u *s* odnosno *z*) pa, dakle, današnji primjeri s fonemom *ʒ* nigdje ne predstavljaju kontinuaciju praslavenskoga *ʒ*. Zapadni štokavci pretežno će čuvati staro stanje (šćakavizam) u poznatim primjerima (npr. *dvorišće*), dok će novo stanje (štakavizam, npr. *dvorište*) biti rjeđe. Većinom su suglasnici u štokavskim organskim idiomima malobrojniji od suglasnika u standardnom jeziku.

Pojedine su skupine suglasnika vrlo različite u smislu njihove stabilnosti u štokavštini. Najstabilniji su okluzivi (*b, p, d, t, g, k*), vrlo nestabilni frikativi i afrikati, sonanti osrednje stabilni. Bezvučnim afrikatima *c* i *č* priključili su se (tu i tamo) *ʒ*, često *ǯ*. Relativno učestalo ukinuta je opozicija *č* i *ć*, *ǯ* i *ʒ́*, često je i gubljenje *x* i *f*. Govori u kojima se čuva *x* obično čuvaju i *f*. U cjelini suglasnički razvoj poka-

zuje tendenciju da bude potpuno simetričan, da npr. svakom bezvučnom suglasniku odgovara zvučan, da svakom frikativu odgovara po jedan afrikat. Frikativi *x* i *f*, koji su bez odgovarajućih afrikata, imaju tendenciju nestajanja iz jezika, kako smo upravo vidjeli. Fonemi *x* i *f* obično postoje u idiomima pod jakim stranim utjecajima, u kojim su idiomima *č* i *ć* često izjednačeni u *č́*. Dakle, čuvanje frikativa često je povezano s redukcijom afrikata. U cjelini je vrlo različit konsonantizam govora bez jačih stranih utjecaja i idioma u kojima je utjecaj stranih jezika izrazit. Štokavski konsonantizam u odnosu na čakavski i na kajkavski vrlo se razlikuje brojnošću afrikata; njih zna biti čak šest:

ʒ	ǯ	ʒ́
c	č	ć
z	ž	ź
s	š	ś.

Naravno, *ʒ* dolazi u primjerima kao npr. *magaʒin*, *ź* kao u *koźi* "kozji", *ś* kao u *śutra* "sutra".

Glede sonanata česta je promjena *ļ* u *j* ili *l*, a i *v* se nerijetko ponaša kao zvučni parnjak suglasniku *f*.

U pogledu distribucije suglasnika valja reći da je ona uglavnom nezavisna od susjedstva pojedinih vokala. Svi suglasnici, pa i zvučni, mogu stajati u dočetnu položaju u riječi (*zub*), dok je desonorizacija dočetnih zvučnih opstruenata puno rjeđa (*grep* "grob", *mit* "mjed"). Broj suglasnika koji se pojavljuju u fleksivnim nastavcima nije velik; tu se npr. ne javljaju afrikati, a oni ne dolaze ni u prefiksima.

Na znatnu području ostvaren je princip da na kraju riječi slavenskoga podrijetla ne može stajati više nego jedan suglasnik. To je postignuto otpadanjem okluzivnog suglasnika u primjerima kao *mas*, *groz*, *daž*, *priš*. I u inicijalnim skupinama ima ograničenja, pa npr. zna ispadati okluziv u primjerima kao *di* "gdje", *tica* "ptica", *čela* "pčela", *ko* "tko", *šenica* "pšenica", *sovat* "psovati".

Često se gubi slijed dvaju nazala, pa je npr. od *mnogo* dobiveno *mlogo*, od *žumńak* u *žuļmak* "žumanjak", zatim *dimļak*, *gumlo* i sl. Koji put je tendencija suprotna, pa je od *mlad* dobiveno *mnad*, od *ravno ramno*, od *ravnica ramnica*, dakle dolaze dva uzastopna nazala.

Sklonost da se na zapadu dijasistema ukloni okluziv vidljiva je iz ponekog primjera kao *vseto* "pseto" ili *všenica* "pšenica". Slična je stvar i u primjerima kao *maška, kuška*, gdje je slijed *čk* dao *šk*.

U skupinama suglasnik + *j* opaža se u mnogim štokavskim govorima da su one rijetke, jer se javlja novo i najnovije jotovanje. Na zapadu i u centru dijasistema znaju se čuti i primjeri kao *bratja, smetje, sudje, rodjak, grobje.*

Vrlo je rašireno gubljenje skupina *sc* i *šč*, kako god do njega dolazilo. Primjeri kao *praci* "svinje" (od *prasci*), *guče* (od *gušče*) i *pračić* "praščić" o tom rječito govore.

Prozodija

U obradbi štokavske prozodije poći nam je od starohrvatskoga stanja (koje je bilo karakterizirano tronaglasnim sustavom) i od još starijega praslavenskoga.

U starohrvatskom riječ je o ̏ ̑ i ˜. Prvi je o praslavenskom podrijetlu akuta u srednjojužnoslavenskom jeziku pisao veliki ruski slavist Šahmatov; bilo je to 1897. U novije doba jasan je odnos praslavenskoga dugosilaznog akcenta i metatonijskoga akuta. Taj metatonijski akut nije nastao skakanjem akcenta na prethodni vokal, nego je došlo do promjene intonacije u istom slogu. Dakle, akut je u hrvatskom jeziku dijelom praslavenska baština, dijelom dolazi i u drugim kategorijama. Recimo, u primjerima kao *strãža* ili *sũša* akut je praslavenska baština, ali naknadno dolazi i u primjerima kao *pũt* (nakon otpadanja naglašenog poluglasa na kraju riječi) i *stãrci* (duženjem vokala ispred sonanta). Razumije se, praslavenski primarni akut u hrvatskom je jeziku skraćen, npr. *lȉpa.* Da vidimo kako se akut izgovara u hrvatskim organskim idiomima, štokavskim, kajkavskim i čakavskima. On se od dugog silaznog akcenta razlikuje po tom što nije silazan. Tonski vrhunac kod cirkumfleksa dolazi ranije nego kod akuta. Od dugog uzlaznog akcenta akut se razlikuje po niskom tonu u sljedećem slogu, dok je ton u sljedećem slogu visok kod dugog uzlaznog akcenta. Dakle, akut se u sva tri hrvatska narječja u bitnom jednako fonetski realizira, kako su pokazali instrumentalnofonetski opisi govora u Strizivojni (Slavonija), Donjoj Pušči (Hrvatsko zagorje) i u Jelenju kod Rijeke.

Ima više hrvatskih govora u kojima je akut izgubljen dajući dugosilazni akcent, ali postoje nesumnjivi dokazi o njegovu nekadanjem postojanju. U takvim govorima novoštokavsko prenošenje zahvatilo je dosljedno dugi i kratki silazni naglasak, međutim, metatonijski akut (osobito ako mu je prethodio kratak slog) dulje se je čuvao. Zato da-

nas u tim govorima gdje je nekad bio akut imamo nepreneseno *devêtī*, a inače je prenošenje dosljedno, npr. *òpānki.*

Mnogi hrvatski štokavski organski idiomi imaju naglasni sustav uglavnom jednak onomu u hrvatskome standardnom jeziku. To su tzv. novoštokavski govori, idiomi koji su dijalekatnom osnovicom hrvatskoga književnog jezika. Oni pripadaju ikavskomu novoštokavskom dijalektu (ili zapadnom) i (i)jekavskomu obično zvanom istočnohercegovačkim (bolje: istočnohercegovačko-krajiškim) dijalektom. Novoštokavski su govori dobiveni od dvonaglasnoga stanja, dakle, nakon što je u tim idiomima izgubljen akut. Dva silazna akcenta mogla su stajati na bilo kojem slogu izgovorne cjeline; duljine su mogle stajati na slogovima nakon akcenta, a pred akcentom duljina je mogla biti jedino na slogu neposredno ispred naglaska. I danas bi se našlo govorā s arhaičnom akcentuacijom od dva silazna naglaska koji stoje na starom akcenatskom mjestu. U dijelektologiji je vrlo poznata jedna rečenica s takvim naglasnim stanjem. Ona glasi ovako: *U nȁše selȍ dolȁzē trgôvci iz Srbȉjē, kupȕjū końȅ i govȅda i odvȍdē preko rijekê u Srbȉju.* Novoštokavski bi bilo ovako: *Ȕ naše sèlo dòlazē tȑgōvci iz Sȑbijē, kùpujū kòńe i gòveda i òdvodē preko rijékē u Sȑbiju.* Naravno je da ima mnogo više govora s novoštokavskim naglasnim stanjem, također mnogo idioma prijelaznoga tipa između staroga i novoštokavskoga stanja. Riječ je o čitavoj skali postupnih prijelaza. Kako vidimo iz navedene rečenice, novoštokavska akcentuacija dobivena je skakanjem svih silaznih naglasaka koji nisu na početku izgovorne cjeline prema početku izgovorne cjeline. Tako je npr. od *selȍ* dobiveno *sèlo*, od *djevôjka djèvōjka*, od *rūkȁ rúka* itd. Vidimo da su svi slogovi, naglašeni i nenaglašeni, zadržali kvantitetu, duljinu ili kratkoću. Samo se po sebi razumije da su prednaglasne duljine izgubljene, jer je prednaglasnih duljina bilo samo na slogu neposredno ispred naglaska, kako smo već istakli. Silazni naglasci u načelu su se zadržali samo na prvom slogu izgovorne cjeline, iz jasnih razloga. Nije bilo mogućnosti za njihovo prenošenje, nisu imali kamo prijeći. Isto je i s jednosložnim riječima; one su uvijek naglašene silazno. Dakle, jednosložne riječi imaju samo silazne naglaske (*stȁr*, *dân*). Dvosložne i višesložne izgovorne cjeline imaju silazni naglasak samo na prvom slogu (*pȍļe*). Takve izgovorne cjeline mogu imati uzlazne akcente na svakom slogu osim na posljednjem, npr. *govòriti*, *pokázati*. Nakon akcenta mogu biti i dugi i kratki nenaglašeni slogovi (*ȕčenīk*, *upràviteļ*). U izgovornoj cjelini samo je jedan slog naglašen. To ne znači da ne bi bilo riječi s

dva naglaska (kao što su npr. neki superlativi pridjeva), a i primjera pojave silaznih akcenata na unutarnjim slogovima riječi.

Vidimo, dakle, da je politonija prozodijska značajka štokavskih govora, kao i to da je u većini štokavskih govora prethodno ukinuta naslijeđena politonija. Čuvanje troakcenatskog sustava osobina je niza štokavskih govora (slavonski dijalekt, dio istočnobosanskoga dijalekta, uz to još pokoji govor), također dvoakcenatski sustav, dobiven prijelazom akuta u dugosilazni akcent. Primjeri kao *junȃk* ili *vrȃtīš* dali su *junâk*, *vrâtīš*. Obično razlike u tonskom kretanju npr. u slavonskom dijalektu postoje samo u dugim slogovima, no ima i govora s razlikama u tonskom kretanju u kratkim slogovima. Melodijski akcent u štokavštini dobiven je, kako smo vidjeli, novoštokavskim akcenatskim prenošenjem, tj. opoziciju po mjestu akcenta zamijenila je opozicija po tonskom kretanju. Npr. od starijega *kȍri* D jd. – *korȉ* (imperativ) dobiveno je novije *kȍri* – *kòri*. Međutim, ta nova distinkcija ima i svoju drugu stranu, tj. ograničenu distribuciju akcenata. Naime, tonsko kretanje može imati razlikovnu funkciju samo u prvom slogu višesložne riječi, a na krajnjem slogu akcent više ne može stajati. Dakle, broj akcenatskih mogućnosti povećan je na prvom slogu, ali je na posljednjem slogu smanjen na nulu.

U slogu neposredno nakon novoštokavskog uzlaznog akcenta ton je visok, intenzitet jak, pa se često o novoštokavskim uzlaznim akcentima govori kao o dvosložnima. Razumije se, uzlazni akcenti mogu se izgovarati u riječima od najmanje dva sloga. Kako smo već rekli, novoštokavsko akcenatsko pomicanje nije svagdje dosljedno provedeno. Općenito se pak može reći da lakše prelazi akcent s posljednjih slogova u riječi nego s unutarnjih slogova. Zatim, lakše prelazi akcent s otvorenog posljednjeg sloga nego sa zatvorenog posljednjeg sloga. Dalje, lakše prelazi kratkosilazni nego dugosilazni akcent. Također, više akcent privlači dugi slog nego kratki. Akcenatskim prenošenjem ne dobiva se uvijek novoštokavska akcentuacija, pa ima primjera gdje se govori npr. *rûka* ili *nârod*, ne *rúka*, *národ*. I konačno, lakše akcent prelazi u okviru riječi nego u okviru izgovorne cjeline što se sastoji od proklitike i riječi koja joj slijedi.

Hrvatski je jezik iz praslavenskoga naslijedio i nenaglašene duljine, bile one nakon akcenta ili u slogu neposredno ispred naglašenoga. U novoštokavskim govorima, naravno, predakcenatskih duljina nema. U mnogim štokavskim organskim idiomima došlo je do skraćivanja duljina, i to ili potpunog ili djelomičnog. Općenito se duljine nakon

akcenta lakše skraćuju u dočetnom nego u unutarnjem slogu riječi. Dočetni slog lakše se skraćuje ako je otvoren nego ako je zatvoren. Duljine se lakše skraćuju nakon dugoga nego nakon kratkoga sloga. Iza uzlaznih akcenata lakše se čuvaju duljine nego iza silaznih akcenata, što je sasvim razumljivo. Naime, iza uzlaznih akcenata duljine su bile do akcenatskog prenošenja naglašene, pa se onda te duljine logično bolje čuvaju. Sve u svemu, tendencija je skraćivanja nenaglašenih duljina. Duljine ispred akcenta skraćuju se samo tamo gdje su skraćene duljine iza akcenta. Naglašene duljine (dugosilazni akcenti) u ponekom se štokavskom govoru skraćuju u otvorenu dočetnom slogu (npr. *ženê* > *ženȅ*, ali *težâk*), ponegdje se skraćuje dugosilazni akcent ako mu prethodi duljina (npr. *žīvîmo* > *žīvȉmo*, ali *zabrâńen*). Uz ukidanja kvantitativnih opozicija javljaju se i nove opozicije, prije nepoznate. Uzroci će biti analogijski kao kad se kod brojke *trīdesêt* ili *trīdȅsēt* javlja duljina prema *trî*.

Duljine su u štokavskim govorima izrazito nejednako raspoređene. Postoje opozicije između duljina i kračina u naglašenim slogovima, u svim (naglašenim, predakcenatskim, nakonakcenatskim) slogovima, te u naglašenim i nakonnaglašenim slogovima. Razumije se da opozicije u naglašenim i nakonnaglašenim slogovima postoje u novoštokavskim govorima, dok ostale opozicije duljina i kračina postoje u nenovoštokavskim idiomima.

Dugi slogovi javljaju se u raznim govorima na različite načine: tako da je moguća jedna duljina u jednoj riječi, dvije duljine u jednoj riječi i tri duljine u jednoj riječi.

Morfologija

I na obličkoj razini došlo je u štokavštini do pojednostavnjivanja sustava. Najuočljivija je činjenica svakako gubljenje dvojine. U deklinaciji pojednostavnjivanje se odnosi na smanjenje broja deklinacijskih tipova. U svakom rodu ostao je jedan deklinacijski tip, jedino je u ženskom rodu očuvana promjena imenica *i*-osnova, imenica tipa *kost* npr. Jako je zastupljeno uklanjanje dvojstva nastavaka nekadanjih tvrdih i mekih osnova u deklinaciji. Često se u I jd. u raznim dijalektima uopćava ili *-om* (*nožom* kao *rodom*) ili *-em* (*rodem* kao *nožem*). Uglavnom u raznim primjerima pobjeđuju nastavci mekih osnova, npr. G jd. *žene*, A mn. *brod(ov)e* itd. To je nastavačno *-e* od *ę*, dok bi *y*, naravno, dalo *-i*, do čega je ponegdje u čakavštini i na istoku dijasistema i došlo. U I jd. imenica ženskog roda *i*-osnova naslijeđena su dva nastavka, *-ьjǫ* i *-i*, koji je zapadnoštokavska inovacija, ali su prenošenjem *-om* iz drugih deklinacijskih vrsta dobiveni oblici kao *kostjom, košćom* ili slično.

U priličnoj mjeri uklonjena je suprotnost između genitiva jednine kao *mlada* (neodređeni oblik) i *mladog(a)* (određeni oblik) te *njegova* i *njegovog(a).* Ipak se distinkcija određenosti pridjeva nije kao gramatička kategorija izgubila, prije svega zbog N jd. muškog roda na nulti morfem odnosno na *-i*, a tomu valja dodati i prozodijske momente. Može se govoriti o jedinstvenoj pridjevsko-zamjeničkoj deklinaciji koja obuhvaća uglavnom sve pridjeve i zamjenice.

U konjugaciji došlo je prije svega do gubljenja imperfekta u znatnu dijelu štokavštine, u manjoj mjeri i do gubljenja aorista. Glagolski prilog prošli (oblik na *-vši*) danas je nepoznat većini štokavskih govora, dok je glagolski prilog sadanji većim dijelom očuvan. Konjugacijski sustav pojednostavljen je izjednačavanjem supina i infinitiva. Značajne su se promjene odigrale u 3. licu mn. prezenta, gdje dolaze primjeri kao *tresu, nosidu, igradu, igraju, igru* itd.

Alternacija posljednjeg konsonanta osnove prilično je raširena u štokavskim govorima, među kojima ima i onih u kojima se uklanja alternacija *k : č : c*, i to u oblicima prezentske osnove glagola s prezentom na *e*. Npr. često glagoli kao *pečem* imaju u 3. l. mn. *peču*, ili *peči* u imperativu. Ipak se u N mn. imenica m. roda obično čuva alternacija *junak, junaci* itd. Kod pridjeva redovit je odnos *visok* (jednina) – *visoki* (množina); odnos *visok* – *visoci* vrlo je rijedak.

Akcenatske alternacije vrlo su obične u štokavštini. One se u hrvatskim tipovima štokavštine čuvaju bolje nego u ostalim tipovima, tj. npr. čuva se u znatnoj mjeri odnos *mlâd – mláda – mlâdo*, dok je drugdje obično *mlâd – mláda – mládo*. Slično je s radnim pridjevom *bȉo – bíla – bîlo*, koji djelomično prelazi u *bȉo – bíla – bílo*. Na istoku dijasistema relativno je slabo zastupljena alternacija akcenta u L jd. imenica m. i ž. roda s pokretnim akcentom. Npr. Stjepan Ivšić je u Slavoniji bilježio L jd. *na kamènu*, Slobodan Remetić u Šumadiji *na Máčkovom kȁmenu*. Od imenice *gláva* na zapadu dijasistema D jd. obično glasi *glâvi* (tako npr. u Kostrču kod Orašja), dok je na istoku obično D jd. *glávi*.

U cjelini na sjeveru i na zapadu dijasistema čuva se više nominalnih oblika (približno kao u slovenskom), na istoku i na jugu više konjugacijskih oblika, kao u bugarskom i makedonskom jeziku.

Sintaksa

U okviru padežne problematike zanimljivo je da se nerijetko u štokavaca miješaju akuzativ i lokativ u korist akuzativa. Dakle, reklo bi se npr. i *putuje u Split* i *živi u Split*. Akuzativ se uopćava i uz niz prijedloga kao *među, nad, pod, pred* itd. Rijetki su primjeri uporabe lokativa ili instrumentala na račun akuzativa.

Uz čisto instrumentalne konstrukcije kao *kopam motikom* i socijativne kao *putujem s prijateļem* javljaju se i primjeri bez prijedloga (*putujem Markom*) i s prijedlogom (*kopam s motikom*).

Neodređeni pridjevi relativno rijetko dolaze na zapadu dijasistema; tu se osjeća tendencija da se ọni svedu na predikatske pridjevske oblike.

U pripovijedanju živ je tzv. historijski futur, također historijski infinitiv.

Brojne konstrukcije od 2 do 4 kao poseban, petnaesti padež, jasno se razlikuju od konstrukcije za brojeve od 5 naviše. Primjeri kao *ova dva čovjeka* nisu genitiv jednine, ali kod brojeva od 5 naviše (*ovih pet ljudi*) dolazi upravo taj padež množine.

Glede reda riječi posebno je zanimljiv položaj enklitika koje pod stranim utjecajima mogu prijeći i u proklitike (*mi kaže*).

Konstrukcija *za* + infinitiv (*dobro za jesti*) dobivena je stranim utjecajem, kako pokazuju analize.

Leksik

Zanimljivo je da u zapadnim štokavskim govorima ponegdje nalazimo riječi vrlo obične u čakavaca, često i u kajkavaca i u slovenskom jeziku. Takvi primjeri koji se javljaju na štokavskom zapadu (dakle u hrvatskim štokavskim govorima) jesu npr. *česan*, *draga* "dolina", *klobuk* "šešir", *krosna* "razboj", *mozoj* "čir", *muka* "brašno", *posto(l)*, *tat*, *tust*, *ufati se* itd. Međutim, nerijetko primjeri poznati u čakavaca dolaze i izvan zapadnih štokavskih govora. Takve su riječi *čudo* "mnogo", *dažd*, *lačan* "gladan", *pot* "znoj", *vlas*, *žeļezo* itd. Česta je zapravo situacija da u središtu srednjojužnoslavenskoga dijasistema postoji inovativno stanje, na rubnim područjima arhaično. Vrlo je obično da se arhaizmi podudaraju s istočnoslavenskom situacijom, npr. *ogań*, *mučat(i)* i slično.

KRITERIJI KLASIFIKACIJE ŠTOKAVSKOGA NARJEČJA

U nalaženju kriterija za klasifikaciju štokavskoga narječja koji bi bili dovoljno važni, a ujedno bi omogućavali odvajanje jednih dijalekata od drugih, iskristalizirao se stav o tri takva kriterija: stupanj razvoja akcentuacije (dakle, je li akcentuacija novoštokavska ili nije); refleksi jata (ikavski, ijekavski, ekavski, uz još pokoju pojedinost); šćakavizam ili štakavizam (*šć*, *žǯ* ili *št*, *žd* u nekim riječima). Ti kriteriji govore i o suvremenim strukturalnim činjenicama i o genezi određenog idioma. Akcenatski kriterij svakako je strukturalan, suglasnički genetski, jatski i strukturalan i genetski. Dakle, u kriterije uračunana je razumna mjera u primjeni genetske i strukturalne komponente problema. Uz ta tri glavna kriterija dolaze u obzir i drugi, npr. tip deklinacije, postojanje ili nepostojanje imperfekta i aorista itd., no, naravno, nije prikladno operirati s prevelikim brojem kriterija. Po kriteriju *refleksa jata* tri su dijalekta (i)jekavska: 1. istočnohercegovačko-krajiški ili kraće istočnohercegovački; po jezičnim kriterijima (i)jekavski novoštokavski; 2. istočnobosanski ili nenovoštokavski (i)jekavski šćakavski; 3. zetsko-južnosandžački ili nenovoštokavski (i)jekavski. Dva su dijalekta ekavska: 1. šumadijsko-vojvođanski ili novoštokavski ekavski; kosovsko-resavski ili nenovoštokavski ekavski. Jedan je dijalekt ikavski (zapadni dijalekt ili novoštokavski ikavski), jedan s različitim refleksima jata (slavonski ili nenovoštokavski arhaični šćakavski). Najvažniji kriterij, *akcenatski*, odvaja tri novoštokavska dijalekta od ostalih koji su nenovoštokavski. Upravo smo vidjeli koji su dijalekti novoštokavski: istočnohercegovačko-krajiški, šumadijsko-vojvođanski i zapadni. Ostali su, razumije se, nenovoštokavski. Po *suglasničkom* kriteriju četiri su dijalekta štakavska (istočnohercegovačko-krajiški, šumadijsko-vojvođanski, kosovsko-resavski, zetsko-južnosandžački), dva šćakavska (slavonski, istočnobosanski), jedan dijelom štakavski dijelom šćakavski (zapadni).

Hrvati su kao govornici četiriju štokavskih dijalekata (slavonski, zapadni, istočnohercegovačko-krajiški, istočnobosanski) zastupljeni manje ili više dobro, a ostalim štokavskim dijalektima govore u relativno malom broju.

Glavna literatura

Aleksandar Belić, "Štokavski dijalekat", *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, IV, Zagreb, 1929, 1064-1077.

Dalibor Brozović, "O genetskim i strukturalnim kriterijima u klasifikaciji hrvatskosrpskih dijalekata", ZFL, III, 1960, 68-88.

Dalibor Brozović, "Suvremeno štokavsko narječje kao plod konvergentnoga jezičnog razvoja", HDZ, 7-1, 1985, 59-71.

Dalibor Brozović – Pavle Ivić, *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Zagreb, 1988.

Crnogorski govori, Titograd, 1984.

Pavle Ivić, *Die serbokroatischen Dialekte*, I. *Allgemeines und die štokavische Dialektgruppe*, Hague, 1958.

Pavle Ivić (urednik) i skupina autora, FO

Stjepan Ivšić, "Današnji posavski govor", Rad, 196, 1913, 125-254; 197, 1913, 9-138.

Stjepan Ivšić, *Izabrana djela iz slavenske akcentuacije*, München, 1971.

Ilse Lehiste i Pavle Ivić, "Fonetska analiza jedne slavonske akcentuacije", NSSVD, 6/1, 1977, 67-84.

Josip Lisac, *Hrvatski govori, filolozi, pisci*, Zagreb, 1999.

Josip Lisac, "Osnovne štokavske značajke i hrvatski standardni jezik", *Republika*, LIX, 2003, 5, 86-90.

Iva Lukežić, "Štokavsko narječje (Nacrt sveučilišnih predavanja)", *Radovi Zavoda za slavenski filologiju*, 32, 1998, 117-135.

Vojislav P. Nikčević, *Štokavski dijasistem*, Cetinje, 1998.

Asim Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Beograd, 1978.

Slobodan Remetić, "O nezamenjenom jatu i ikavizmima u govorima severozapadne Srbije", SDZ, XXVII, 1981, 7-105.

Milan Rešetar, *Der štokavische Dialekt*, Wien, 1907.

Willem Vermeer, "Non – Initial Falling Tones in Neo-Štokavian Dialects", ZFL, XXVII-XXVIII, 1984-1985, 143-149.

SLAVONSKI DIJALEKT – NENOVOŠTOKAVSKI ARHAIČNI ŠĆAKAVSKI DIJALEKT

Prostiranje

Slavonskim dijalektom, kako se već iz naziva dijalekta vidi, govori se najvećim dijelom u Slavoniji, ali, razumije se, toga dijalekta ima i izvan Slavonije, a u samoj Slavoniji također nalazimo i govornike drugih dijalekata, prvenstveno novoštokavskoga (i)jekavskoga dijalekta. Usp. dijalektološke karte na str. 160-163. Sam je slavonski dijalekt glavninom podijeljen u dvije zone, posavsku na jugu i podravsku na sjeveru, s time da je znatno i njegovo baranjsko-bačko prostiranje, osjetno manje drugdje. Na posavskom jugozapadu slavonskim se dijalektom govori od Mačkovca na Savi, sjevernije je uključeno područje oko Nove Gradiške sve do Velike već u središnjoj zoni slavonskoga poteza. Istočnije slavonskim govorima pripada kutjevački teren, a zatim se prostor toga dijalekta suzuje sve do Šušnjevaca koji su smješteni sjeveroistočno od Slavonskoga Broda. Govor posavskoga tipa istočnije je opet prostraniji pa seže sve do Gorjana sjeverno od Đakova; na sjeveroistoku obuhvaća Bogdanovce, na jugoistoku Račinovce na Savi. Južna je granica redovito Sava, jedino je oko Orašja (Domaljevac, Tolisa, Ugljara, Kostrč, Matići, Donja Mahala, Vidovice) govor slavonskoga tipa živ i južno od Save. Slavonskomu govornom tipu pripadaju i idiomi Antina i Tordinaca sjeverno od Vinkovaca. Djelomično su značajke slavonskoga tipa sačuvali Hrvati na iločkom području, još u manjoj mjeri u Rekašu u Rumunjskoj i u Gradišću u Austriji.

Podravske govore na zapadu nalazimo od područja istočno od Vaške (a Vaška je istočno od Virovitice) sve do blizine Osijeka na istoku. Ti govori zahvaćaju i središnje slavonske idiome oko Podgorača, Bokšića i Šaptinovaca, dok je okolica Našica uglavnom prešla među idiome (i)jekavskoga novoštokavskoga dijalekta. Podravskomu tipu priključuju se i govori Erduta i Aljmaša istočno od Osijeka.

U Baranji su idiomi slavonskoga dijalekta smješteni južno od granice s Madžarskom. Južna granica idioma slavonskoga tipa ide od Drave južno od Torjanaca do područja Batine na Dunavu. U zapadnoj Bačkoj u Srbiji slavonskomu dijalektu pripadaju govori Šokaca od Bačkoga Brega do Plavne istočno od Vukovara. U samoj Madžarskoj govori slavonskoga tipa vrlo su različiti, uključujući i različite reflekse

jata. Tu nalazimo ikavske govore posavskoga tipa (npr. u Vršendi), ikavsko-jekavski posavski tip govora jugoistočno od Pečuha, podravske ekavce u nekoliko sela (Martinci, Potonja itd.), također govore podravskoga tipa s očuvanim jatom (*ẹ*) u Baćinu i Dušnoku južno od Kaloče.

Kako smo već rekli, u središnjoj Slavoniji između posavskoga i podravskoga dijalekatnoga tipa danas se u velikom broju mjesta govori (i)jekavskim novoštokavskim dijalektom. Međutim, govori Vuke, Širokoga Polja, Punitovaca i Dragotina su ikavski novoštokavski idiomi. Sjeveroistočno od Virovitice govori se ijekavski šćakavski (istočnobosanski dijalekt), a na slavonskom sjeverozapadu nalazimo i govornike kajkavskih idioma. Razumije se da u Slavoniji imamo i raznih utjecaja među pojedinim dijalekatnim idiomima, pa i toga da u mnogim mjestima dugo žive ljudi različitih dijalekatnih pripadnosti. Osim toga, Srbi u Osijeku i u Dalju govore ekavski novoštokavski (šumadijsko-vojvođanski dijalekt), dijalektom kojim se služe i iločki Hrvati.

Slavonskim dijalektom u načelu govore samo Hrvati.

Fonologija

Najvažnija značajka slavonskoga vokalizma jest različitost refleksa jata. Svagdje u štokavštini nalazimo kakvih odstupanja od redovitih refleksa jata, međutim, slavonski dijalekt ujedinjuje različite kontinuante jata, i to prvenstveno na temelju prozodijskih osobina, koje su glavna značajka slavonskoga dijalekta. Vrlo je raširen ikavski jat (zapadna Posavina, uključujući i govor Orubice, gdje je S. Ivšić bilježio ekavski izgovor; Brod, Bodulja i Batina u Baranji; istočna Slavonija, zapadna Bačka, nekoliko punktova u Madžarskoj; npr. Magića Mala: *vīnȁc*, *dȉd*) također ekavski (Podravina, desetak sela jugozapadno od Vinkovaca, nekoliko sela u Madžarskoj; npr. Valpovo: *bẽli*, *pȅna*), ikavsko-jekavski (u dugim slogovima ikavski, u kratkima jekavski, npr. u Strizivojni *žlȋb, vjȅra*; Siče; središnja i istočna Posavina; Koritna kod Vuke; okolica Orašja; jugoistočno od Pečuha), te ikavsko-ekavski (u dugim slogovima ikavski, u kratkima ekavski, npr. u Dražu u Baranji *cvȋt, mȅsec*; Stari i Novi Mikanovci, Baranja). Rjeđe je čuvanje jata: dio Gradišta kod Županje (*crȩ̑vo*, *srȩ̄dȁ*), Podgorač, Donja Matičina, Bokšić, Šaptinovci itd. u našičkoj okolici, gdje se zatvo-

reno *e* čuva pod akcentom (Šaptinovci: *vẹ̑nac*), dok je u Baćinu i u Dušnoku zatvoreno *e* očuvano pod duljinom (npr. *snẹ̑g*, *menẹ̑* D jd.). Slavonskomu dijalektu priključujemo i neka uglavnom (i)jekavska područja, a to je dio okolice Našica, zatim mjesta Crnac i Golinci, eventualno i još neka. Podravski ekavci u nastavačnim morfemima imaju refleks *i* u zamjeničko-pridjevskoj i u dijelu imeničke deklinacije, a *e* u dijelu morfema imeničke deklinacije. Baranjski govori tipa *dite-deteta* imaju u relacijskim morfemima (u nastavcima) refleks *i*, a u posavskim govorima tipa *dite-djeteta* dolazi vokal *i* u relacijskim morfemima komparativa i zamjeničko-pridjevske deklinacije te vokal *e* u relacijskim morfemima imenica.

Inače je slavonski vokalizam karakteriziran značajkama općenitima u štokavštini. Tako šwa daje *a*, samoglasno *l* i stražnji nazal *u*. Vokal *u* u nizu je mjesta (Siče, Čajkovci, Vrpolje, Strizivojna, St. Perkovci, Babina Greda) izgovaran na početku 20. stoljeća s pomakom prema glasu *ü* boje (Siče: *rȕška* "kruška"; Babina Greda: *kḷũč*), no danas je ta osobina uglavnom izgubljena. Suprotno tomu, zatvoreno *a* kao realizacija dugoga *a* živo je do novijega doba, npr. u Strizivojni (*znȃ̯*). Dosta su česti primjeri tipa *vrebac*, rjeđi primjeri tipa *greblje*.

Obično je vokalizam slavonskoga dijalekta prema peteročlanom vokalnom modelu, dakle s fonemima *i, e, a, o, u*; vokali se, naravno, razlikuju po duljini.

Među suglasničkim značajkama važno je istaći da je praslavensko *d'* dalo *ʒ́* i da se *j* javlja iznimno na krajnjem jugozapadu dijalekta (Davor, Dolina) i u Strizivojni. Dakle, *j* u takvim primjerima dolazi rjeđe nego što bi se očekivalo. U načelu je slavonski dijalekt šćakavski, međutim, u istočnijoj zoni javljaju se i štakavizmi (vidi kartu 1 na 157. str.), ponegdje i redovito. Tako štakavizmi dolaze zapadno od Broda (Varoš), u Babinoj Gredi, Gradištu, Štitaru, Privlaci, Otoku, Komletincima, Kostrču kod Orašja, Aljmašu i Erdutu. Na istoku, od Cerne na jugu do Santova i Mohača na sjeveru, dolaze primjeri tipa *vȉšt, zvížđat*, ali i *ognȉšće, vrīšćī*, dakle sa *šć* u sufiksu *-išće* i na kraju glagolske osnove, inače *št*. Prema tomu, disimilacija grupa *šć, žʒ́* u *št, žd*, koja je dolazila s istoka, zahvatila je nešto govora na jugu, jugoistoku i istoku prostiranja slavonskoga dijalekta. Pojava prijelaza *č* i *ǯ* u *ć* i *ʒ́* na sjeveru dijalekta osjetno je frekventnija nego na jugu dijalekta. Inicijalna skupina *čr-* uglavnom je prešla u *cr-*, no u Podravini iznimno se čuva *čr-*, obično u toponimima (*Črnkovci*). U Posavini (Oprisavci istočno od Broda) zabilježen je apelativ *čríslo* "blato". U zapadnoj Podravini neri-

jetko dolazi *v* ispred *u*: *vȕzak*, *vȗzda* i slično. Siče i Šaptinovci imaju *jȕžina* "objed". Skupine *jt* i *jd* obično ostaju nepromijenjene; najčešće je *dȍjt* – *dȍjdēm*. Novo jotovanje nerijetko nije provedeno, npr. *grȍbjē*, *nȅtjāk* i slično. Ponegdje je zastupljeno i najnovije jotovanje, npr. *ʒecȁ* u Posavini. Ispred *i l* i *n* često prelaze u *ļ* i *ń* (*mòļit*, *stoļȉca*, *uklòńit;* rjeđe bilježimo *l'* i *n'*) ali i te promjene često izostaju, npr. *klin*, *list*, *veliki*, *ništa*, *na grani*, *čitonica* "čitaonica". Dočetno *l* dalo je uglavnom svagdje *-o*, a u tom su smislu iznimke sela na zapadu Posavine (Magića Mala, Siče) gdje je bilježeno *dȃl*, *plȇl* i slično u glagolskim pridjevima. Takvi primjeri dolaze sasvim iznimno drugdje u štokavštini, pa i drugdje u slavonskom dijalektu (Marinci u Madžarskoj sjeverno od Virovitice). U Baćinu *ļ* je prešlo u *j*, npr. *jūbȉt se*. Suglasnik *x* uglavnom posve izostaje u govorima slavonskoga dijalekta, ali obično ipak dolazi u ponekom primjeru pod utjecajem standardnoga jezika (Donji Miholjac: *xȇklati*; Magića Mala: *ńȕx*), a može doći i u pozajmljenici *plaxȍn* "plafon". Izdvaja se govor Baćina i Dušnoka gdje se laringalno *h* čuva ispred vokala (Dušnok: *ȗxo*), a gubi uz suglasnike (Dušnok: *rȃst* "hrast") i na kraju riječi (Baćin: *grȁ*). Spominjem i primjere tipa *sȗv* (Dušnok), *ȍrēj* "orah" (Dušnok) ili *zaktívaju* "zahtijevaju" (Bački Monoštor). U Martincima i okolici (podravski govori u Madžarskoj) pod kajkavskim utjecajem imamo npr. *štel* "htio".

Do prijelaza *ž* u *r* u primjeru *more* (3. l. jd. prezenta) došlo je u glavnini dijalekta, ali su mnogi govori na istoku i sjeveroistoku dijalekta ostali nezahvaćeni tom promjenom što je dolazila sa zapada. *Može* imaju govori Privlake, Otoka i Komletinaca, Aljmaša i Erduta, baranjski govori i idiomi prema Valpovu, također govori Baćina i Dušnoka. I dubletno stanje *može* i *more* dosta je često, npr. u predjelu između Đakova, Vinkovaca i Županje. Ponegdje u slavonskom dijalektu (Gradište; Valpovo; Dušnok, Baćin, Martinci itd.) bilježeni su primjeri kao *morje* "more" ili *stvarjat*, ali to ne znači da je praslavensko *r'* davalo *rj* kao u kajkavaca. *Morje* je vjerojatno preuzeto od kajkavaca (ponegdje još i *orje* "ore" npr.), a primjeri kao *stvarjat* bit će da su analoški (*stvorit* – *stvarjat* kao *obnoviti* – *obnavļati*). U govorima slavonskoga dijalekta fonem *f* se javlja, a inače u mnogih štokavaca izostaje.

Slavonsku akcentuaciju karakterizira starina i dobro čuvanje akuta. Uz to vrlo su izrazite različitosti, osobito u tom smislu što se u Posavini javljaju kratkouzlazni i dugouzlazni akcent, dok u Podravini izostaje kratkouzlazni, donekle i dugouzlazni. Znači da je u slavonskom dijalektu dosta čest peteroakcenatski sustav (kratkosilazni, dugosilaz-

ni, akut, kratkouzlazni, dugouzlazni); on je zabilježen npr. u Magića Maloj (*pȕške, žèna, Bôg, gláva, jedãn*), u Strizivojni (*dȁžd, sjènica, nôvci, díte, slãmka*), u Gradištu (*tȉca, ùvo, kćĩ, kazívō, zõ* "zao"), u Stupniku (*brȁt, sèstra, dân, svíća, dućãn*), u Štitaru (*sȅdam, pàmuk, jedân, díjat* "disati", *aršĩn*), u Šaptinovcima (*rȉbńak, jùnica, šêst, čúvat, mĩ*) itd. U Valpovu čuju se tri duga akcenta (*kôń, kónca, slãmka*), dok u naglašenim kratkim slogovima nema tonske distinkcije. Međutim u primjerima prenošenja akcenata tipa *òca* (<*ocȁ*), *òtac* (<*otȁc*), *rúka* (<*rūkȁ*), *národ* (<*nārȍd*) govori se ispred enklitike npr. *rūkȁ je*, *glāvȁ je*, a to omogućuje da akcente i držimo pozicijskim varijantama. Dakle, mogao bi se peteroakcenatski sustav u nekim govorima svesti na tri akcenta: kratkosilazni, dugosilazni i akut. U selima Baćin i Dušnok južno od Kaloče uglavnom je (zbog madžarskog utjecaja) izgubljen akut, koji je iznimno ipak bilježen (*sńĩdu* "siđu"). Sustav bi, dakle, bio dvoakcenatski (*ȍcat, jũbit*). U pogledu mjesta akcenta običnije je njegovo čuvanje od prenošenja, ali su i prenošenja brojna, pri čemu se kao rezultat prenošenja mogu javljati primjeri kao *vîno* (<*vīnȍ*) ili *jȅzik* (<*jezȉk*). U sjevernoj zoni slavonskoga dijalekta dolaze i primjeri kao *vĩno*, a naročito su zanimljiva prenošenja na prvi slog riječi (npr. *pokāžȉ*>*pȍkāži*); očito je uzrok u madžarskom utjecaju, a isto se javlja i u Baćinu i u Dušnoku, npr. *kȍlāča* (Baćin). Između Podravine i Posavine razlika je i u čuvanju nenaglašenih duljina; u Podravini se krate dugi vokali iza starih akcenata, dok se u Posavini duljine dobro čuvaju. U slavonskom dijalektu izrazito su zastupljena duljenja pred sonantom što zatvara slog: *jedân, posâl, gotôv, kôń* ili *kõń, prozôr* itd. U primjerima tipa *starci* na jugu se javlja *stârci* (kao na čakavskom jugoistoku), a na sjeveru dijalekta i na zapadu južne zone (Magića Mala, Siče) dolazi *stãrci*, kao na čakavskom sjeverozapadu. Razumije se, u Sičama je zabilježeno i *ʒevõjka*, dok je u Strizivojni zapisano *djevôjka* odnosno *ʒevôjka*. Stare akcenatske osobine osobito se čuju u zoni južno od Đakova, na zapadu južne zone i oko Valpova; gdjegdje je moguće čuti npr. *sestrȁ, glāvȁ*, kao u čakavskom narječju. Najstarija bi akcentuacija bila u Ivšićevoj I. skupini (Babina Greda, Sikirevci, Gundinci, Vrpolje, Strizivojna itd.) s ovakvom naglasnom situacijom: *vodẽ, sačũvām, ostô, nosȉli, otȁc, kāzȁli, rūkôm, kazīvô*. Najmlađa bi akcentuacija bila u Ivšićevoj IX. skupini (Soljani, Đeletovci, Potnjani) s ovakvim naglasnim stanjem: *vòdē, sačũvām, òstō, nòsili, òtac, kázali, rúkōm, kazívō*. Na istoku južne zone u primjerima kao *rūkõm* izgubljen je akut, to jest dobiveno je *rūkôm*. U znat-

nu broju govora danas je akut gotovo sasvim izgubljen, štoviše, uglavnom je potpuno prevladala novoštokavska akcentuacija. Tako je osobito u Požeškoj kotlini ili oko Vinkovaca a i u zapadnoj Bačkoj akut nerijetko izostaje. Petarda (u Hrvatskoj) i Kašad (Madžarska) u Baranji imaju ikavsko-ekavski jat slavonskoga tipa (*cína*; *mȅsto*, *pȅvat*) i novoštokavsku akcentuaciju; zbog očito slavonskoga podrijetla i drugih osobina te govore ipak uključujemo u slavonski dijalekt, a mogli bi, eventualno, biti uključeni i u zapadni dijalekt (ikavski novoštokavski).

Morfologija

Imenička deklinacija slavonskoga dijalekta karakterizirana je i starinom i novim stanjem, npr. nultim morfemom (*žȇn*) i nastavkom *-a* u genitivu množine imenica ženskoga roda, također nastavcima *-ima*, *-ama* u dativu i lokativu množine imenica, uz to i starijim oblicima kao što su dativi tipa *ženãm*, lokativi tipa *u livȁda*, instrumentali kao *za svińȁmī*. Osim toga, u dativu i lokativu jednine imenica ženskog roda u središnjoj Posavini imaju nastavak *-e* (*ženȅ, u škȕle*), a tako je i u govorima zapadnobačkoga tipa (*sestrȇ, u kȕće*). Središnje područje južne zone ima u akuzativu množine nastavak *-e* u primjerima tipa *kȍste*. Istočna Posavina izdvaja se akuzativima množine m. roda tipa *opânce, nālȍze, orȁse*, pri čemu se, kako vidimo, umjesto *k, g, x* izgovara *c, z, s*, očito prema nominativu, dativu i lokativu množine. Tu je lokativ množine jednak genitivu množine (*na vȍlova, u opȁnāka*). Vrlo su važni primjeri tipa *daj mi nóža* uglavnom na zapadu dijalekta, gdje u akuzativu jednine često dolazi *-a* i kod imenica muškog roda koje imenuju neživo. Na baranjskom i posavskom području imenice *oko* i *uho* imaju u nominativu i u akuzativu množine oblik *ȍče* i *ȕše*, a u Posavini su se sačuvali genitiv i lokativ dvojine tipa *vrátu/vrātȕ*. Nastavak mekih osnova *-em* uopćen je u instrumentalu jednine imenica muškog i srednjeg roda istočno od Valpova: *vrâgem, zlâtem*.

U komparativu pridjeva na *či, ži, ši, ri* dolaze primjeri kao *jȁčjī, tȅžjī, vȉšjī, gȍrjī*. U znatnom dijelu Podravine pridjevi u komparativu imaju nastavak *-eji*, npr. *mudrēji*, ne *-iji*, što je i prirodno s obzirom na to da se radi o ekavskim govorima, a tu je riječ upravo o skupini *ēj*. Na baranjskom području mjesto npr. *prevelik* govori se *previše velik* itd. Kako smo već istakli, u Posavini dolazi nastavak *-e* u dativu i lo-

kativu jednine ličnih zamjenica (*mȅne, o tȅbe*). Dolazi nastavak *-ema* u D, L i I mn. pridjeva i zamjenica u srednjoposavskim govorima (*mlȁʒema, onȅma*). Često se javljaju primjeri tipa *ńẽ sestra* (Drežnik u zapadnoj Posavini), sa starim oblikom *ńe*. U deklinaciji pridjeva i zamjenica na baranjskom području prevladali su u podravskim govorima noviji oblici, kao i u deklinaciji imenica, dok se u podunavskim govorima još čuvaju stariji oblici (podravski govori: *u velikoj sobi*, podunavski: *u cile sobe*). Glagolski prilog sadanji ima završno *-a* (Gradište: *ȉdūća*), jednako kao i glagolski prilog prošli (Štitar: *ȕzāmša*).

Infinitiv je obično krnj, ali u valpovačkom kraju dolazi npr. *dõjti, prĩći* i slično. U infinitivnoj osnovi glagola II. vrste najčešće se javlja *-ni-* mjesto *-nu-* (*omȑznit, osvànit*). Imperfekt se više ne upotrebljava, a aorist je rijedak. U Podravini glagoli s prezentskim nastavkom *-em* imaju u 3. licu množine prezenta nastavak *-eju*, dok u Baranji glagoli III. i IV. vrste obično imaju u 3. licu množine prezenta nastavak *-u* (*držũ, nȍsu*). Srednji i istočni posavski dio u 3. licu množine prezenta imaju često primjere tipa *kȑpaje* (Đakovo), *znȁje* (Garčin), nerijetko također *kȑpau* (Gradište), *rūgȁu* (Tolisa). U Baćinu i Dušnoku, kako i očekujemo, dolaze primjeri kao *pȋšeju, prȏsiju*.

Sintaksa

U južnoj zoni slavonskoga dijalekta često se izostavlja glagolski predikat (*U mene družina velika*), rabe se izrazi kao *tã ńẽ snã* "snaha", a veze osnovnih brojeva s imenicama srednjeg roda (i donekle s drugima) zamijenjene su konstrukcijama zbirnih brojeva tipa *četvero dice* itd. Prilog *di* govori se mjesto *kamo* (*pojde na grobḷe di su dolazile srne*), dok se prijedlog *od* rabi u primjerima kao *lupit od zemḷu* (Magića Mala). Riječce *neka, nekate* govore se u značenju *nemoj, nemojte* (*neka vikat, nekate pjevat*), a prijedlog *s* dolazi uz instrumental sredstva (*ȍre s plȕgom*). Javlja se genitiv u funkciji objekta u svezi s određenim glagolima: *ja ću ńezine matere pitat* (Mačkovac); *šta meni asni tuʒega dobra gledat?* (Vrblje). Tako je i drugdje u sjevernijim i zapadnijim štokavskim govorima.

Sjeverna zona slavonskoga dijalekta karakterizirana je time da nakon zanijekanoga glagola objekt obično ostaje u akuzativu (*ȍni nȋsu nȁšli sȅlo*); i tu imenice koje znače sredstvo najčešće stoje s prijedlo-

gom (*Odrȅži krȕva s nȍžem*); povratno-posvojna zamjenička riječ *svoj* najčešće se zamjenjuje posvojnim zamjenicama (*Ti si izgubȉjo tvȍju šubȁru*); u pripovijedanju često se rabi prilog *onda*, koji znači i "onda" i "tada"; mjesto *kamo* upotrebljava se prilog *kuda: Kȕda ćete sȕtra ȉti?* Baranjska sintaksa ne udaljuje se znatnije od podravske, međutim, Baćin i Dušnok karakteriziraju socijativne konstrukcije bez prijedloga (*Jȅdnēm sam pȍpēm ǯâkala* "razgovarala"), što je najvjerojatnije madžarski utjecaj.

Leksik

Slavonski je leksik jako obilježen stranim utjecajima, utjecajima što proizlaze iz povijesti toga područja. Najznatniji je njemački utjecaj (npr. *xȍklica* "kuhinjska stolica bez naslona"), osobito u sferi materijalne kulture. Madžarski utjecaj (npr. *kecȇḷa*) nije, naravno, malen, ali nije ni velik; relativno je najznatniji na baranjskom području i u Madžarskoj. Riječ je i o zemljopisnoj terminologiji, o prezimenima i osobnim imenima itd. Turski utjecaj (npr. *ȍǯak* "dimnjak") dosta je naglašen, a to proizlazi i iz činjenice prilično duge turske vlasti u Slavoniji, također i iz pritjecaja stanovništva (i s njime riječi) iz Bosne i Hercegovine. Razumije se, u slavonskom dijalektu nalazimo i mnoštvo slavenskih riječi, među kojima i primjere leksičkih relikata kao što je riječ *litka* "cjevanica" zabilježena u Gradištu kraj Županje. Tipični bi slavonski leksemi bili npr. *lánac* "mjera za zemlju", *oplȇčak* "potkošulja od lanenog platna ukrašena čipkom", *pokróvac* "lagani pokrivač načinjen od nepotrebnih krpa", *prȏsluk* "prsluk" itd. Navedeni primjeri su iz Donjeg Miholjca. U madžarskom dijelu Podravine pojavljuju se i kajkavizmi.

Geneza i raščlanjenost

Govori slavonskoga dijalekta već se od srednjovjekovnoga razdoblja nalaze na krajnjem sjeveroistoku hrvatskoga jezika, to jest nalaze se na sjeverozapadu štokavskoga narječja srednjojužnoslavenskoga dijasistema, a to znači da su oni periferno smješteni i da imaju značaj-

ke rubnosti, značajke koje slavonski dijalekt (kao i druge zapadne štokavce) povezuju s čakavcima i kajkavcima. U slavonskom dijalektu još se uvelike čuva *šć, jt* i *jd*, u neznatnoj mjeri *čr-*, iznimno *-l*, gotovo redovito očuvan je akut, nerijetko i stariji oblici u množinskim padežima. To je područje u kojem je kasno došlo do promjene jata (zatvoreno *e*), što je razvidno iz latinski pisanih spomenika u kojima je često kolebanje između *i* i *e*, jer je izgovor bio zatvoreno *e*. Na mjestu stražnjega nazala uočavamo kolebanje između *u* i *o*, a to nam govori da je stvarni izgovor barem na slavonskom sjeverozapadu bio zatvoreno *o*. Također stari dokumenti pokazuju da se u Slavoniji šwa izgovaralo kao otvoreno *e* (a postoje i drugačija mišljenja), pa je Slavonija (djelomično?) imala osmeročlani vokalni sustav:

i	u
ẹ	ọ
e	o
ε	a

Vjerojatno je da je inicijalno *wъ/ь* rano dalo *u-*, da je inicijalno *vs-* dalo *sv-*, da je samoglasno *l* dalo *u* ili možda zatvoreno *o* te da je praslavensko *d'* dalo *ʒ́*. Ipak je lako moguće da je prethodno u primjerima tipa *tuji* dolazilo *j*, koje je u novije doba u Slavoniji slabije zastupljeno nego u hrvatskim štokavskim govorima u Bosni. Svakako su slavonski govori bili vrlo povezani s bosanskima, a to se vidi npr. iz promjene kratkoga *i* + *r* u kratko jat + *r* (npr. *četjeri*); ta je promjena bila stara, još iz doba prije zamjene jata. Posavski govori često imaju *ńeki, ńešto* i sl. (kao u istočnobosanskom dijalektu), genitiv dvojine *vratu, krilu, ovi, oni* i *ti* mjesto *ovaj, onaj, taj*, a tako je i u nizu bosanskih govora.

Nakon velikih seoba u znatnoj su mjeri prekinute veze slavonskih govora s kajkavskima, ali su rezultati tih veza još i danas očiti u pojedinostima: protetsko *v-*, možda i protetsko *j-* (*južina* zabilježeno u Sičama), primjer *morje* očito preuzet od kajkavaca, akuzativi tipa *posici rasta* "hrasta", 3. lice množine prezenta tipa *vežeju* ili *misliju*. Te su povezanosti, kao i pojave s *ǫ* na mjestu stražnjeg nazala, vrlo razumljive, jer kakvih smetnji dobroj komunikaciji među istočnim kajkavcima i arhaičnim slavonskim štokavcima nije bilo. Svakako su u te veze bili najjače uključeni govornici sjeverozapadnih slavonskih govora, jer su tu kajkavci bili susjedi i jer su tu utjecaji drugih štokavskih govora bili slabiji nego u Posavini.

Slavonski je razvoj bio prirodan: šwa je dalo *a*, kao uglavnom i drugdje u štokavštini, stražnji nazal je dao *u*, kao i drugdje među štokavcima. To je naravno, jer je u doba turske vlasti Slavonija osjetno gubila stanovništvo, pa je već tada privlačila stanovništvo siromašnih krajeva, a to se osobito događalo i poslije. Često su doseljenici bili upravo iz Hercegovine, ikavski Hrvati i ijekavski Srbi, pa su oni djelovali na fizionomiju govora domaćega stanovništva. Osobito je važno ijekavsko odvajanje Slavonaca od kajkavaca, Posavaca od Podravaca; važno je također da u Slavoniji i Hrvati u priličnom broju primaju jezične osobine doseljenih Srba, ijekavske i novoštokavske u akcenatskom smislu, posebice tamo gdje je udio doseljenika bio znatan. To je djelovalo da su govornici slavonskoga arhaičnoga dijalekatnoga tipa pomalo gubili svoje stare osobine. Među doseljenicima bilo je i onih iz sjeverne Bosne koji su čuvali slične jezične značajke kao i Slavonci, a naročito su u sjevernoj zoni dobro čuvane stare podravske značajke. Čuvale su se one i na zapadu južne zone (Siče, Magića Mala) i oko Đakova, pa je jasno da se tu arhaičnosti (uključujući vokalne) bolje čuvaju upravo zbog manjeg djelovanja inovacija iz štokavskih glavnih migracijskih središta. Moguće je da je do zamjene jata raznim refleksima dolazilo i pod utjecajem seoba, međutim, čini se sigurnim da je vlastiti razvoj imao dominantan udjel. Primjeri miješanoga jata tipa *dite – djeteta* pokazuju da nije riječ o miješanju ikavskih i (i)jekavskih osobina, jer bi u tom slučaju mješavina bila kaotična, a u Slavoniji u miješanoga jata uglavnom nema nesređena stanja. Svakako je ipak stanje glede jata u slavonskom dijalektu donekle zagonetno, pa ga u nekim pojedinostima ne možemo objasniti ni danas.

Sva je prilika da su današnji starinski baranjski govori nastavak autohtonoga hrvatskoga stanovništva na tom području. Manje je to sigurno za govore Šokaca u zapadnoj Bačkoj, tj. vjerojatnije je da su oni tamo rezultat migracijskih procesa. Svakako je Slavonija primila mnogo doseljenika (npr. Gorana, Ličana itd.), međutim, oni su tijekom vremena uglavnom izgubili svoje dijalekatne vlastitosti. Vrlo su zanimljive podudarnosti slavonsko-vojvođanske (npr. *koleba* ili *koḷeba*, prijedlog *nuz*, *sigrat se* "igrati se", *kasti* "kazati" itd.), ali se one još ne mogu cjelovito objasniti.

Ukupno, iz svega se jasno razabiru posebnosti pojedinih poddijalekata slavonskoga dijalekta, a to su posavski, podravski i baranjsko-bački.

Posavski dijalekatni tip karakteriziraju bitne razlike među pojedinim govorima i u pogledu refleksa jata, akcentuacije, šćakavizma odnosno štakavizma.

Govore oko Orašja karakterizira promjena skupine *dl* u *bl* u riječi *dlaka* (*spȁla mu blȁka*), G mn. na *-ija* (*tȏrba - tȏrbījā*), zamjena instrumentala oruđa konstrukcijom *uzam* + akuzativ (*Pȉšēm uzam òlōvku*), pojava kvalifikativnog genitiva izraženog konstrukcijom *od* + genitiv (*mȃjstor od mašīnā*), izuzimanje s pomoću riječi *ugo* (*sve vȍli ugo mȅne mrzī*).

Podravski poddijalekt najprikladnije je podijeliti na zapadni i istočni tip, pri čemu je glavna razlika u akcentu. Na zapadu bi bilo npr. *nãrod, sèlo*, na istoku *nȃrod, sȅlo*, na zapadu infinitiv tipa *pevat*, na istoku *pevati*, na zapadu komparativ *noviji*, na istoku *noveji*.

Baranjski su govori glavninom ikavsko-ekavski, rjeđe ikavski, dok su zapadnobački govori ikavski. U glavnini (od Luči do Batine) Baranja ima stariji akcent (*ȉstina, lopȁta, sèlo, ráditi, napísati, gláva, mȇso, divȏjka, mõraš, vẽžem, devẽti, vodȇ*), u manjini noviji, i to na zapadu. U zapadnoj Bačkoj arhaičnija je akcentuacija na sjeveru (u zoni od Santova do Bačkog Monoštora), i to s primjerima tipa *pũtnik, slavõnski, grẽda, divȏjka, vodȇ, sèlo, br̃nit se*. Jug (oko Vajske i Bača) je s novijim akcentom: *pûtnik, slàvōnski, dìvōjka, gréda, vòdē, sèlo, pȉvat*. Baranjski su govori šćakavski, zapadnobački i šćakavski i štakavski, ali uz prevladavanje štakavizama. U Baranji, kao i u Podravini, u starinskim se naseljima govori *ródo, slúgo* (prema *Ívo, Péro*) mjesto *róda, slúga*.

Primjeri

Babina Greda

Badńak i Božić

Nȁ Badńāk pȍstī se, rȉbē bȕdē sűvê i rāsȍla kȕvāna i grâ úgńȅcāna bȋlōg, i sjȅme ùtűčêmo ù stȕpke i pȍļēmo lőkše, i kotôl se šļȋvā skȕvā, a kȍ nēmā šļȋvā, onȍ kalȍtīn, pa jȅtkāmo. Tô je lȋpo, najȅdēmo se tȍga svêga. Na pȑvī dân Božȉća kobasȉca se pečē na mastȅ, i żđȅla ladnȍvīn se skȕvā prvô; zakȍļēmo za pōdnê, i sarmȁ se zavȉjā, i kolāčâ i rezãnācā na čôrbe, sȉtno se izrȅžē od fȋnōg brȁšna.

Siče

Kako se pita pravi

Kad ȍćemo pȉtu prȁvit, donesèmo brȁšna, ônda prosȉjēmo, pa zamȉsīmo, ńȅtko kvâsa, ńȅtko kvâsca. Uļē se vodē, mȅtne u zdȉlu, pa izlȁzī, a kad izȉdē, mȅtnēmo pȉtu u tepsȉju, mȅtnēmo pȍkļuku na vȁtru. Kȁd se pȍkļuka dòbro nagȍrī, pokrȉjēmo pȉtu. Pod tepsȉju mȅtnēmo sȁǯāk i žērē. Zȁ pōl sâta mȍrē se ispȅć. Kȁd se ispèče, ônda je jȁmīmo, mȅtnēmo na lopãr, dà se olādī. Onda izrȅžēmo u zdȉle i nȍsīmo na trpȅzu.

Stjepan Ivšić, *Izabrana djela iz slavenske akcentuacije*, München, 1971, 462, 467.

Kostrč

Štȁ je znô lȕmpovat mãlī Čȉkić i ôn, ej ... Ńȅga bȉjū, a ôn lȁjē ... A jã znâm, nâs uvȁtiše žȁndāri spram Jāńȉnē, Cȓnkinē kȕćē, pa nȁma: mȁrš! da ȉǯēmo spávat. Jã i pobjègo, a ôn nēće. Kãžē, štȁ mâjku vam vȁšu, kãžē, da bježȉm. Nȉsȁm jã lopôv. Ńȅkī Bȁbina Subȍta, zvȁli ga, znãš tī ńȅga zâm štãp bȉjē ga, a ôn nēće da bježī i bôg. Dok ti vī drȕgī žȁndār: pa vȉdīš da vrâg, kãžē, nēće bjèžat, oćȅš ga ùbit, kãžē. I nēće i

bȏg. A ȕbiga nī. Nè bi jā prīmȉjo ni jednōg štápa, a ȏn nēće i bȏg ... Šta mȉslīš tȉ kad ȏn Pávu Ivē Ȉvića tȉjāše ùbost, todȇ. Za ko ... na kȍla se zȁskoči. Pávo pȍšō starosȁtit Tȕńi Đȕrića, šȏgoru. Pávo da ne prȉskoči u prȅdńī krȃj, ȕbode Mālī, ne šȁlī se. A òni ńȅga ubȉli, màče, na šļevíku Grofȍvu. Ȏn ubȉjo Marȉjāna Čānʒȉna kod kazȁna. Òni ȍšli večȅrat, Jȍsa Ȁmbrīn i Pávo, Marȉjān pȅkō rakȉju. Ȏn nȁtnišō koļȅbi pijȃn. Tōd se s Marȉjānōm ńȅšta zavȁdī i ȏn zgrȁbī fatļȉku i Marȉjāna zȃm fatļȉku u, ȕ glāvu. Nī upȁdnē kod kazȁna, kad nī izgorȉjo. Povīčē Jȍsu i Pávu, al Mȃlī pobjȅgnē. I stȉgnū ga vȏd na Grofȍvu šļevíku i tōd ga ukrȁli ubȉli ...

Josip Baotić, "Akcenatski sistem sela Kostrča u bosanskoj Posavini", BHDZ, II, 1979, 240.

Bizovac

U zarobljeništvu

Célu zȋmu sam bȉjo u Srbȉji, u Nȉšu. Ōnda pȍtla sam bȉjo prebāčen na sȅlo. Sȅlo se zȍve Dȅvča. Tȁmo sam čȅtiri mȅseca rádijo kod seļáka sȑpskoga. Vȉše nas nísu mȍgli držȁti jel je bíla ofanzíva sa trȋ strȃne. Ōnda su nas krétali prȁma Albȃniji na Srȅdozemno mȏre. Ōnda smo sȅli u Valóni na lȃʒe tȁlijānske i vozȉli se u Talijȃnsku. Tȁmo su nas istovȁrili na ȍtoku Sardíniji. Tū smo žíveli šȇst meséci. Kad nas nísu vȉše mȍgli držȁti Talijáni, ōnda su nas ȕzeli Francúzi. Ȍdanle smo pȍslani na rȃd u Brȇst. Tȁmo smo istovarívali lȃʒe. Pȍsle smo dȍšli u Nȁntes. Tū sam pȏl gȍdine rádijo. Ōnda su nas poslȁli u Trȕmpelump pristanȉšte. Tȁmo sam rádijo pȏl gȍdine. Ōdānle sam bȉjo prebāčen u Bȍrdov. Ōnda je dȍšo krāj rȁta osamnēste gȍdine i ōnda smo skrénili u Lijȏn. U tȍm grȃdu sam bȉjo dȅset meséci, a ōnda smo poslȃti kȕći na lāʒi u Jugoslȃviju, ali nȃjprȉje nȁ Solūn kao dobrovóļci. Al vȉše rȁta nȉje bīlo. Ōnda smo sa žȅleznicom vȍženi na Bȅograd, a ōnda iz Bȅograda kȕći.

Stjepan Sekereš, "Govor slavonske Podravine", ZFL, XVIII-1, 1975, 215.

Bački Monoštor

Pletenje košareva

Prũt sékū dȍle do glínē makȁzaṁa ȉli nóžōm. Kȁd ga sakȕpu, õnda trãžu mãjstora kȍ će dȁ im izrãdi kȍšareve (ili kõrpe). Õnda donesũ mãjstoru. Mãjstor prũće očȉsti i kȁd se prũće osũši, õnda se stȁvi prũće u bazẽn i poḷȉva se ȕjutru i ȕveče pet-šest dánā. Kȁd je prũće vlȁžno dȍsta dȁ se mȍže rãdit, õnda se pȍčne pletẽńe košarévā. Tũ pripr̃emamo tȁčke i kȁd se završi i ȕše opletũ, õnda se rũčke pletũ. Kȁd se tô završi, õnda je kȍšar gotôv. Kȍšare prodãjemo komšȉjama ȉli komũ je pȍtribno. Kȍšar se prodãje po četȉri hiḷȁde.

Stjepan Sekereš, "Govor Hrvata u zapadnoj Bačkoj", ZFL, XXIII-1, 1980, 198.

Literatura

Marta Andrić, "Turcizmi u seoskom govoru Slavonije", *Migracijske i etničke teme*, 19, 2003, 1, 17-27.

Josip Baotić, "Prilog problematici posavskog ikavskog dijalekta u bosanskoj Posavini", *Prilozi proučavanju jezika*, II, 1966, 85-88.

Josip Baotić, "Sintaksa padeža u govoru starosjedilaca bosanske Posavine", *Prilozi proučavanju jezika*, VII, 1971, 105-140.

Josip Baotić, "Akcenatski sistem sela Kostrča u bosanskoj Posavini", BHDZ, II, 1979, 161-267.

Josip Baotić, "Akut u govoru starosjedilaca bosanske Posavine danas", SLPJ, 2, 1982, 53-63.

Ernest Barić, "Mađarska", u: *Hrvatski jezik*, Opole, 1998, 265-270.

Aleksandar Belić, "O čakavskoj osnovnoj akcentuaciji", *Glas SKA*, 1935, 1-39.

Aleksandar Belić, "Iz srpskohrvatske akcentologije i dijalektologije", JF, XIX, 1951-1952, 117-131.

Ivan Brabec, "Hrvatskosrpski govori u mađarskom dijelu Baranje", Ljetopis, 74, 1970, 489-494.

Ivan Brabec, "Kaločki govor", Ljetopis, 45, 1971, 493-497.

Dalibor Brozović, "Dušnok", FO, 603-610.

Dalibor Brozović – Josip Lisac, "Magića Mala", FO, 375-381.
Stipo Damjanović, "Zabilješke o govoru i imenu Strizivojne", u: *Strizivojna*, Đakovo – Strizivojna, 1998, 11-24.
Stipo Damjanović, "Stjepan Ivšić u Strizivojni 1908. i 1912. godine", u: *Strizivojna*, Đakovo – Strizivojna, 1998, 111-118.
Božidar Finka, "Đakovo i Đakovština kao lingvistički problem", u: *Zbornik Đakovštine*, 1, 1976, 431-435.
Božidar Finka – Antun Šojat, "O slavonskom dijalektu ekavskog izgovora u okolici Vinkovaca", *Rasprave Instituta za jezik*, 2, 1973, 7-19.
Božidar Finka – Antun Šojat, "Hrvatski ekavski govori jugozapadno od Vinkovaca", *Radovi Centra za znanstveni rad JAZU Vinkovci*, 3, 1975, 5-131.
Božidar Finka – Antun Šojat, "Valpovo", FO, 387-392.
Božidar Finka – Antun Šojat, "Gradište", FO, 443-447.
Alemko Gluhak, "Ime Slavonije", *Migracijske i etničke teme*, 19, 2003, 1, 111-117.
Latinka Golić, *Suvremeni donjomiholjački govor*, Donji Miholjac, 1993.
Josip Gopić, [cio niz akcentoloških članaka o govoru Cerne], NVj, XVI (1907) - XXII (1915).
Živko Gorjanac, "O hrvatskim govorima u trokutu Baja - Čikerija - Santovo i njihovom odrazu u jeziku studenata na Višoj učiteljskoj školi u Baji", u: *Hrvati i Mađari u svjetlu prožimanja kultura i jezika*, 2, Pečuh, 1997, 180-192.
Živko Gorjanac, "Neke svojstvenosti jezika baćinskih i dušnočkih Hrvata", u: *VI. Međunarodni slavistički dani - VI. Nemzetközi Szlavisztikai Napok*, Sambotel – Pečuh, 1998, 339-345.
Josip Hamm, "Kriza savremene akcentologije", *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, XVI, 1936, 437-443.
Josip Hamm, "Štokavština Donje Podravine", Rad, 275, 1949, 1-70.
Pavle Ivić, "Prilog rekonstrukciji predmigracione dijalekatske slike srpskohrvatske jezičke oblasti", ZFL, IV-V, 1961-1962, 117-130 + karta.
Pavle Ivić, "Izveštaj o ispitivanju govora u Hrvatskoj u školskoj godini 1962/63", GFFNS, 7, 1962-1963, 249-250.
Pavle Ivić, "O starim izoglosama na tlu slavonskog dijalekta", u: *Croatica – Slavica – Indoeuropaea. Wiener slavistisches Jahrbuch*, 1990, 73-83.

Stjepan Ivšić, "Šaptinovačko narječje", Rad, 168, 1907, 113-162.
Stjepan Ivšić, "Prilog za slavenski akcenat", Rad, 187, 1911, 133-208.
Stjepan Ivšić, "Današnji posavski govor", Rad, 196, 1913, 123-254; 197, 1913, 9-138.
Stjepan Ivšić, "Iz naše akcentuacije i dijalekatske problematike", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, I, 1951, 359-378.
Stjepan Ivšić, *Izabrana djela iz slavenske akcentuacije*, München, 1971.
Martin Jakšić, *Naše riči*, Zagreb, 1997.
Martin Jakšić, *Divanimo po slavonski*, Zagreb, 2003.
Željko Jozić, "Fonološki sustav govora Svilaja", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 26, 2000, 73-82.
Željko Jozić, Fonologija govorā brodskoga Posavlja (rukopis), Zagreb, 2001.
Zvonimir Junković, "Dioba posavskih govora", HDZ, 7-1, 1985, 127-131.
A. Klaić, "O podravskom akcentu i kvantitetu", JF, XV, 1936, 181-183.
Ljiljana Kolenić, "Proučavanje slavonskog dijalekta danas", u: *Riječki filološki dani. Zbornik radova 1*, Rijeka, 1996, 201-209.
Ljiljana Kolenić, "Stjepan Ivšić i slavonski dijalekt", u: *Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova II.*, Zagreb, 1997, 17-22.
Ljiljana Kolenić, "Slavonski dijalekt", *Croatica*, XXVII, 1997, 45-46, 101-116.
Ljiljana Kolenić, "Slavonski dijalekt", u: *Hrvatski jezik*, Opole, 1998, 205-215.
Ljiljana Kolenić, "Morfološko-tvorbene osobine ilačkoga govora u okviru slavonskoga dijalekta", HDZ, 11, 1999, 41-47.
Ilija Lavrnić, "Osnovne karakteristike govora stanovnika sela Otoka", *Revija*, 16, 1976, 3, 72-93.
Ilija Lavrnić, *Ikavski govor istočne Slavonije*, Osijek, 1983.
Dr. Ilse Lehiste i dr. Pavle Ivić, "Fonetska analiza jedne slavonske akcentuacije", NSSVD, VI, 1, 1977, 67-84.
Josip Lisac, "Slavonski dijalekt: između autohtonosti i utjecaja", *Migracijske i etničke teme*, 19, 2003, 1, 7-16.
Mijo Lončarić, "Toponimi u osvjetljavanju predmigracijskog jezičnog stanja u Slavoniji", u: *V jugoslovenska onomastička konferencija*, Sarajevo, 1985, 95-101.

Mijo Lončarić, "Govor Lanosovićeva rodnog kraja", u: *Zbornik radova o Marijanu Lanosoviću*, Osijek, 1986, 193-198.

Mijo Lončarić, "Kajkavsko-štokavski odnosi u Slavoniji", HDZ, 10, 1997, 163-170.

Mijo Lončarić, "Osvrt na govor brodskog Posavlja", u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu*, Slavonski Brod, 2000, 349-355.

Mijo Lončarić – Božidar Finka, "Govor virovitičkog kraja", u: *Virovitički zbornik 1234-1984*, Virovitica, 1986, 329-338.

Iva Lukežić, "Polazišta i teze za opis iločke skupine govora", *Croatica*, XXVI, 1996, 42-44, 213-236.

Iva Lukežić, "Prilog raspravi o genezi hrvatskih narječja", *Fluminensia*, 8, 1996, 1-2, 223-236.

I. Mahnken – J. Matešić, "Akzentoppositionen in den serbokroatischen Dialekten: zum 5-Akzentsystem der slavonischen Mundarten des Štokavischen", *Proceedings of the Sixtfh International Congress of Phonetic Sciences, held at Prague 1967*, Praha 1970, VI, 593-596 + 2 pl.

Ljiljana Marks, "Šaptinovačko narječje Stjepana Ivšića i njegove suvremene potvrde", u: *Stjepan Ivšić i hrvatski jezik*, Zagreb, 1996, 73-84.

Josip Matešić, "O govoru u Požeškoj dolini", Ljetopis, 63, 1959, 446-449.

Josip Matešić, "Refleks glasa ě u govoru požeškog kraja", u: *Požeški zbornik*, Slavonska Požega, 1961, 293-303.

Josip Matešić, "Proučavanje govora u Požeškoj kotlini", Ljetopis, 67, 1963, 273-276.

Pavao Mikić – Mirko Gojmerac, "Njemačke posuđenice u govoru Hrvata Bosanske Posavine", u: *Mostarski dani hrvatskog jezika. Zbornik radova*, Mostar, 1999, 167-184.

Stjepan Pavičić, "O govoru u Slavoniji do turskih ratova i velikih seoba u 16. i 17. stoljeću", Rad 222, 1920, 194-269.

Stjepan Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb, 1953.

Stjepan Pavičić, "Govorno stanje u Slavoniji", u: *Zbornik radova Prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*, Osijek, 1970, 237-243.

Milivoj Pavlović – Aleksandar Mladenović, "Odlomak iz govora istočne Slavonije – Stari Mikanovci", ZFL, II, 1959, 154-155.

Asim Peco, "Tragovi dvojine u šćakavskim govorima", NSSVD, 13-1, 1984, 41-48.

Ivan Popović, *Govor Gospođinaca u svetlosti bačkih govora kao celine*, Beograd, 1968.

Stjepan Sekereš, "Govor našičkog kraja", HDZ, 2, 1966, 209-301.

Stjepan Sekereš, "Klasifikacija slavonskih govora", ZFL, X, 1967, 133-145 + karta.

Stjepan Sekereš, "Govor Antina i Tordinaca", ZFL, XII, 1969, 207-220.

Stjepan Sekereš, "Govor Nove Gradiške i okolice", ZFL, XVI-1, 1973, 207-235.

Stjepan Sekereš, "Govor slavonske Podravine", ZFL, XVII-2, 1974, 125-131; XVIII-1, 1975, 185-221.

Stjepan Sekereš, "Govor Virovitice i okolice", ZFL, XVIII-2, 1975, 161-202; XIX-1, 1976, 93-113.

Stjepan Sekereš, "Govor Požeške kotline", ZFL, XIX-1, 1976, 173-248.

Stjepan Sekereš, "Leksički prilozi iz Slavonije i Baranje", ZFL, XIX-2, 1976, 143-158.

Stjepan Sekereš, "Akcenatske zone slavonskog dijalekta", ZFL, XX-1, 1977, 179-201 + karta.

Stjepan Sekereš, "Govor Hrvata u južnoj Baranji", HDZ, 4, 1977, 323-484.

Stjepan Sekereš, "Tekstovi iz govora slavonske Podravine", ZFL, XX-1, 1977, 237-239.

Stjepan Sekereš, "Korekcija Ivšićeve akcentuacije u šaptinovačkom narječju", ZFL, XXI-1, 1978, 201-204.

Stjepan Sekereš, "Germanizmi u osječkom govoru", ZFL, XXI-2, 1978, 171-205.

Stjepan Sekereš, "Govor Hrvata u zapadnoj Bačkoj", ZFL, XXIII-1, 1980, 135-205.

Stjepan Sekereš, "Odnos govora slavonske Podravine prema kajkavskom narječju", ZFL, XXIV-1, 1981, 75-88.

Stjepan Sekereš, "Govori s nepromijenjenim jatom u našičkom kraju", HDZ, 6, 1982, 497-501.

Stjepan Sekereš, "Govor iločkih Hrvata", ZFL, XXVI-2, 1983, 123-174.

Stjepan Sekereš, "Kratki akut u nekim govorima slavonskog dijalekta", ZFL, XXVII-XXVIII, 1984-1985, 699-703.

Stjepan Sekereš, "Areali ikavskog, ekavskog i ijekavskog govora u slavonskom dijalektu", HDZ, 8, 1989, 135-144.

Predrag Stepanović, "O srpskohrvatskom govoru sela Santova", *Studia slavica Hungarica*, XXV, 1979, 371-378.

Predrag Stepanović, *Taxonomic Description of the Dialects of Serbs and Croats in Hungary. The Štokavian Dialect*, Budapest, 1986.

Antun Šojat, "Strizivojna", FO, 383-385.

Zlatko Vargić, "Fonetske osobine u govoru sela Punitovaca (kod Đakova)", *Prilozi proučavanju jezika*, 15, 1979, 121-135.

Stjepan Vukušić, "Naglašavanje posavskoga govora prema zapadnom novoštokavskom naglašavanju (ikavaca)", *Filologija*, 11, 1982-1983, 361-380.

Sanja Vulić, "Hrvatski govori u Mađarskoj", *Matica*, 50, 2000, 1, 46-47.

Sanja Vulić, "O govoru podravskih Hrvata u Mađarskoj na temelju pučkih pripovijesti", *Hrvatska misao*, V, 2001, 18, 69-77.

Marija Znika, "Leksik govora Donje Podravine u Ivšićevu opisu i danas", u: *Stjepan Ivšić i hrvatski jezik*, Zagreb, 1996, 177-185.

Marija Znika, "Mađarski leksik u govoru Donje Podravine nekad i danas", u: *Hrvati i Mađari u svjetlu prožimanja kultura i jezika*, knj. 2, Pečuh, 1997, 305-312.

ZAPADNI DIJALEKT - NOVOŠTOKAVSKI IKAVSKI DIJALEKT

Prostiranje

Novoštokavskim ikavskim dijalektom govori se na području zapadne Hercegovine, dijela južne Bosne sve do područja Jajca i zone sjeverno od Travnika i Zenice; u Republici Bosni i Hercegovini u taj je dijalekt uključeno i područje zapadno i sjeverozapadno od Livna (Livanjsko polje), zatim teren oko Dervente i Bihaća, a uz to još niz manjih oaza. Uglavnom su zapadno od rijeke Bosne i zapadno od Neretve Hrvati i Bošnjaci ikavci (s time da su doline Fojnice i Usore ijekavske, tj. pripadaju nenovoštokavskom ijekavskomu šćakavskom dijalektu), rijetko su (i)jekavci; još su rjeđe Srbi ikavci, i to nedaleko od Livna (Vukovsko polje). U ratu 1992.–1995. u znatnoj su mjeri Hrvati i Bošnjaci napustili područje pod srpskom vlasti (Republika Srpska), a slično je bilo i na području pod hrvatskom i pod bošnjačkom vlasti (Federacija Bosna i Hercegovina) sa Srbima. Hrvati su u znatnu broju otišli u Hrvatsku ili na teren pod svojom vlasti u Federaciji Bosne i Hercegovine, Bošnjaci i Srbi također na teren pod svojom vlasti. Te su seobe osjetno promijenile dijalekatno stanje kakvo je postojalo do 1992. Na jugu novoštokavskim se ikavskim dijalektom govori od Opuzena i Metkovića prema sjeverozapadu sve do Omiša. Dalje je obala uglavnom čakavska, no na mnogim su područjima (npr. oko Šibenika) štokavci doprli do obale ili su jako izmijenili postojeću čakavštinu. Npr. u Splitu danas štokavci ikavci izrazito dominiraju, dok su nekad prevladavali čakavci. Podvelebitsko ili njemu blisko područje u cjelini je ikavsko novoštokavsko, pri čemu čakavci slabije (Privlaka i Novigrad kod Zadra) ili bolje (Senj) čuvaju svoje osobine u rijetkim naseljima. Na otocima ikavci novoštokavci zabilježeni su na Korčuli (Račišće), Hvaru (Sućuraj), Braču (Sumartin), Šolti (Maslinica), a njihov je utjecaj snažan na Pagu, osobito u Dinjiški i Vlašićima. Međutim, to paško područje svrstavamo u južni (ikavski) čakavski dijalekt. Račišće, nekad (i)jekavsko, u novije je doba primilo ikavizam. U Lici su ikavci novoštokavci koncentrirani oko Gospića (Bilaj, Brušane, Trnovac, Smiljan itd.), u blizini Senja (Krasno, Krivi Put), oko Lovinca i Svetog Roka, u zoni prema Kordunu (Poljanak, Smoljanac) itd. U Gorskom kotaru ikavce nalazimo u Liču i okolici, u

Mrkoplju i u Sungeru. U Slavoniji novoštokavskom ikavskom dijalektu pripadaju Vuka, Široko Polje, Punitovci (između Osijeka i Đakova) te Dragotin, jugozapadno od Đakova; u tim su govorima u Slavoniji prilično česta i odstupanja od tipičnih govora toga dijalekta. U Bačkoj znatno područje oko Subotice i Sombora (Srbija) te oko Baje (Ajmaš, Baškut, Bikić, Boršod, Čavolj, Čikerija, Gara, Kaćmar itd.) u Madžarskoj ima značajke novoštokavskoga ikavskog dijalekta; tom dijalektu pripadaju i Andzabeg te Erčin u okolici Budimpešte, dok je u Tukulji izmiješan novoštokavski ikavski i novoštokavski (i)jekavski dijalekt. U Italiji (Molise) ikavski su novoštokavski govori u Kruču, Stifiliču i u Mundimitru. Značajno je da znatan broj (oko 1500 ljudi) moliških Hrvata živi na području Pertha u Zapadnoj Australiji. To je dijaspora moliško-hrvatske dijaspore naseljena u Australiji u 20. stoljeću, počevši od 1927.

Novoštokavskim ikavskim dijalektom govore Hrvati i Bošnjaci, rijetko drugi.

Fonologija

Glavno vokalno obilježje novoštokavskog ikavskog dijalekta njegov je ikavski refleks jata. On je, međutim, često nedosljedan, pa se javlja i pokoji ekavizam (*železo, cesta* ili *testa, zenica, koren, starešina, brezovina, ozledit, zanovetat, obe*) ili (i)jekavizam (*tijesto, sijeno, vijenac, ńeki, ćeo* "htio"). Međutim, u pogledu odstupanja od čistog ikavizma neujednačenosti su vrlo znatne, pri čemu se zapadnobosansko i ličko područje prilično izdvajaju brojnošću neikavizama. Čak se može pomisliti da ikavska zamjena zapadnoštokavskoga diftonškog jata nije u zapadnoj Bosni bila provedena dosljedno kao drugdje na ikavskim terenima. Naravno, odstupanja od ikavizama na raznim terenima često moraju imati različita objašnjenja. Negdje od zaokreta Neretve do mora vjerojatno je nekada bilo stanje tipa *diete – diteta.*

Šva je redovito davalo *a* (*dân, dànas, sȁn*), pri čemu ističem primjer *malin* "mlin", zabilježen među moliškim Hrvatima; tu je riječ o vokalizaciji poluglasa u slabu položaju, kao u čakavskom narječju. U čakavskoj blizini ponegdje je zabilježeno i *kadi* "gdje". Često je i *pasa* G jd. npr. Glas *a* različita podrijetla (prije svega dugo) je često zatvoreno (*ḁ*), osobito u zapadnoj Bosni.

Stražnji nazal redovito je davao *u* (*put*), a *u* je kontinuant i samoglasnoga *l* (*sunce*).

Prednji nazal redovito je davao *e* (npr. *meso*), no bilježimo i *a*: *žâvica* "žalac" u Trnovcu u Lici, u Otoku kod Sinja, u Grudama itd., *žȁovica* u Guberu kod Livna, *žȁlac* u Dobretićima kod Jajca, *jȁmit* "uzeti" u Grudama i u Vitini (zapadna Hercegovina), *prȉjat* "primiti", *zàjāt* "posuditi", *jȁčmāk* "ječam" u Imotskoj krajini i Bekiji, *jadro, najat* "najmiti", *jatra* i *jetra* u senjskom zaleđu, *jȁčmīk* u Klisu, *jȁčmēr* u Mratovu (Promina) itd. Svakako primjeri s *a* govore o bliskosti tih štokavaca s čakavcima.

U moliškim primjerima *repac* "vrabac", *krest* i *rest ra* se mijenja u *re*; tako je i kod Bošnjaka u Donjoj Rami. Izostaje *e* u *krast* na dalmatinskom kopnu (Makarsko primorje, Klis, Nin, Imotski, Opuzen itd.), u većem dijelu Rame, u Hercegovini i jugozapadnoj Bosni, u Derventi, Lici i u senjskom zaleđu; sjevernije u Bosni i u bačkih Bunjevaca *e* se javlja samo u *vrebac*. Često u tom dijalektu dolazi i *greb* odnosno *greb̦e*. Osim u tih štokavaca ikavaca, prijelaz *ra* u *re* jače je ili slabije zastupljen i u čakavaca, također u još nekih štokavaca.

Vokalne redukcije tipa *udòvca* "udovica", *kólca* "kolica" česte su, osobito u sjevernijim bosanskim predjelima, ali i drugdje (npr. govori u splitskom zaleđu). Među moliškim Hrvatima javlja se reduciranje ili otpadanje starih kratkih dočetnih vokala.

Kao i u slavonskom (nenovoštokavskom arhaičnom šćakavskom) dijalektu, i u novoštokavskom ikavskom dijalektu vokalizam je peteročlan.

Djelovanje nazala na raznim stranama vrlo je izrazito u primjerima kao *kunj, nuga* itd.

U konsonantizmu novoštokavskoga ikavskog dijalekta važna je značajka *ʒ́* kao refleks praslavenskoga *d'*, s time da je *j* češće nego u slavonskom dijalektu. *J* je bilježeno u nekoliko primjera kod moliških Hrvata (*tùjȉn, prȅja*), nešto češće u Imotskoj krajini i Bekiji (*mèjāš, gȍspoja, prèjica*), iznimno u Grudama, Mrkoplju, senjskom zaleđu itd., obično u riječi *mejaš*. Pretežno dolazi *j* u šćakavskim govorima, osobito u južnijim, npr. u Rami *mèja, prȅja* itd. I govori uz more (npr. u splitskoj okolici) imaju poneko *j*. Primjeri s *j* također govore o bliskosti tih štokavaca s čakavcima, a i s mnogim kajkavcima.

Novoštokavski ikavski dijalekt je i šćakavski i štakavski, tako da se po toj značajci dijeli na dva poddijalekta. Ugrubo govoreći, šćakavci su u Dalmaciji između Cetine i Neretve te na otocima, u Bosni od

Livna i Tomislavgrada do gornjeg Vrbasa i srednjeg toka Bosne, oko Dervente, u Bosanskoj krajini, u Slavoniji. Štakavska bi bila zapadna Hercegovina, Dalmacija zapadno od Cetine, Lika i Bačka. Uz to su štakavski Opuzen, Lič u Gorskom kotaru, Molise. Gledano preciznije, pokazuje se da u Otoku kod Sinja dolazi i *št* i *šć*, slično tomu oko uglavnom šćakavske Dervente, također među Bunjevcima senjskoga zaleđa. Sveti Juraj kod Senja, Mrkopalj i Šunger u Gorskom kotaru šćakavska su mjesta. Zanimljivo je da je Čitluk u zapadnoj Hercegovini šćakavski, dok su Grude i šćakavske (pretežno) i štakavske. U slivu Une također dolaze i šćakavski (*šćeta*) i štakavski primjeri (*gušter*). I u štakavskoj zapadnoj Hercegovini zna se pojavljivati i pokoji šćakavski primjer. Ovo je i prilika da preciziramo granicu na zapadnohercegovačko-dalmatinskom području. Ona teče od Raške Gore na Neretvi preko Čabulje do Vranića i Gruda, zatim između Drinovaca i Ružića do brda Milina zasida odakle se spušta na podnožje Biokova između Raščana i Kozice. Kako se zna, sámo Makarsko primorje je šćakavsko.

Fonem *f* uglavnom ne dolazi u rečenom dijalektu (osim u bošnjačkim govorima) ili je ograničen na tuđice i onomatopeje. Zamjene su *v* i *p*. Izdvaja se moliško područje, gdje *f* nije rijetko, ali i tamo dolazi u posuđenicama kao *fortuna* ili *friško*. *F* je relativno frekventno i u bačkih Bunjevaca, u Mrkoplju, u Ninu, u Sućurju i u Sumartinu.

Fonem *x* izgubljen je ili rijedak uglavnom svagdje, a prelazi obično u *v*, *j* i *k*. Moliški Hrvati imaju *x* (velarnoga izgovora) vrlo često, tj. taj se fonem javlja u svim pozicijama, na početku riječi (*xlâd*), unutar riječi (*búxa*), također u dočetnoj poziciji (*grîx*). *X* se uglavnom čuva i u Sumartinu, u bačkih Bunjevaca. Bošnjaci uglavnom redovito čuvaju oslabjeli izgovor *x*; Drežnica u zapadnoj Hercegovini, i inače netipična u konsonantizmu (čuva *č* - *ć*, *ǯ* - *ʒ́*), ne čuva *x*.

Pretežno se *ǯ* čuva, ali uz česte prijelaze u *ž* u primjerima kao *žep* ili *sržba*. Nerijetko u Hrvata (jugozapad Imotske krajine i Imotski, Opuzen, Molise, senjsko zaleđe, Nin itd.) *ǯ* prelazi u *ʒ́*, dok je taj prijelaz u Bošnjaka gotovo redovit; opet izostaje Drežnica, kako smo već vidjeli. S tim se prijelazom podudara prijelaz *č* u *ć*. Relativno je često izjednačenje afrikata *č* i *ć* u njihovoj srednjoj vrijednosti. *Čr-* uglavnom redovito prelazi u *cr-*; čuvanjem *čr-* izdvajaju se moliški Hrvati. Čakavci i kajkavci većinom čuvaju *čr-*.

U Moližana pojavljuje se *ʒ*, i to u pozajmljenicama (*lìnʒûn* "plahta" itd.), ali i u riječima slavenskoga podrijetla (*sûnʒe*); kako vidimo, to

su primjeri iza *n*. Riječ je o pojavi koja zahvaća grčko, albansko, makedonsko i neka područja u južnoj Italiji. Tu *nc* daje *nʒ*, uz druge slične primjere (*nt>nd, mp>mb, nk>ng*). U moliških Hrvata su izgovori kao *sûnʒe*, dakle, primljeni od susjednih Talijana.

Zvučnost na kraju riječi uglavnom se zadržava, ali se i djelomično gubi (moliški Hrvati, Imotska krajina i Bekija, zapadna Hercegovina, Opuzen); obezvučenost na kraju riječi značajka je govora Otoka kod Sinja, Drežnice i zaseoka Mrnjavci u Lovreću.

U primjerima kao *more* "može" uglavnom je svagdje došlo do prijelaza *ž* u *r*, jedino se ponegdje javljaju i dubletni oblici kao *mȍže* u Otoku, a u Imotskoj krajini i Bekiji mogućnosti su razne, npr. *ne mògu, nè mežen, nè moren, ne mèren*. U bačkih Bunjevaca dolazi *mȍžēm*, dakle *ž* ostaje nepromijenjeno.

Redovito se javlja *doć(i), poć(i)* i slično, rjeđe i *doʒe, poʒe* itd., ali u šćakavskim govorima, osobito u južnima, nije rijetko *dojde* ili *doje*.

Novo jotovanje nije dosljedno izvedeno, a osobito su primjeri kao *rodjak, netjak* česti (mnogi govori u Bosni, Šibenik, Nin, Imotska krajina i Bekija).

Protetsko *j* nije često; primjeri kao *jàkrap* i *jàkrep* "škorpion" (Imotska krajina i Bekija) iznimni su, običniji u raznim mjestima *jope(t)* "opet", *jular* "ular", *južina* "užina".

Fonem *ļ* nerijetko se izjednačuje s *j*; to je zabilježeno u raznim bošnjačkim govorima u Bosni i Hercegovini, u Klisu, u Sućurju, u Sumartinu, ponegdje drugdje uz obalu ili blizu nje (npr. Makarsko primorje i Opuzen), u Čonoplji u Bačkoj, a čini se da primjeri kao *kašaj* "kašalj" mogu doći u Kruču (Molise).

Kod moliških Hrvata postoje fonemi *t'* i *d'*, a potječu od skupina *jt* i *jd* (npr. *pôt', izâd'*^{e}), u primjerima nove jotacije i slično.

U krajevima bližima moru dočetno *l* u participima dalo je *a*, u krajevima udaljenijima od mora *o*; već na sjeveru zapadne Hercegovine obično je dobiveno *-o*, a u Lici dolazi *čúvā, vȉdija*, u Mrkoplju *dȉgnija*, uz to u Mrkoplju i tip *mȅtnil, bȉl*. Uz tip *bȉja* ponegdje se javlja i *bȉje*, npr. u Trnovcu u Lici i u Posedarju. I među moliškim Hrvatima dolazi tip *mblija* "mljeo". Uz more nerijetko se *l* palatalizira, kao npr. *pȗštaľi* u Opuzenu. Opuzen karakterizira i prijelaz sonanta *l* u skupini *ml* u *n*, npr. *mnâd*.

Uz more i u blizini mora dočetno je *m* u nastavcima i u nepromjenjivim riječima prešlo u *n*. U zapadnoj Hercegovini u Hrvata prevla-

dava *-n*, u Bošnjaka je *-m*, ali je u Drežnici *-n*. Bošnjački govori, osim rečenoga, mijenjaju ponegdje *ń* u *n* (*kon*).

Cakavizam je zabilježen u Karlobagu i u Šibeniku; javlja se *c* (*covik*), *ś* i *ź* (*źaśto*).

Akcentuacija u ikavskim novoštokavskim govorima uglavnom je dosljedno novoštokavska. To znači da se javljaju četiri akcenta s distribucijom kao u standardnom jeziku. To ipak ne znači da silazni akcenti ne mogu doći i izvan prvoga sloga u riječi, osobito u riječima stranoga podrijetla (derventsko područje npr: *koperȁnt*) i u domaćim složenicama (npr. okolica Dervente: *poḷoprȉvreda*). Ponegdje nepre- nesene dugosilazne akcente nalazimo i inače na unutarnjim i finalnim slogovima riječi, npr. oko Subotice *deȇvdȇst*. Područje Imotske krajine i Bekije najdosljednije je u prenošenju naglaska na proklitiku, čak u oko 90% primjera: *ȕ kuću, nȁ brdo, ȕ šaku, podà tebōn, nȉs kosti, zà kravu* itd. U jednom dijelu Rame (dio Donje Rame) čak se može čuti akut u govoru Bošnjaka (*stojĩ, izãć*), ali on uvijek može biti zamijenjen dugosilaznim naglaskom, pa je, dakle, fonološka vrijednost toga akcenta ograničena. U Kruču je bilježen akut (*kõnc* "završetak", *krãj* "međa", *tãrl* "moljac"), također u Sumartinu (*pitũr, špijũn*). Akut u Moližana samo je akustički akut, a uglavnom nije refleks staroga akuta nego je svaki naglašeni dugi uzlazni slog akustički akut. Općenito govoreći, akcenatski se izrazito izdvaja moliško područje gdje su vrlo česti dvostruki akcenti (npr. *stòjĩ*, *rêpác* "vrabac" u Kruču), gdje akcent obično ne prelazi na proklitiku i gdje čak dolazi (neposredno ispred naglaska) prednaglasna duljina (npr. *bīlìja* "bijelio"). Svakako je tu utjecaj bilingvizma bio izrazit. U ikavskošćakavskim govorima zapadne Bosne postoje ostatci starije akcentuacije, uključujući (prema uvidima Asima Pece) eventualno i akut.

Obično se nenaglašene duljine dobro čuvaju, no dolazi i do njihova skraćivanja. Ponegdje su skraćivanja neznatna (Trnovac u Lici, Opuzen itd.), ponegdje znatnija (bački Bunjevci), sve do stanja na otocima (osobito na Hvaru i na Braču), gdje je stanje približno po sredini između dosljednoga čuvanja i dosljednoga gubljenja, a gubljenje duljina očito se javlja pod utjecajem susjednih čakavskih govora. U bačkih Bunjevaca dolaze sekundarne duljine u enklitičkim pozicijama tipa *bácilā sam, svèkrovā mi je*.

Naglasne značajke novoštokavskoga ikavskog dijalekta u mnogim su pojedinostima temelj norme hrvatskoga standardnoga jezika.

Morfologija

Deklinacija imenica pretežno je novoštokavska, a to znači da ima i arhaičnijih deklinacijskih oblika. U D, L, I mn. obično su (ne uvijek i ne svugdje) nastavci izjednačeni, ali ne redovito s nastavkom *-ama* ili *-ima*. Nerijetko dolazi npr. *ovcam, po ʒamijam, s radnicim*, kako je u zapadnoj Hercegovini, a takvi primjeri dolaze i u Lici i u Imotskoj krajini i Bekiji, gdje su nastavci *-in* (*pisarin, čudin*), *-on* (*majkon*; ovo je analogija prema primjerima kao *kameňon*) ili *-am* (*majkam*). U Klisu dolazi *-an* (*žènan*), *-in* (*kòstīn, žújīn, pȍjīn*), rjeđi je tip *rùkama(n)* ili slično. U Mratovu imamo nastavke *-ama* i *-ima* u ženskom rodu (*žènama*; *ćèrima*), *-in* ili *-ima* u m. i u s. rodu. Obično su u sjevernim predjelima dijalekta nastavci *-ima* ili *-ama*, kako je u derventskom kraju. Arhaičniji oblici vrlo su izraziti oko Livna i Tomislavgrada, pa i u Rami, također na južnodalmatinskom području (Makarsko primorje). Nema dosljedno novoštokavskoga stanja ni kod bačkih Bunjevaca, gdje paralelno dolazi i *s novci* i *s pilićima*, također *nareʒivo radnikama* i sl. Povezanost s govorima slavonskoga dijalekta nalazimo i u primjerima A mn. *monce, Turce* u bačkih Hrvata. Na raznim stranama vrlo su obični primjeri kraćih množina (*kļuči, prišti, puti*), osobito u zapadnoj Hercegovini te u Imotskoj krajini. Česti su primjeri tipa *s prijateļom, mačon, nožom*, dakle, često izostaje nastavak *-em/-en*. U moliških Hrvata srednji se rod kao kategorija izgubio pod talijanskim utjecajem; odgovarajuće imenice obično su prešle u muški rod, rijetko u ženski. Deklinacijski je sustav pojednostavnjen, pa su V i L nestali iz sustava. Deklinacija tipa *sestra – sestre* obuhvaća i imenice tipa *stvar* i *rič*, koje se izgovaraju kao *stvar*^{a}, *rič*^{a}. Naprotiv npr. imenica *kost* muškoga je roda, a u tim primjerima odlučan je talijanski utjecaj; npr. *la parola* "riječ" je u talijanskom ženskoga roda, *un osso* "kost" muškoga. U D jd. ž. roda javlja se u Kruču nastavak *-u*, po obliku jednak akuzativu; u Mundimitru bio bi D jd. *žen*, dakle s nultim gramatičkim morfemom. Vrijedno je spomenuti i nominative i akuzative množine tipa *grada* "sela".

Dvosložna hipokoristična imena dekliniraju se u zapadnom dijalektu po tipu *Péro – Pérē*, također *Ánte – Ántē*. Mnogo rjeđe dolazi deklinacija kao *Ívo – Íva, Mílo – Míla*; tako je npr. u Imotskoj krajini i u Bekiji, ali samo u nekoliko primjera, dok je uobičajena deklinacija *Brúno – Brúnē* i sl. Sustav pridjevskih riječi karakterizira čuvanje razlike između određenog i neodređenog vida. U Makarskom primor-

ju, Opuzenu i u Donjoj Rami javljaju se primjeri tipa *po mekom/n travi*, kako nalazimo i u Dubrovačkom primorju, Drežnici u Hercegovini te u splitskih i nekih srednjodalmatinskih čakavaca.

U zbirnim brojevima dolaze primjeri tipa *petero*, dakle s morfom *-er-*.

Infinitivi su uglavnom krnji: *volit, doć*, uz to i npr. *pripremi* "pripremiti". U glagolima tzv. II. vrste obično je *-ni-* a ne *-nu-*: *kleknit, metnit* itd. Ipak u Rami dolazi *maknut, crknut*, a takvi primjeri prevladavaju u ikavskošćakavskim govorima zapadne Bosne; nerijetko je tako i u zapadnoj Hercegovini. Vrlo različiti oblici zastupljeni su u 3. l. mn. prezenta: *vidu, žive, gledaju, pucaje, učidu* itd. Primjeri tipa *vidu* zastupljeni su na šibenskom području, u bunjevačkim bačkim govorima, zatim u Tomislavgradu, Livnu, Imotskoj krajini i Bekiji, u Grudama, u Makarskom primorju, Sućurju, Sumartinu, Klisu itd. Imperfekt se malo javlja, npr. *pilaše ja drva dok te nije bilo*. Izrazito je čest (doduše, ne u svim govorima, ponegdje i izostaje) aorist, nerijetko s nastavcima *-šmo, -šte* u 1. i 2. l. mn. (*oplètošmo, oplètošte*; *ȕfatišmo, òdošte*), analogno nastavku *-še* u 3. l. množine: *oplètošē*. Kondicionali uglavnom redovito glase *jâ bi mórō, mi nè bi ìšli* i sl., dakle, *ja bi* + radni glagolski pridjev. Dosta su česti futuri tipa *ako bȕdeš ȋć ȕ grād, zòvi me* (Kovači kod Tomislavgrada), dakle konstrukcija *budem* + infinitiv.

U moliških Hrvata aorist je izgubljen, imperfekt dobro očuvan. Postoje samo dva tipa konjugacije, a glagolski vid je ostao sačuvan. Futur se tvori pomoćnim glagolom *tit* (*ču po dom* "ja ću vjerojatno poći kući"), ali i pomoćnim glagolom *(j)imat* (*mam po dom* "ja ću sigurno ići kući").

Habitual, složeni glagolski oblik sastavljen od aorista pomoćnog glagola *biti* i 2. l. jd. imperativa, služi u pripovijedanju za evociranje prošlih radnji. Npr. u Srednjoj Rami zabilježeno je *sȋnko, ôn bi rèci*.

Sintaksa

Karakteristična je znatna frekvencija genitivnih sintagmi: *níje ôn ràta ni ùpamtijo* (Derventa); *pȋtāj zàtō ļúdī i žénā* (Imotska krajina i Bekija); *národa pítaju* (bački Bunjevci).

U dativu često izostaje prijedlog: *dójde ôn kòlibi*; *ȁj tȋ dȍkturu* (Derventa); *ìšo Bȍgu na tùžbu* (bački Bunjevci).

Dosljedna je uporaba dativa u primjerima kao *nèmoj mi làgat* (Derventa); *slȁgāli ste mi* (bački Bunjevci).

U bačkih Bunjevaca i uz pravo instrumentalno značenje upotrebljava se prijedlog: *Vȉšē se bȁvili ȍnda sa živìnōm.* Također dolaze primjeri kao *kopa s motikom* (Punitovci u Slavoniji); *s ȍtīn štápōn se ľòvī* (Opuzen). U zapadnobosanskim šćakavskim govorima uopćena je instrumentalna konstrukcija i za socijativna značenja: *žívī mȁmōm, razgòvārā sèstrōm.*

U okolici Dervente rabe se jedninski oblici sa značenjem množine (*vòlili su da dôđē Švábo*), a tako je i u području Imotske krajine i Bekije.

Infinitiv je uglavnom redovit uz glagole nepotpuna značenja: *ôn môrā dôć za frtaļ sâta*; *dȍšō kúpit gńȍjiva* (okolica Dervente). Dosta dolaze konstrukcije dvaju infinitiva: *ôn nêće vòlit ćȕt ȍvū vȋst* (Imotska krajina i Bekija). Česte su konstrukcije *za* + infinitiv: *gúvno za mlátit žȉto* (Lič), *vòda za pȉt* (Opuzen).

U povratnih glagola javljaju se neobični primjeri u uporabi povratne zamjenice, možda i pod stranim utjecajem: *Pa se obọ̀lio* (bački Bunjevci).

Imperativom se često pričaju prošle radnje, kako smo već vidjeli: *nȉšta nísmo rádili, samo jȅdi* (okolica Dervente); *razgòvārāj òni, razgòvārāj i nè vidē da pȍkīpī mlíko* (Imotska krajina i Bekija); *báci mrȉžu, ùfati i pròdāj rȉbu, nabòdi na ȍsti, nòsi nȁ mōre* (Opuzen).

Čest je i model rečenice kojoj je semantičko obilježje "anonimnost subjekta": *ùbilo ga prìd kućōm* (okolica Dervente); *odvelo ga* (zapadnobosanski šćakavci).

Glede reda riječi, važno je razbijanje superlativnih formi (*nâj mi je drȁžī* – okolica Dervente).

Enklitički oblik trećeg lica *je* ponegdje dolazi dosljedno ispred riječce *se* u perfektu povratnih glagola: *Àntūn je se čúvō ùvīk* (okolica Dervente).

Na zadarskom području dolaze konstrukcije tipa *nȇće ùčī*, *nȇće rȃdī*; tako je i kod moliških Hrvata (*neće reče*). Moliški Hrvati govore i primjere tipa *ńega su ga ubili*, dakle s parazitskom uporabom enklitičkih oblika ličnih zamjenica.

Leksik

Leksik zapadnoga dijalekta uglavnom svagdje ima mnogo turcizama, poglavito u Bosni i Hercegovini (vidi kartu 2 na 158. str.), međutim, njih nema u moliških Hrvata. U blizini mora i u moliških Hrvata jak je romanski utjecaj, u Bačkoj pak madžarski, uz to i njemački. Njemački utjecaj, uz orijentalni i romanski, snažan je i u goranskih ikavaca novoštokavaca, također u Lici. Posebnu, čakavsko-zapadnoštokavsku boju, imaju riječi kao *grem* "idem", *kozle* "jare" (Gradac sjeverozapadno od Ploča, moliški Hrvati), *klobuk* "šešir", *tovar* "magarac", *tust* "debeo" (Sumartin, moliški Hrvati), *muka* "brašno", *postol* (Sumartin, Gradac, moliški Hrvati, Nin), *ufat se* (Gradac, Subotica), *divojka* "sluškinja" (Sumartin), *iskat* (moliški Hrvati, Subotica).

Kao riječi očuvane u čakavštini i na raznim stranama u štokavštini spominjem lekseme *hiža*, *lačan* "gladan", *povidat* "ispričati", *saǯa* "čađa", *zabiti* "zaboraviti" (moliški Hrvati), *dažit*, *daždit* (moliški Hrvati, Sumartin, Subotica), *daždeńača* "kišnica" (Nin), *pȏt* "znoj" (Molise, Sumartin, Nin), *vlasi* (Molise, Gradac, Sumartin, Subotica).

Značenjem kao u čakavštini izdvajaju se sumartinski primjeri kao *cinẽ* "jeftino" (također Imotski i Klis, ali s drugačijim akcentom), *jīd* "ljutnja"; na duvanjsko-livanjskom području dolazi *īd*. Npr. leksem *maćuva* "maćeha" povezuje govor bačkih Hrvata i govor okolice Vuke u Slavoniji; na duvanjsko-livanjskom području dolazi *mȁća*. *Komaštre* "lanci nad ognjištem o kojima visi lonac" bilježimo u Molisama, u Lišanama Ostrovičkim kod Benkovca, u Gradcu, oko Tomislavgrada i Livna. Čak i u malo udaljenim mjestima česte su znatne razlike u leksiku: npr. u zapadnoj Hercegovini u Vitini bilježimo *kàrpuza*, u Grudama *bòstan*, u Čitluku *lubènica*; u Vitini *àvlija*, u Grudama *dvòrīšte*, u Čitluku *prìdvorīšte*; u Vitini *bábo*, u Grudama *ćȁća*, u Čitluku *òtac*; u Vitini *cȋlī mȉsēc*, u Grudama *ȕštāp*, u Čitluku *ȕžba*. Vitina je bošnjačko mjesto, Grude i Čitluk hrvatska. U zapadnobosanskim šćakavskim govorima karakteristični su primjeri kao *vajik*, *kuruz*, *kumpirišće*, *pemzija*, *livoda*, *drimavac* "visibaba" itd.

Geneza i raščlanjenost

Novoštokavski ikavski dijalekt današnji je dijalekt hrvatskoga jezika koji je najvećom dijalekatnom jedinicom nastalom od nekadanjega zapadnoštokavskog narječja. Razumije se da su štokavski govori u Slavoniji predci današnjega slavonskog dijalekta, dok su štokavski govori u zapadnoj Bosni, zapadnoj Hercegovini i u dijelu Dalmacije dali današnji novoštokavski ikavski dijalekt. Ti su nekadanji zapadnoštokavski govori najčešće bili šćakavske fizionomije, što je izrazito zapadna značajka, čemu se priključuje i češće ili rjeđe *j* od praslavenskoga *d'*. Svakako je refleks *j* tijekom vremena gubljen, tako da je on danas prilično rijedak. Zapadnom je značajkom i ikavizam, koji je dobiven i prijelazom zatvorenoga *e* u *i* i prevladavanjem prvoga dijela diftonga *ie*, ali danas ne možemo sigurno znati kako se je upravo odvijao taj proces na pojedinim terenima. Nema sumnje o tom znači li taj ikavizam povezanost s čakavskim (ikavskim) govorima, iako su to najvjerojatnije većinom neovisni procesi, jedan južnočakavski, drugi zapadnoštokavski. Kako je Makarsko primorje imalo mnogo veza s čakavštinom, lako je moguće da je tu došlo do procesa kao u jugoistočnoj čakavštini, tj. do prijelaza zatvorenog *e* u *i*. Sigurno je nekad u zapadnom štokavskom narječju vladao troakcenatski sustav (kratkosilazni, dugosilazni, akut) kao u čakavštini i kajkavštini, a ostatci toga stanja još se u nekoj mjeri čuvaju i danas u novoštokavskom ikavskom dijalektu. To se odnosi i na primjere današnjega rijetkog čuvanja akuta, također na primjere koji nam govore da je u tim govorima dugo čuvan akut. Tako, recimo, bilježimo u Rami nepreneseno *napîšē*, *užîvā*, *račûn* itd., dok je u primjerima u kojima nije bilo akuta akcent prenesen. Dakle, novoštokavski je akcent dobiven u novije doba, pa su i uopće tendencije novoštokavskoga razvoja relativno mlade pojave.

Uz *šć/št* važna je i značajka prijelaza *-l* u *-o* ili u *-a*. Na području između Makarskoga primorja i južne Bosne postojale su (i još postoje) četiri zone: zona *šć, -a* u Makarskom primorju, zona *št, -a* oko Ljubuškoga (odakle su govori moliških Hrvata, kao i jugozapadnog istarskog dijalekta; to su južni govori nekadanjega zapadnohumskoga dijalekta), zona *št, -o* oko Mostara (odakle su podrijetlom govori bačkih Bunjevaca; to su sjeverni govori zapadnohumskoga dijalekta), zona *šć, -o*. Razumije se, govorni tip *št, -a* zahvatio je golem prostor, također govorni tip *št, -o*. Ikavsko-šćakavski govor u okolici Dervente ima značajke *šć, -o*, pa je i on na to područje prenesen iz područja južnijih

šćakavskih govora. Svakako se, dakle, novoštokavski ikavski dijalekt sastoji od niza većih ili manjih nepovezanih ploha, uz veće kompaktno područje Dalmacije, Hercegovine i Bosne, ali je današnji govorni raspored vrlo izmijenjen u odnosu na prvobitno stanje. Posebno je zanimljivo da su danas u teritorijalnom dodiru govori Makarskoga primorja (nekadanji makarsko-primorski dijalekt) i govori jugozapadne Bosne (nekadanji livanjsko-vrbaski dijalekt), oboji šćakavski, ali je također očito da nekad nije bilo prave međusobne povezanosti. To smo već istakli: između tih dvojih šćakavaca uglavnom su bili štakavci (nekadanji biokovsko-cetinski dijalekt) kojih su potomci danas u jugozapadnoj Istri i u provinciji Molise. Vrlo je jasno da su govori formirani u udaljenim predjelima bili manje slični i manje srodni od onih susjednih. Vidi kartu 3 na 159. str.

Sve u svemu, navedeni, a i neki nenavedeni primjeri, kao npr. *kḷica* "klica", *Kḷis* "Klis", *pekḷat* "petljati", jasno pokazuju da postoji znatna bliskost između mnogih novoštokavskih ikavskih govora i mnogih čakavskih govora. Reklo bi se da su neki današnji štokavci ikavci (npr. područje Slunja) poštokavljeni nekadanji čakavci.

U zapadnobosanskim govorima karakterističan je nedosljedan i ikavizam i šćakavizam. Obično je *ńȅko*, *ńȅšto*, *ńȅkada*, a izrazito je prisutna redukcija nakon akcentiranih vokala (*stànca*, *vòlla*). Tu dolazi *dòšō*, *òšō*, *čúvō*, dakle sažimanje u korist drugoga od dvaju vokala. Uglavnom je redovito *kòńom*, *nóžovi*, također *grȅbḷe* i *vrébac*. Deklinira se *Mârko – Mârkē*, ženska su imena tipa *Fáte*, nerijetko i muška tipa *Háse*. Ima arhaizama i u akcentu i deklinaciji. U dolini Sane i oko Livna javljaju se oblici *tȉjū*, *ȍnijū* i sl. Oko Livna dolazi i *tȅgā*, *ȍnegā*. Oko Vrbasa relativno je češće *mlȁjī* i *tȕjī*. U Bošnjaka od Prijedora do Ključa pojavljuju se primjeri kao *un*, *kuń*, *nisom*, *sedom* i sl. Zanimljivo je da I jd. imenica tipa *krv* glasi *kȑvim* u Šurkovcu kod Prijedora (Hrvati), *kȑvim* u Bošnjaka u okolici Bosanske Krupe. Naravno, u tom padežu mnogo je običniji I jd. tipa *kȑvi*, a primjere s nastavkom *-im* ponovno spominjem jer su oni vrlo obični u istočnobosanskom dijalektu, a u nekoj mjeri dolaze i ponegdje drugdje u štokavštini, npr. u Rami. Bit će da nastavak *-im* u zapadnoj Bosni govori da se radi o iseljenicima s istočnobosanskog područja. Usporedba govora Dobrenice (Hrvati) i Spahića (Bošnjaci) kod Bihaća vrlo je zanimljiva, s time da najprije navodim primjere iz Dobrenice: *grôbḷe* : *grêbḷe*; *ìšā* : *ìšō*; *ûn* : *ôn*; *dȉgnuti - dȉgniti*; *krȕ* : *krȕh*; *púštati* : *púšćati*.

Izgleda da je na derventskom području stariji od ikavskošćakavskoga bio i ijekavskošćakavski govorni tip. On i danas tu postoji (govornici: Hrvati), uz njega ikavci šćakavci (Hrvati), ijekavci štakavci (Srbi) i ikavsko-ijekavski govor Bošnjaka. Primjeri kao *vrebac* i *reste* i glase tako jer su doneseni iz južnijih predjela, inače se očekuje *re* samo u *vrebac*. U deklinaciji karakteristični su instrumentali tipa *kļučom*. U I jd. imenica ž. roda na suglasnik obično dolaze tipovi *vlašću*, *pećom*, rijetko *stvari*, *solim*. Od glagola *tkati* dolaze prezentski oblici *tkȁjēm*, *tkȁjēš* itd.

Na području Rame stanovništvo je dosta heterogeno; ipak dominiraju starosjedioci i Hercegovci. Govori su ikavski, uz dosta drugih refleksa (*e*, *je*). U glavnini dolazi tip *niko* "netko", na istoku i jugoistoku *ńeko*. Javlja se *vrebac*, *reste*, *krade* (u nekih Bošnjaka *krede*), *greb*, *petero*. Dosta se reducira nenaglašeni vokal *i*. Hrvati čuvaju *č* i ć, *ǯ* i *ʒ́*, Bošnjaci često gube *č* i *ǯ*. Bošnjaci oko Prozora imaju i primjere kao *kon* (*ń* > *n*), dosta često i prijelaz *ļ* u *j*. Relativno je dobro zastupljen tzv. śakavizam, tj. prijelaz *šć* u *ś*. Obično je npr. *svića* – *meja*. *J* dolazi u *tuja*, *mlaji* itd., a *ʒ́* (npr. *tuʒ́i*) je utjecaj iz drugih govora. Neobično je da su imenice kao *kamen*, *ǯepa*, *šava* ženskoga roda. Bošnjaci u dijelu Donje Rame izgovaraju ~ i predakcenatske dužine. Ni Hrvati nemaju dosljedno prenesene akcentuacije, osobito u Srednjoj i Donjoj Rami. Izrazita je povezanost Rame i istočnobosanskog dijalekta, npr. nastavak *-im* u I jd. imenica *i* deklinacije, često *ńeza ně-* itd.

U Imotskoj krajini i Bekiji u jugozapadnoj zoni zapažamo prijelaz *ļ* u *j*, u Grabovcu, Rastovcu i Zagvozdu *č* prelazi u *ć*, *ǯ* u *ʒ́*. Dolazi *grebļe*, *greb*, *rest*, *rebac*. U značenju "dlijeto" kaže se *odlito*. U nekim primjerima (*zaktivat*, *kren*) *x* je dalo *k*.

Čitluk u zapadnoj Hercegovini je šćakavski, čuvaju se *č*, *ć*, *ǯ*, *ʒ́*, *ļ* i *ń*, a *-m* sporadično prelazi u *-n*. U Grudama *-m* daje *-n*, također su stabilni afrikati te *ļ* i *ń*, a uz *šć* dolazi nešto i *št*. U Grudama trpni pridjevi glase npr. *donita*, *sušito*, D, L i I mn. *nogaman*, *rukaman* i sl.

Na području oko Tomislavgrada javlja se *vrebac*, *rest*, *greb*, *kradem*, detalji kao *jesom* ili *noćes*, redovito je *sedmero*, *šesterica*, dosljedno *šć* (*ogńišće*) i *žǯ* (*zvižǯim*), *doć* i *doʒ́em*, D, L, I mn. *jańcim* i sl., *ričim* i sl., ali *kravom*, *ovcom*. Dakle, imenice ž. roda na *-a* imaju u tim padežima nastavak *-om*. Istočnija zona karakterizirana je tipom *rȅkō* (od Bukovice i Seonice do Šujice), zapadnija tipom *rȅkā* (od Roškoga Polja do Grabovice).

Makarsko primorje, ikavsko i šćakavsko, obično ima primjere tipa *moga*, *nosija*, *x* se ne pojavljuje, a *f* često daje *p*: *pratar*. Obično je *ʒ́* od prsl. *d'*, također *ć* i *ʒ́*, bez *č* i *ǯ*. Dosta često *ļ* daje *j*, također *-m* (nastavačno i u nepromjenjivim riječima) prelazi u *-n* (*osan*, *nogon*). I tu je česta kratka množina (*popi*). Vrlo su obične arhaičnosti u deklinaciji te primjeri tipa *na livon strani*.

Šćakavski govori Sumartina i Sućurja vrlo su bliski govorima Makarskoga primorja, odakle su stigli na Brač i Hvar. Tako je bilježeno *jezik* i *jazik* (od prednjeg nazala *e* i *a*), *požet* i *požat*, inače je *e* od prednjeg nazala redovito. Dolazi *mejaš*, *gospoja*, *slaji*, *preja* i sl. Redovit je tip *doć* – *doʒ́en*. Uglavnom izostaje *x*, a određena zamjenička riječ glasi *šta*. U Sumartinu akut se javlja u nizu kategorija: *pũt*, *klobũk*, *strãža*, *ženẽ*, *jã*, *pedesẽt* itd.

Sv. Juraj kod Senja ima u prezentu neprenesen središnji dugosilazni akcent (*razgovâraju*, *obećȋva*), očito na mjestu akuta. Tu je broj ekavizama priličan (senjski utjecaj?), a dočetno *l* se čuva u primjerima kao *posal*, *cel*, ali u glagolskim pridjevima imamo *biža*, *doša*, *uvatija* i sl. Najzanimljiviji je tu šćakavizam (*prišć*), također izjednačenje D, L i I mn., ali u primjerima kao *końin*, *nogan*, *kostin*. U 3. l. mn. prezenta dolazi tip *imadu*, također *šećedu* ili *šećeju*.

U Mrkoplju izgovara se *x* prilično često, uz to je to šćakavsko mjesto, kao i obližnji Sunger. Tu bilježimo *doša*, *bija* uglavnom redovito, zatim *seļaki*, uz posebnost znatnoga gubljenja nenaglašenih duljina i uz prilično silaznih naglasaka izvan prvoga sloga u riječi.

Zapadna Hercegovina ikavska je i uglavnom štakavska (*godište*, *moždani*). Dolazi obično *doša*, *iša*, *bija*, *učija*, na sjeveru običan je tip *bio*. *F* u Hrvata daje *p* (*pratar*) ili češće *v* (*vrtaļ*); *x* se gubi. Dočetno *m* npr. u nastavcima daje *n*: *čujen*, *ne znan*. Često je neizmijenjeno npr. *divojki*, *bubregi*. Vrlo su obični množinski padeži tipa *našin seļacin*, *našin curan*, također *košiman*. Dolazi *rest*, *rebac*, *grebļe*, *krast*. Novo jotovanje je dosljedno: *lišće*, *grmļe*. Često je *prs*, *groz*, s uproštavanjem dočetnih suglasničkih skupova; također *tica*, *šenica*. Akcenatski su primjeri kao *čȉtāmo*, *mȅne*, *sȉnōvā* ili *sinóvā*, *ȕ poļe* itd.

Opuzen je također ikavsko štakavsko mjesto, karakterizirano promjenom *ļ* u *j* (*vòja*), uglavnom redovitim *ć* i *ʒ́*, čestim gubljenjem *x*. Dolazi *vrébac*, *réste*. I ovdje dolazi tip *mòjōn dȉci*, a aorist i imperfekt su nepoznati. Znatan je tu utjecaj govora Makarskoga primorja, ali i štakavskih govora, osobito govorā Dubrovačkoga primorja. Romani-

zmi su mnogobrojni, osobito u pomorskoj i ribarskoj terminologiji, npr. *armìžat se* "opremati se za ribolov".

Lič u Gorskom kotaru dosljedno je ikavski, štakavski, novoštokavski, s nizom zanimljivih detalja, npr. s primjerom *tepal.*

U bačkih Bunjevaca očit je utjecaj susjednih Srba pri otvorenu izgovoru kratkih naglašenih *o* i *e* kao i nekih suglasnika. Akcentuacija je izrazito novoštokavska, uglavnom, naravno, zapadnoga tipa. Izdvajam i bački primjer *glita* "dlijeto" nasuprot primjeru *glito* u senjskom zaleđu. Deklinacija nije dosljedno novoštokavska (D jd. *dobrim prijatel̦u*, L jd. *po lipim sokaku*). Bački bunjevački Hrvati imaju tip *bio*, *mislio*, ali primjeri kao *dužijanca* "svečanost o završetku žetve" i još neki pokazuju da je tu *-l* dalo *-a* a ne *-o*. Polazi se, naime, od lika *doželnica* koji nije dao *doženica* nego je dao *dože(j)anica*. Naknadno je ispalo *i* u nenaglašenu slogu, uz druge manje promjene. Bit će da se među tim našim ljudima nalazilo i onih koji su govorili *bija* ili su možda još u Dalmaciji ili u Lici primili leksem *dužijanca* od onih od kojih se takva riječ i očekuje.

Ninski govor izrazito je hercegovačkoga tipa, ali ipak dolazi *vavik*, *greb*, *rebac*, *resti*, *kȕtńī pòsā* "kućni posao", *muja* "mul", *lavi* N mn., *dražji*, *širji* u komparativu. Leksički je zanimljiv primjer *jur* "već", uz niz drugih.

U šibenskom zaleđu, uz ikavizam, štakavizam i primjere tipa *vȉdija* (*-l* > *-a*), vrijedno je spomenuti primjer *vàjik* "uvijek", dobro razlikovanje *č* i *ć*, *ǯ* i *ʒ́*, gubitak *x* (*òću*, *krȕv*) i *f* (*vrȉgat*), plodnost sufiksa *-uša* u tvorbi ženskih nadimaka nastalih prema prezimenu ili nadimku, npr. *Gulìnuša.*

Ikavski novoštokavski govori u Lici prilično su neujednačeni, pa je i jat nedosljedno ikavski, a uz tip *iša*, *reka* dolazi i *išo*, *reko*. Najdosljednija je ikavica na području Lovinca, Perušića, Pazarišta, Smiljana, Bilaja i Čanka. U načelu je dosljedan štakavizam, čuvaju se svi afrikati, a dočetno *m* u nastavcima i u nepromjenjivim riječima uglavnom ne prelazi u *n*. Takva je situacija i u podgorskim ikavskim govorima, dok su Bunjevci u senjskom zaleđu štakavci, dosljedno mijenjaju *-m* u *-n*, a sustav afrikata im je narušen.

Govor moliških Hrvata najbitnije je obilježen dubokim tal̦ijanskim utjecajem, toliko intenzivnim da bi se sličnih primjera teško uopće našlo u slavenskom svijetu. Zanimljivost je i u osebujnosti prvotnoga dijalekatnoga tipa na biokovskom području, također u asimiliranju starijega čakavskoga stanovništva doseljenoga u Italiju.

Primjeri

Tetima kod Dervente

Stârī su bȕcama pȉli. Môj dȉd ... níje to sȁd da ôn sâm. Dôʒū òni vȁko kad je rûžno vríme jèdan drȕgōm, je l, kòmšije. O Mârko, ńȅmu ȉme Mârko, mōm dȉdu, Mârko, jè si ...? Jèsam. Smȉjē l ù kuću? Kàko né smijē ... da mu jȕtro. Čèstītām ti kad si dȍšō. Ù ńega je bȕca pȕna ràkijē. Ôn pȉjo ràkiju, môj dȉd, pòkoj mu, zȁ vodu. On je tȁki bȉjo. Nêće vòdē, samo ràkiju.

Prȉje šàlove nòsali. Kȁpa, ònda šȁl òd dvā mȅtera. Òko glávē šȁl se nósō. Cȓven šȁl. A pèrčīn ìmō. Pèrčīn ìmō. Pèrčīn ìmō vam dȍl ko sad ženskàdija što ìmajū kȍsu, i ôn dȓžō. Pèrčīn òvda, a òvō vam dȍl šîšā, òvda pȍla glávē òšīšā i òbrīčī òvō pȍla glávē. Sȁmo nè dā perčína, ònō kòsē nè dā dȍl. On lȉpo ko žènskā zȁ vrāt pa isplètē. Tô sam glȅdō jâ. Štȍ dȉde? Tô je díka nȁša, kâžē, tô je díka nȁša stârā. Kô bojàgi da je ì ōn, môj dȉd, ùpāmtijo svôga dȉda. E tô ti je ...

... Ònē starìnskē kȕće bíle. Bíla kȕća, bàška òvā ... Bíla tísna, mála bíla. I sȍba. Kȕća i, i ... što se kâžē ... va ... kâžē ... ko pòjata što je bíla. A cûrā bílo šêst. Šêst cûrā bílo, znâm. Nȉko dȁma nè smjē rȅć. Tô ti je svȅ ù kući, ù sobi, znâš. Kad se stȅrē, níje bílo ko sàdā, uh sȁd je ... Bȉjo pròster, je l, vȁlā pròstrt, I pòńave sȅbi ... bíle pòńave dòbre. Spàvāćē pòńave bíle dòbre. Ìzāć ù kuću dok se prȍstrē, je l. Ìzāđē, ȉ did môj ȉzāđē. Svȉ mî ȉzāđēmo. Prȍstrē ... òni tam pròstīrku. A cȕre pȉvajū ù kući. Prélo tam bȕdē. Tô sve ȉđū na pȓstima, mòmci, da nè čujē môj dȉd. Svȅ na pŕstā. Nȉkog ko bojàgi nēmā, nȉkog. Sȁmo vírē kroz prózor, ȍko bàcajū. Svȉ su spávali u jèdnōj sȍbi, kòliko ȉmā. Nêmā drȕgē sȍbē. Ìmā koji se òženī. Ìmā kȉļer. Ako je mòmak pa se ožènijo, ȉmā kȉļer. Nè pīta se što je zíma. Štà si se žènijo ȁko ti je zíma? Kad si mòmak, je l, nè more bȉt zíma kad si mòmak ...

Josip Baotić, "Ikavskošćakavski govor u okolini Dervente", BHDZ, IV, 1983, 195-196.

Prozor

Mârko, stȉgo tȁmo. Sȁ će ôn ùstat. Ȉʒēm jâ ko cȁr ȍvdā ponèdīj-kom, dvâ cékera, jèdan u rúci, šlámā. Ȉʒēm jâ ... Svȅ ú me glȅdā. Nȉšta jā nȅ znām. Ôn ȕćinī. Kúma, kàko si. Zńâš tī, kúma, ònī céker iz rúkē. Dōē drȕgi čòvik iz Dúvna. Kâžē, štȁ tō, jâ š ńíme bȉjo, kâžē, drȕgī jèdan pòginuo. Što ȍn mȅni, tâ dèćkī ... Svȉ se sàkrišē òd mene. Svìće-nīk jōj Vládo kázō nâjpŕvī, jâ ti gȍri, kad Mína izái i prìgrlī me. Svȉ se sàkrili. ʒémko, svȉ se sàkrili. To trî rúpca, sȁmo lȉjū sùze, ȍnda brzo-jàvļīvāj. Ȍn je bȑdu i ȍn Júru svìtujē. Jûre kâžē nèmōj se sikìrat. Rù-men ko rȕžica, vàkō je bȉjo rùmen. Štȁ se sikìrāš vȁzda, vȁzda bi ôn Júri, i ôn òtišō stȑmu. Jȕrica dòšō iz Nìmaćkē, tàmo bȉjo dolèko Ánte. Ȉ ōn dòšō. Józo dȍ trī sâta dòšō, gȓdnā mòja rȁno. Júre ȍdmā brzojávijo. ʒémko, štȁ râdiš? Štȍ nȅ odēš na sȁranu? Kàkvu sȁranu? Pòginuo ti brȁt Pȅtar. Što sam jâ ìspō túde. Môj brȁt, mȉlī ì drāgī. Dóē Vȅra. Brzojávļīvāj ònom. Svȅ se nî svīt okò mene skûpļā, âj, ȅto ti kâžu névo ...

Zóvni névu Ȉvicinu, nek Ȉvicinu atrésu sprêmū. Nèmoj nȉkom kazívat. Kȍ će tô, gȓdnā rȁno. Kad eti névē Pȅtrovē, ȍdmā. Kad sam ńū vìdila, sȓce mi je pȕklo. Strîna, ȅvo t ȉʒē Józo. A jâ jȍpē jȁdna. Józo pȍmoli. Štȁ mȍreš. Ćȅkali goríkē. Jâ vīćēm Mârku, Mârko se vȁs trése. Ȍdmā jâ se bòrīm za dušèvnōs. Kȁko sam ȍndā pȍćēla, Pâvo, dànas se nísam odùstala ...

Sȁučīšće, môj brȁte, mȅne ļûbē, jâ nísam tâj dân sùzē pȕsťla. Svȅ plȁćē, svȉ òvī glavìšine Pròzorāni, dòšli s Dûgā, nȁši muslimáni. Svȅ plȁćē. Jâ ga vàkō glȅdām mŕtva odòzgō. Jâ bi rȁda da jâ dȍli lȅgnēm, a sùzē nêmā ù mene ...

Miloš Okuka, *Govor Rame*, Sarajevo, 1983, 130.

Turija u zapadnoj Bosni

Stô šćápā po tùʒī léʒī. Tàko se kâžē i óvde. Jâ tí žívīm ùnukom. Dȍbar mi je. Lîpo mi je. Nȉje òženīt. Ìdē ònōm djèvōjkom. Ìmō sam i šćêr. Ùmrēla mi. Ôn je haìrli.

Lípa je pȉta s jáji, a mȍre bȉti i pȉta sȉrom. Ńȅko vȍlī tàkū, ńȅko nàkū.

Mî kâžēmo pȁščād ili paščàdija. Čȕje se i štȅnād. Ìgrā se štȅnādima.

Ìmā óvdi ļúdī kòjī ìmajū pȍ dvī žène. Ńègov sîn ìmā dvî. Bi li ti dozvòlijo tvôme sînu tàkō? Nè dāj Bôg. Ńȅšto tû nȅ vaļā. A ôn je pȕšćō žènu. Bíla mu je pošćèna. Kâžū bíla rúžna. Ko što ìmā rúžnīh ženskáćā ìmā rúžnīh i muškáćā. Ako hȍćeš da si zdrȁv, trȅbā da se mȍlīš Bȍgu, da vjȅrujēš. Ńȅkome tô pòmāže, ńȅkome ne pòmaže ni ilìʒa. Jȅs bȍga°mi. Zàgrīj se, nȁīj se i nàpīj se. Tô je glàvnō.

Asim Peco, "Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne", BHDZ, III, 1982, 194-195.

Vuka

Put u Sloveniju

Pedèset drȕge gȍdine ìšō sam u Slòvēniju sînu da vȉdim kàko mu je u vójski. Iz Vȕke sam ìšō vlâkom do Ȍsijeka, a od Ȍsijeka prȁm Zágrebu. U Kòprīvnici mòrō sam čȅkat dȕgo vrȅmena dòk je vlâk dòšō. Ȍnda sam jòpet sjȅo u vlȁk, òdvezo se prȅma Zágrebu i od Zágreba do Ļubļánē. I tàmo sam dòšō oko pȍla dvánēst i čèkō sam dok ne svȁne jȕtro da ȉdēm potrážit sîna dȉ je. Tô je bílo mȁlo téško: svȅ ȕlice nȅpoznate, zàkučaste, pa nè možeš nâć ni dȉ je kàsarna, dȉ je šta; svȉ slòvēnski gòvore i jȅdva dà sam nàdošo do kàsarne. I tàko sam nàšō sîna. I tàko sam š ńîm òšō mȁlo u gostiónu, i tàko smo mȁlo príčali, i pȉli, i divánili o svèmu i svȁčemu, i na kràju smo se ràstali, i jâ sam òšō kȕći.

Stjepan Sekereš, "Govor Vuke i okolnih sela", ZFL, XIII-2, 1970, 284.

Radišići

Imávali smo ì mī pȍdosta ȍvācā. Ȕni imádu i dànas. Ȉ jā san čúvala ȏvce. Tȉrali smo ji i nȁ planinu. U paméti mi je òstalo kà smo ìšli nȁ planinu. Tȁmo smo òstajali pȍ trī mȉsēca. Od mlíka smo prȁvili sȉr, kàjmak. Vàko se tō prȁvī. Pomúze se mlíko, pa se mȅtnē u kàbā. Kàbli su bíli dȑvenī. U jèdan kàbā mȍreš vȉše ȍvācā pòmus. Ako ji vȉšē múzū, ìmā vȉšē kàblōvā. Ȕndā se mlíko pròcīdī. Cȋdī se kròs kȓpe. Ȉ ma i cȋtka. Nà cītku se cȋdī. Ȕndā je tȏ jȇmuža. Kad je tȏ gòtovo, mlíko se kȕvā nà vatri. Bíli su vȅlikī kòtli kòjī vȉsē o kòmoštram nad ògńīštom. Ka se mlíko svȃrī, tȏ je varènika. Ȕndā imádu dȑvenī škípi pa se ù ńī rȁzlijē mlíko. Jȅs, jȅs, škípi su dȑvenī. Ȕndā tȗ mlíko stòjī dò sutra. Sȕtra se pòkupī kàjmak. Ìmajū dȑvenē kȁce ù kojē se mȅćē sȉr i kàjmak. Ka se pòkupī kàjmak, ȕnā se ùsirī. Kàjmak je dȉgnūt s mlíka. Kàjmak se méte. Trȉbā ùkupit dȍsta. Méte se u stàpu. Méte se mećájōm. Ȍnō mlíko što òstanē, zòve se mlàćanica. A ako se mȅtnē nà vatru, dȍbije se ȗrda, i sùrutka. Ù nās misto vòdē pȉjū sùrutku, a i kȉselinu.

Sȉr se mȅće i ù mijove. Ìmali smo mȋ dȍsta mȉjōvā, i sȉra i kàjmaka. Ka se mȅtnē sȉr u mìšinu, ȕndā se prìtisnē kȁmenom. Da se mȁlo slȅgnē.

Mȋ óvdi kȃžemo štȃp i štène. Tȁmo u Bekíji gòvorē šćȃp.

Asim Peco, *Ikavskoštakavski govori zapadne Hercegovine*, Sarajevo, 1986, 219-220.

Subotica

Kad dȏʒu Dȏve, pȑvī dȃn pȉvaju dìvōjke u šȁrenōm, drȕgi dȃn u bȋli sȕkńama šlȉngovanima, u lípi míderama svìlenima i svìlene čȉpke, i ȍnda imádu krȕne od pȇrlīca i tȏ nȁ glāvu mȅtnū. Ȍnda nàprīd ù kruni imádu príliku (svétu slȉku) i nà tōj príliki imádu ʒèrdān, i kad pȉvaju i ìgraju (cȕpkaju), ȍnda tȏ zvònī ńim tàko. Onda dvȃ dȃna s òtim ȉʒu po pútu: pȉvaju, i ȍnda i zòvu ù kuću da ȗʒu i onda tȁmo pȉvaju.

Pȓvo vȅče kod "kràļice" tȁmo dȍbiju vèčeru, i onda òtāleg ȉʒu ȕ bāl i tȁmo pȉvaju, i tȁmo zàslūže nȍvāca.

Drȕgi dân Dóva ȍndā ȍdu kod dȉvēra i tȁmo dȍbiju vèčeru, i tȁmō se provèsele, i onda òpēt ȉʒū ȕ bāl. Kad dôʒu kȕćī, ȍnda nòvac pòdīlu na šês stránā, ńî šêst, šês jel ȍsam.

Nevenka Sekulić, "Zbirka dijalekatskih tekstova iz Vojvodine", SDZ, XXVII, 1981, 230-231.

Mušaluk u Lici

Prȅklāni dȍšā tȗ nȅkvī, móra bȉt nȅkvī dèkān sȉgūro sa fakultéta (nȉje cìpele zašńíra), dòvō ga èdan môg[k] brȁta koléga nȅkvī ... I, ȕnda, ôn je arhòlog i trâžī ȗn, rèćemo, óvdje jèdnōg čȍvjeka. Jâ ga trážijo i bȉjo kod ováca. I kâžē da e òvō prid stô, prid stȍtinu – nȅ, prid xȉļadu gȍdīna, òvāj Poļákovac, znâš, da se zvȁo Pòtok svêtok Pètra. Prid xȉļadu gȍdīna. I kâže da e nȅkva štampàrija još pȑvo bíla neg u Kosíńu túte. I nȅkē crìkvene ôn trâži kȍ bi tô ńȅmu òtkrijo (a dȁ l se tô zòvē na mȁpi, jâ sam čȕo za nȅkve cȑkvice). Ȍnda, kâžū, da e bílo oko Rȉsōvca èdno stȍtinu kȗćā, a tȁmo da e bílo oko dvȉsta. Ȍnda pȍtļe su militári prȍšli, ȅ li, tê cȅste su s nàpravile i tê militárske zgrȁde i tàkō e tô ...

Milan Dragičević, "Prilozi građi za proučavanje govora ličkih ikavaca", ZFL, XXVI-1, 1983, 187.

Literatura

Vladimir Anić, "Glagolski akcenat zadarskog štokavskog zaleđa", RFFZd, 8, 1970, 33-40.

Josip Baotić, "Ikavskošćakavski govor u okoline Dervente", BHDZ, IV, 1983, 7-208.

Josip Baotić, "Prilog osvjetljavanju dijalekatskog supstrata u derventskom kraju", SLPJ, IV, 1986, 57-66.

Aleksandar Belić, "O značaju zapadnog štokavskog govora za istoriju srpskohrvatskog jezika", JF, XXIII, 1958, 69-75.

Živko Bjelanović, "Novoštokavski govori sjeverne Dalmacije i čakavski supstrat", *Radovi Pedagoške akademije Split*, 2, 1977, 47-56.

Ivan Brabec, "Slunjski ikavci", Ljetopis, 72, 1967, 437-441.

Walter Breu, "Nekoliko napomena o gramatici moliškohrvatskog dijalekta sela Kruč (Acquaviva Collecroce, Italija)", u: *Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova I.*, Zagreb, 1977, 431-438.

Walter Breu – Giovanni Piccoli con la collaborazione di Snježana Marčec, *Dizionario croato molisano di Acquaviva Collecroce*, Campobasso, 2000.

Dalibor Brozović, "O jednom problemu naše historijske dijalektologije – stara ikavsko-ijekavska granica", ZFL, IV-V, 1961-1962, 51-57.

Dalibor Brozović, "O Makarskom primorju kao jednom od središta jezično-historijske i dijalekatske konvergencije", *Makarski zbornik*, 1, 1970, 381-405.

Dalibor Brozović, "Kruč", FO, 393-398.

Dalibor Brozović – Ivka Brkić, "Otok", FO, 399-404.

Dalibor Brozović – Dragomir Vujičić, "Guber", FO, 405-409.

John Clissa, *Language shift and diglossia among the Italo-Croatan migrants from the Molise in Western Australia. A preliminary study*, Perth, 1995.

John Felix Clissa, *The Fountain and the Squeezebox – La Fontana a L'Organetto – Funda aš Arginet*, Perth, 2001.

John Felix Clissa, "Migracije moliških Hrvata u Zapadnu Australiju", *Hrvatski iseljenički zbornik 2002.*, Zagreb, 2001, 190-202.

Đenana Čustović, "Narodni govor stanovništva Livanjskog polja", Glasnik, XV-XVI, 1960-1961, 31-90.

Snježana Ćerić, "Dobretići", FO, 417-421.

Božo Ćorić, "O jednom tipu međudijalekatske adaptacije", *Zbornik za jezik i književnost*, 1, 1972, 99-104.

Mirko Deanović, "Jedan tekst u dijalektu naše kolonije u južnoj Italiji", *Anali Jadranskog instituta*, 2, 1958, 355-365.

Radoslav Dodig, "Hardomiljski govor", u: *Hardomilje prošlost, ljudi i običaji*, Hardomilje, 1998, 105-126.

Milan Dragičević, "Refleksi jata u današnjim ličkim govorima", SDZ, XXVI, 1980, 147-233.

Milan Dragičević, "O samoglasničkom inventaru u govoru lovinačkih ikavaca", *Zbornik Pedagoškog fakulteta u Rijeci*, 4, 1982, 219-224.

Milan Dragičević, "Prilozi građi za proučavanje govora ličkih ikavaca", ZFL, XXVI-1, 1983, 179-188.

Milan Dragičević, "O konsonantskom inventaru lovinačkih ikavaca", ZFL, XXX-1, 1987, 179-189.

Milan Dragičević, "Važnije osobine glasovnog sustava govora sela Vratnik iz zavelebitskog dijela senjskoga zaleđa", *Zbornik Pedagoškog fakulteta u Rijeci*, 9-10, 1988, 129-143.
Milan Dragičević, "Morfološke osobine imeničkih riječi u govoru Bunjevaca iz zavelebitskog dijela senjskoga zaleđa", *Fluminensia*, I, 1989, 1, 112-121.
Milan Dragičević, "O današnjem ikavskom govoru u Krasnom Polju", *Fluminensia*, I, 1989, 2; II, 1990, 1-2, 96-102.
Jovan Erdeljanović, *O poreklu Bunjevaca*, Beograd, 1930.
Božidar Finka, "Štokavski ikavski govori u Gorskom kotaru", ZFL, XX-2, 1977, 167-197.
Svetozar Georgijević, "Bački bunjevački govor", *Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanovića*, VI, 1939, 23-32.
Svetozar Georgijević, "Jat (ě) u govoru Ličkog Polja", JF, XIX, 1951-1952, 132-149.
Rajko Glibo, "Govor i baština Polačana", *Zadarska smotra*, XLIII, 1994, 3-4, 249-286.
Rajko Glibo, "Glas *f* u govoru Rame", *Riječ*, 4, 1998, 1, 35- 41.
Vinko Grubišić, "Neki talijanizmi u govoru zapadne Hercegovine", *Hrvatska misao*, 15-16, 2000, 151-160.
Jasna Hadžimejlić, "Distribucija morfonema {o} i {e} u deklinaciji imenica vrste A na štokavskom prostoru", HDZ, 10, 1997, 45-59.
Senahid Halilović, *Govorni tipovi u međuriječju Neretve i Rijeke dubrovačke*, BHDZ, VII, 1996.
Senahid Halilović, "O govoru Opuzena", *Studia linguistica Polono-Meridianoslavica*, 8, 1996, 191-198.
Snježana Hozjan, "Južna Italija", u: *Hrvatski jezik*, Opole, 1998, 279-286.
Mate Hraste, "Osobine govora otoka Šolte, Čiova, Drvenika i susjedne obale", Rad, 272, 1948, 123-156.
Mate Hraste, "O štokavskim govorima na Hvaru i Braču", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 1, 1951, 379-395.
Mate Hraste, "Značaj zapadnog štokavskog govora za istoriju i dijalektologiju srpskohrvatskog jezika (Koreferat)", JF, XXIII, 1958, 75-81.
Pavle Ivić, "Trag promene *l* na kraju sloga u *a* u govoru bačkih Bunjevaca", u: *Zbornik razprav iz slovanskega jezikoslovja. Tinetu Logarju ob sedamdesetletnici*, Ljubljana, 1989, 117-121.
Pavle Ivić et al., FO

Pavle Ivić i Aleksandar Mladenović, "Bunjevački govor u Subotici", ZFL, III, 1960, 190.

Milan Japunčić, "Osobine bunjevačkog govora u Lici", NVj, XX, 1911-1912, 266-273.

Ivan Jurčević, "Prilog proučavanju govora sela Kovača kod Duvna", *Prilozi proučavanju jezika*, 15, 1979, 101-120.

Jure Karakaš, "Govor sela Podlapca", u: *Lika i Ličani u hrvatskom jezikoslovlju*, Zagreb, 2003, 155-181.

Dieter Kattenbusch, "Osservasioni in occasione di una visita ai Croati del Molise (Italia)", *Linguistica*, XXVI, 1986, 99-106.

Marko Kovačević, "Duvanjski govor i njegove posebnosti", u: *Duvanjski zbornik*, Zagreb – Tomislavgrad, 2000, 493-511.

Ivana Kurtović, "O zakozjačkoj grupi govora", u: *Od Zagore do svjetskih metropola (Zbornik o Zagori, knj. 4)*, Zagreb, 2001, 173-177.

Srećko Listeš, *Klis: prošlost, toponimi, govor*, Klis, 1998.

Mijo Lončarić, "Trnovac", FO, 361-365.

Mijo Lončarić, "Govor Hrvata 'Dalmata' u Sentandriji", *Filologija*, 24-25, 1995, 217-222.

Mile Mamić, "Govor Lišana Ostrovačkih", *Zadarska smotra*, XLV, 1996, 4-6, 41-47.

Živko Mandić, *Povijesna antroponimija bunjevačkih Hrvata u Madžarskoj*, Budimpešta, 1987.

Leonhard Masing, *Die Hauptformen des serbisch-chorwatischen Accents nebst einleitenden Bemerkungen zur Accentlehre insbesondere des Griechischen und des Sanskrit*, St. Pétersbourg, 1876.

Ljubomir Maštrović, "Ninski govor", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, II, 1955, 87-140.

Ljubomir Maštrović, "Rječničko blago ninskog govora", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, III, 1957, 423-465.

Vojislav Mataga, *Romanizmi u neretvanskome govoru*, Zagreb, 2003.

Mate Matas – Duje Šilović, "Mali rječnik i opis običaja zagorskih sela", u: *Zbornik o Zagori*, 1, 1995, 133-155.

Fahra Matijašić, "Akcenat glagola u savremenom mostarskom govoru u odnosu na Vukov i Daničićev sistem", JF, XXVI, 1-2, 1963-1964, 337-368.

Mira Menac-Mihalić, "Dva moliškohrvatska rječnika", *Hrvatski iseljenički zbornik 2002.*, Zagreb, 2001, 111-119.

Matej Milas, "Današnji mostarski dijalekat", Rad, 153, 1903, 47-99.

Milan Moguš, "Izvještaj o istraživanju narodnih pomorskih naziva u Podgorju u god. 1952.", Ljetopis, 59, 1954, 193-196.
Milan Moguš, "Izvještaj o istraživanju narodnih ribarskih naziva u dolini Neretve", Ljetopis, 62, 1957, 415-417.
Milan Moguš, "Pogled na današnji jurjevački govor", *Filologija*, 8, 1978, 227-232.
Milan Moguš, "Još o štokavsko-čakavskoj razmeđi", *Odjek*, XXXIV, 1981, 4, 19.
Pavica Novaković, "Sumartinski rječnik", *Čakavska rič*, XXII, 1994, 2, 105-145.
Miloš Okuka, "Glas /h/ u govoru Muslimana Drežnice u Hercegovini", *Književnost i jezik*, XXIX, 1982, 2, 101-104.
Miloš Okuka, *Govor Rame*, Sarajevo, 1983.
Miloš Okuka, "Govorne osobine stanovništva Drežnice", Glasnik, 38, 1983-1984, 63-80.
Miloš Okuka, "Fonetske i fonološke osobine govora Drežnice u zapadnoj Hercegovini", SLPJ, 4, 1984, 97-105.
Stjepan Pavičić, *Seobe i naselja u Lici*, Zagreb, 1962.
Asim Peco, "Ostaci starije akcentuacije u bosansko-herceovačkim govorima", *Anali Filološkog fakulteta*, 10, 1970, 265-272.
Asim Peco, "Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne (I dio: Uvod i fonetika)", BHDZ, I, 1975, 1-264.
Asim Peco, "Štokavsko-čakavska razmeđa", *Odjek*, XXXIV, 1981, 2, 8.
Asim Peco, "Čakavskošćakavski odnosi u zapadnobosanskoj govornoj zoni", HDZ, 5, 1981, 137-144.
Asim Peco, "Ikavskošćakavski govor zapadne Bosne (II dio: akcenat, oblici, tekstovi)", BHDZ, III, 1982, 7-258.
Asim Peco, "Govor Spahića i Dobrenice u svjetlosti Upitnika za Bosanskohercegovački dijalektološki atlas (Prilog lingvističkoj geografiji Bosne)", SLPJ, 3, 1983, 109-118.
Asim Peco, *Ikavskoštakavski govori zapadne Hercegovine*, Sarajevo, 1986.
Asim Peco, "Jedna fonetska specifičnost centralnobosanske šćakavštine", JF, XLVIII, 1992, 95-109.
Asim Peco, "Kontaktni ikavizmi u ije-šta govorima jugozapadne Bosne", *Studia linguistica Polono-Meridianoslavica*, 8, 1996, 169-182.
Marko Peić - Grgo Bačlija, *Rečnik bačkih Bunjevaca*, Novi Sad – Subotica, 1990.

Dragoljub Petrović, "Prilog poznavanju muslimanskih govora zapadne Bosne", GFFNS, XIII-1, 1970, 335-352.

Agostina Piccoli, "Fonološki prikaz govora u Mundimitru", *Hrvatska obzorja*, 4, 1995, 877-896.

Agostina Piccoli, "Prelazak riječi u pasivni sloj u govoru moliških Hrvata", *Filologija*, 30-31, 1998, 501-507.

Agostina Piccoli, *Ali tagliate. Parole di un libro incompiuto / Podrezana krila. Riječi nedovršene knjige*, Vasto, 1999.

Agostina Piccoli – Antonio Sammartino, *Rječnik moliškohrvatskoga govora u Mundimitru*, Montemitro – Zagreb, 2000.

Ivan Popović, *Govor Gospođinaca u svetlosti bačkih govora kao celine*, Beograd, 1968.

Nikola Ramić, "Livanjsko-duvanjski govorni tip", SDZ, XLVI, 1999, 263-426.

Günter Reichenkron, "Serbokroatisches aus Süditalien", *Zeitschrift für slavische Philologie*, XI, 1934, 325-339.

Milan Rešetar, *Der štokavische Dialekt*, Wien, 1907.

Milan Rešetar, *Die serbokroatischen Kolonien Süditaliens*, Wien, 1911.

Gojko Ružičić, "Glavnije osobine nekih ikavskih govora zapadne Bosne", *Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanovića*, I, 1934, 31-45.

Giacomo Scotti, "Hrvatske oaze u južnoj Italiji", *Kolo*, III, 1965, 1, 69-82.

Władysław Sędzik, "Poštokavljivanje čakavskoga narječja (osobito u okolici Šibenika i Zadra)", HDZ, 7-1, 1985, 213-221.

Stjepan Sekereš, "Govor Vuke i okolnih sela", ZFL, XIII-2, 1970, 269-289.

Ante Sekulić, *Bački Hrvati*, Zagreb, 1991.

Ante Sekulić, *Rasprave o jeziku bačkih Hrvata*, Zagreb, 1997.

Nevenka Sekulić, "Zbirka dijalekatskih tekstova iz Vojvodine", SDZ, XXVII, 1981, 107-306.

Ljiljana Stančić, "O unutarnjim odlikama sumartinskog govora", *Književni jezik*, 20, 1991, 1-2, 78-87.

Predrag Stepanović, *Taxonomic Description of the Dialects of Serbs and Croats in Hungary. The Štokavian* Dialect, Budapest, 1986.

Rudolf Strohal, "Neke dijalektične osobine iz trgovišta Mrkoplja", NVj, XIV, 1905-1906, 665-673, 743-752.

A. Sujoldžić, B. Finka, P. Šimunović, P. Rudan, "Jezik i porijeklo stanovnika slavenskih naseobina u pokrajini *Molise*, Italija", *Rasprave Zavoda za jezik*, 13, 1987, 117-145.

I. B. Šamija i P. Ujević, *Rječnik imotskoga govora*, Zagreb, 2001.

Mate Šimundić, *Govor Imotske krajine i Bekije*, Sarajevo, 1971.

Petar Šimunović, "Sumartinska onomastika", *Rasprave Instituta za jezik*, 1, 1968, 89-120.

Petar Šimunović, "Šklavunske naseobine u Južnoj Italiji i naša prva zapisana bugaršćica", *Narodna umjetnost*, 21, 1984, 53-68.

Petar Šimunović, "'A Turci nalegoše na jazik hrvatski'. Toponomastička i jezična stratigrafija u Lici", u: *Lika i Ličani u hrvatskom jezikoslovlju*, Zagreb, 2003, 71-89.

Smiljana Šunde, "Rječnik", u: Smiljana Šunde, *Sutikla – crkva, legende i običaji u Podgori*, Zagreb, 2001, 242-266.

Smiljana Šunde, "Rječnik", u: Smiljana Šunde, *Sveti Vicenco Mučenik – od Rima do Podgore*, Podgora, 2001, 87-96.

Ante Šupuk, "Šibenski govor (Osvrt na prošlost šibenskoga govora)", *Pitanja književnog jezika*, IV-V, sv. B, 1957-1958, 143-156.

Ante Šupuk, "Turske riječi u šibenskom govoru", *Čakavska rič*, XVII, 1979, 1, 71-82.

Gr. Bud. Tomljenović, "Bunjevački dijalekat zaleđa senjskoga s osobitim obzirom na naglas", NVj, XIX, 1910-1911, 335-348, 401-419, 483-499, 579-604.

Božidar Vidov, *Vocabolario in dialetto delle località dell'isola liguistica croata nel Molise*, Toronto, 1972.

Dragomir Vujičić – Josip Baotić, "O dosad nepoznatom ikavskom govoru Srba u jugozapadnoj Bosni", HDZ, 8, 1989, 163-169.

Dragomir Vujičić – Milorad Dešić – Asim Peco – Dalibor Brozović, "Govori sjeverozapadne Bosne", BHDZ, II, 1979, 7-157.

Slavko Vukomanović, "Glasovi *č* i *dž* u govoru katoličkog stanovništva u Jajcu i okolini", *Zbornik za jezik i književnost*, 1, 1972, 19-27.

Stjepan Vukušić, "Naglasci imenica muškog roda u sjevernopodgorskom govoru", *Senjski zbornik*, 6, 1975, 495-514.

Stjepan Vukušić, "Sudbina zapadnog dijalekta u Karadžićevu Srpskom rječniku", HDZ, 10, 1997, 99-106.

Stjepan Vukušić, "Naglasni odnosi ijekavskih govora Banije i Korduna i govora mlađeg ikavskog dijalekta", *Zbornik Pedagoškog fakulteta u Rijeci*, 3, 1980, 355-363.

Stjepan Vukušić, "Usporedba dvaju novoštokavskih naglašavanja – stiničkog i Daničićeva (Prilog za uporabnu normu hrvatskog književnog jezika)", *Senjski zbornik*, IX, 1981-1982, 283-366.

Stjepan Vukušić, "Naglašavanje posavskoga govora prema zapadnom novoštokavskom naglašavanju (ikavaca)", *Filologija*, 11, 1982-1983, 361-380.

Ivan Zoričić, "Naglasak imenica srednjeg roda u pakovačkom govoru", *Radovi Pedagoškog fakulteta u Puli*, 6, 1986, 166-172.

ISTOČNOBOSANSKI DIJALEKT – NENOVOŠTOKAVSKI IJEKAVSKI ŠĆAKAVSKI DIJALEKT

Prostiranje

Obično se o istočnobosanskom dijalektu govori kao o dijalektu s prostiranjem između Bosne i Drine te između Sarajeva i Save, ali to nije precizno, s time da je doista u pogledu tog dijalekta teško biti točan. Svakako valja istaći da dolina Fojnice ulazi u taj idiom, jednako tako i dolina Usore, pa i nešto terena dalje na zapad. Dakle, Bosna nije granica istočnobosanskoga dijalekta tijekom svega svog toka; također ta rijeka nije granica između ikavaca i ijekavaca. Prema sjeveru područje oko Orašja pripada slavonskom dijalektu, a i uz Drinu značajke istočnobosanskog dijalekta uglavnom nemaju znatnijega udjela. Na jugu Sarajevo je u okviru istočnobosanskoga dijalekta, također svakako Olovo i Kladanj. Na mnogim terenima ne možemo biti sigurni u koji bismo dijalekt uvrstili pojedine idiome.

Istočnobosanskom dijalektu pripada i govor Hrvatske Kostajnice (sudbina govornika tog idioma u posljednje doba nedovoljno nam je poznata), zatim Turanovac, Gornje Bazje, Rušanj, Dugo Selo, Budrovac, Detkovci u okolici Virovitice; čini se da je i Viroviticu najopravdanije uvrstiti u istočnobosanski dijalekt.

U Madžarskoj, na području južno od Pečuha, tom dijalektu pripadaju Kukinj, Pogan, Udvar, Semelj, Suka, Ata, Salanta, Sukid i Nijemet.

Tim dijalektom govore Bošnjaci, Hrvati i Srbi, uz dosta naglo gubljenje dijalekatnih autentičnosti. Najbolje se dijalekt čuva na području Kreševa, Vareša, Kraljeve Sutjeske i Vijake. Srbi istočnobosanske autohtonosti najbolje čuvaju oko Ozrena i Trebave; vjerojatno su oni u glavnini na tom području poslavenjeni Vlasi koji su srednjojužnoslavenski govorni tip naučili od starinačkog stanovništva toga područja. Inače su Srbi na tom području uglavnom manjina ili ih nema, a istočnobosanski su dijalekt primili samo djelomično (gdje ih je malo) ili su ostali govornici novoštokavskoga (i)jekavskog dijalekta.

Fonologija

Među vokalnim značajkama najvažnije je i ovdje, ujedno i vrlo komplicirano, pitanje kontinuanata jata. Općenito bi se reklo da je jat (i)jekavski, ali tu tvrdnju svakako treba precizirati. Dugi jat češće je dvosložan (Vijaka: *sȉjeno*) nego jednosložan (Kreševo: *cvjȇt*), uz dosta neujednačenosti i ostalih mogućnosti. Kratki jat daje *je* (Vijaka: *vjȅtar, djȅd*). No javlja se i više tipova miješanoga jata, refleksa jata u kojima u različitim kvantitativnim uvjetima dolaze različiti kontinuanti jata. Dobro je zastupljen tip *dete – djeteta* (Tešanj, Maglaj, Plahovići kod Kladnja, Kukinj jugozapadno od Pečuha u Madžarskoj), slabije tipovi *dijete - diteta* (Žepče) i *dete – diteta* (također okolica Žepča). Čest je ijekavski refleks i u nastavcima (*nȍvijem, ȍvije*). U nekoj mjeri čuvaju se primjeri tipa *brjȅgovi, starjèšina, srjȅćom*, dakle suglasnik + *rje*, također *rjȅpa*. Vokal *i*, dugi i kratki, prešao je u *ě* ispred *r*, pa ima njegove reflekse: *mȉjer, vȉjer, pȉjer, dijérat, smijérit, kȍmpijēr, ȍkvijēr, sjeròma, obàzdjerat se* itd. U Plahovićima, razumije se, dolazi *žȇr, sjeròtińa*, jer je to govor ekavski u dugim, jekavski u kratkim slogovima. Može se javiti također *kȍriēsno* ili slično, također npr. *prȉešć*. Ekavizmi su relativno česti: *létat, tȅrat, zènica, tèsta* ili *cèsta, slezèna, dȍle, gȍre, méńat* itd. Dolazi i *dȅtelina*, gdje je u praslavenskom bio prednji nazal, ali je u toj riječi čest upravo refleks jata. Umjesto prednjeg nazala u Tramošnici se javlja sekundarni ijekavizam *jȁstrijeb*. U zamjeničkim i u priloškim primjerima tipa *ńȅtko, ńȅšto, ńȅkud* čest je prijelaz *ně-* u *ńe-*, koji uglavnom izostaje kod Srba, koji imaju *ne-*. Ispred *j* ponegdje se (npr. oko Vareša) u dijelu primjera čuva ijekavski refleks jata: *smijējȇ se* "smije se", *smijéjēmo se*. Ikavski jat dolazi u primjerima kao *sìkira, bìžat, ispòvidjet, sìnica, nèdiļa, bìļeg*; međutim, osobito su važni ikavizmi u prefiksu *prě*, te u prijedlozima *prěd* i *prěko*: *prìvarit, prìpala se, prìd nama, prikò šume*.

Istočnobosanski vokalizam danas je peteročlan, no još nije sasvim uklonjen sedmeročlani sustav, tj. sustav u kojem su živjeli diftonzi *ie* i *uo*:

i						*u*
	ie				*uo*	
		e		*o*		
			a			

Naravno, *ie* je od jata, *uo* od samoglasnoga *l*; kao i na nekim drugim područjima (npr. u slovenskom jeziku), i tu su *ě* i *ḷ* došli u par. Prednji diftong uglavnom je dao *i(j)ē*, stražnji *u*. Ipak to ne znači da je *uo* sasvim izgubljeno; prije blizu stotinu godina zabilježeno je u Varešu *čȕonak*, *stuȏp* i *žȕoč*, a ti su se primjeri u nekoj mjeri čuvali i nakon Drugoga svjetskog rata, pa i u najnovije doba. Tako je u Vijaci zabilježeno *č'ȕonak*, ali *stȗp*, *žȗt*. U svemu su dvoslovi *ie* i *uo* fakultativni fonemi u istočnobosanskom dijalektu, pri čemu osobito *uo* nije velika prostiranja. Češći su, naime, slijedovi *ije* i *uo*, koji se, jedino ako su od jata i od samoglasnoga *l*, mogu realizirati diftonški, inače ne mogu.

Šwa je dalo *a*, ali tu ima i iznimaka, osobito u primjerima *mȉńē* "manje", *dȉḷī* "dalji; duži"; tu je riječ o sekundarnom vokalu nastalu da ukloni tešku glasovnu skupinu nakon ispadanja slaboga poluglasa. Javlja se također *dȉždeńāk* ili *dȉžʒeńāk* "daždevnjak". Stražnji nazal redovito je davao očekivano *u*, prednji nazal uglavnom redovito *e*. Ipak napominjem da se javlja i *a*, *žȁoc* "žalac" u Vijaci, *žàlac* u Kreševu, *žȁlac* u Poganu u Madžarskoj.

Južno od Krivaje *vrebac* dolazi često, a u dolini Fojnice ponešto dolazi i *rȇst*, *izrȇsla* i slično; nigdje nema *kresti*. Često je *grȅb* i *grȅbḷe*. Dočetno *l* prešlo je u *-o*, ali se u nizu primjera *l* čuva (*kȉsel*, *kòlca*). Redukcije kratkih nenaglašenih vokala prilično su česte, ali ipak rjeđe nego u zapadnoj Bosni. Osobito se reducira *i* (*urédla* "uredila"), rjeđe drugi vokali (*Sàrājvo* npr.). U cjelini je vokalizam dosta nestabilan, s mnoštvom promjena, npr. *rȅkō*, *mȉsō*, *imȏ*, zatim u brojevima promjena *-aest* u *-est*, npr. *dvānȇs*. Cjelina dijalekta ima *ànamo* "onamo", a često je npr. *mòxuna* ili *òmuna* "mahuna". Na tuzlanskom području zatvara se dugo *a*, a južno od Krivaje često se zatvara *o* i *e*, osobito *o* uz *n* (*ọ̑n*) i *e* uz *j* (*djẹ̀vōjka*).

U konsonantizmu osobito je znatno pitanje refleksa prsl. *d'*. Na sjeveru, u tuzlanskom području, *j* nije bilježeno, u Vijaci također uglavnom ne (tu je obično *mèʒ'a*, *mlȁʒ'ī*, no bilježeno je i *mlȁjī*, *meńȋk* ili *mejńȋk*). I oko Vareša situacija je slična, ali je već u Radovlju kod Visokog zabilježeno *mèja*, *prèja*, *ȍgraja*, *grȃja*, *mejnȋk* i slično. Jugozapadnije, u Kreševu, primjeri s *j* također su prilično brojni, npr. *tùjī*, *čàja*.

Jedna je od najvažnijih značajki istočnobosanskog dijalekta njegov šćakavizam, iako su na raznim stranama i štakavizmi prisutni, ponegdje i prevladavaju. Recimo u Vijaci dolazi *klijéšč'a*, *gòdišč'e* i slično, uz rijetko *št*. Oko Vareša i južno od Vareša *šć* je dosljedno, pa je

uglavnom tako i u Visokom: *gȕšćeri*, *dvòrīšće*, *púšćat*. Kako se zna, šćakavizmu tu odgovaraju i primjeri kao *zvìžǯī*, *mòžǯanī* ili *možǯànī*. U Kreševu šćakavizmi su češći od štakavizama, kako je i u Poganu u Madžarskoj, dok je inače u okolici Pečuha šćakavizam dosljedan. I Kukinj je šćakavski. U Tuholju kod Kladnja (bošnjačko mjesto) pretežno dolazi *št* (*štȅta*, *štène*, *gȍdište*), rijetko *šć*. *Šć* je vezan isključivo uz neke glagole, npr. *ȉšćēm*, *stȉšćēm* itd. Također je u Tuholju redovito *žd* (*zvìždat* itd.). U Plahovićima kod Kladnja prevladava *gȕštēr* i sl., uz to *gòdis'će* i sl. Općenito se može zaključiti da je u istočnobosanskom dijalektu *št* mlađe od *šć*.

Fonem *f* dolazi u govorima istočnobosanskoga dijalekta, često u onomatopejama i tuđicama, ali nije stabilan glas. Čini se da je u posljednjim desetljećima izgubljen izgovor bezvučnog labiodentalnog okluziva koji je još pedesetih godina izgovaran na mjestu standardnoga fonema *f*. Ponegdje je *f* vrlo rijetko, npr. u Poganu. Od skupa *hv* nastaje *f* u *hvala* i *hvatati*, a drži se taj skup u riječi *kahva* u bošnjačkim govorima. Nerijetko *f* daje *p* (*pràtri* – Vijaka, *pìskultura* – Očevija) ili *v* (Visoko: *ȅvtino*). Zijev može nastati i gubljenjem *v*: *pḷù-ali* (Očevija).

Fonem *x* Bošnjaci čuvaju uglavnom dobro, Hrvati mnogo slabije, Srbi najslabije. Lako je odatle razumjeti da u kreševskih Hrvata toga fonema nema, a veoma je rijedak u Poganu. Fonem *x* vrlo je stabilan npr. kod Bošnjaka u Tuholju, a ako se gubi, najčešće je to u finalnu položaju, poglavito kod zamjeničko-pridjevskih nastavaka u G mn.: *dòbrīje* i sl. Tako je po prilici i u Visokom i u Plahovićima, gdje je svagdje i sekundarno *x* (*xlȁbavo*, *xlònac*) često. U zijevu Hrvati i Srbi u nekoj mjeri (više Srbi nego Hrvati) gube ili zamjenjuju *x*, npr. *mȁćea*, *rȕo*, ali *bùva* ili *tȉjo* "tiho". U Bošnjaka oko Tuzle dolaze primjeri kao *prohci* "prosci", *trehnem* "tresnem". Sarajevski su primjeri tipa *dadok*, s prijelazom *-x* u *-k*.

Sibilarizacija u deklinaciji nerijetko izostaje, osobito u primjerima tipa *na prùgi* (Tuholj).

Opozicije fonema *č* i *ć* odnosno *ǯ* i *ʒ́* u nizu se punktova čuvaju: kreševski Hrvati, dijelovi sutješkoga kraja, dijelovi tuzlanskoga područja, tešanjski Bošnjaci, dio tuholjskih Bošnjaka. Ponegdje (maglajski Bošnjaci, sarajevski Hrvati) su te opozicije uklonjene dobivanjem srednjih glasova *č́* i *ǯ́* ili *č'* i *ǯ'* (Vijaka), još mnogo češće su te opozicije svedene na *ć* i *ʒ́*; tako je npr. i u Visokom i u Plahovićima i u još nekim selima kod Kladnja.

Nigdje nije očuvana inicijalna skupina *čr-*, tj. svagdje je dobiveno *cr-*. Ne pojavljuje se *ʒ*.

Zvučnost je na kraju riječi svagdje očuvana.

Prijelaz *ž* u *r* redovit je u primjerima tipa *mȍreš*, *nè mere* (Tuholj, Vijaka itd.), u Kreševu je zabilježeno i *dòrenēm*, ponegdje i *kârēm* "kažem". Iznimno uz *mȍrem* može doći i *mògu* (Tuholj).

Svagdje dolazi *doć*, *poć* i sl., dakle bez *jt*. Često je u prezentu npr. *dôjēm* ili *nanȋjēm*, često također *dôjdēm* i *dôʒēm*, *nanȋʒēm*, iznimno *dôdēm*, *nanȋdēm* (tuzlansko područje).

Prilično je arhaičnosti očuvano u primjerima tzv. novog jotovanja. O tom govore primjeri iz Vijake (*ù snopje*, *dȉvjač*, *lédja* ili *lêdja*), iz Visokog (*sùdje* ili *sùʒe*), iz Kreševa (*cvȋeće*, *prȕće*, *brȁća*; *prȕtje*, *brȁtja*, *lìstje*), iz Tuholja (*krȁvjē*, *smȅće*, *sùdje*, *brȁća*, *brȁtja*, *klâsje*, *kòzjī*), iz Plahovića (*sùdje*, *léʒa*), iz Očevije (*sûdje*, *brȁtja*, *rȍdjāci*, *lédja*, *dȉvjī*) itd. U načelu je novo jotovanje najslabije provedeno kod labijala, mnogo češće kod dentala (osobito oko Tuzle), slabo i kod sibilanata; uglavnom samo u Srba poznata je jotacija sibilanata.

Najnovije jotovanje relativno je slabo provedeno, obično uz sonante *l* i *n* (*ļȅto*, *ńȅdra*) i u još pokojem ekspresivnom ili frekventnom izrazu, npr. *ćȅrat* ponegdje. Ipak napominjem da u Poganu dolazi *ʒȅvoȋka* i sl. Sjever dijalekta ima nešto jotovanja uz *s*, *z*, *c*, a među labijalima jotaciju bilježimo samo kod *pļȅga*, *pļȅgav*, *pļȅva*.

Fonem *ļ* uglavnom se svagdje čuva, s odstupanjima u sarajevskih Bošnjaka, gdje može dati *j*. Sámo *j* uz *i* rado ispada, npr. *kȍzī* "kozji". Fonem *ń* ponegdje se izgovara kao nazalno *j*, ipak u okviru glasa *ń*.

Istočnobosanski dijalekt karakteriziraju glagoli kao *snȋć*, *nanȋć* i *nanìlazit*, rijetki izvan područja toga dijalekta.

Dočetno *m* u nastavcima i nepromjenjivim riječima izgovara se ponekad i ležerno i labiodentalno, ali taj je izgovor u okviru fonema *m*.

U primjeru *môrje* iznimno (Pogan) imamo takvu sudbinu prsl. *r'*, što je sigurno kajkavizam iz govorā slavonskog dijalekta.

Fonem *p* u sekvencijama *pk*, *ps*, *pš*, *pt* prelazi u *v*, uz eventualno otpadanje: *ļȅ(v)šī*, *lȍvta* i slično.

Sekvencije *dn*, *dń*, *dm* obično se svode na gubljenje *d* (*glána*, *ȍmā*, *névnica* "dnevnica"), ali može doći i do drugih rezultata, pa i do geminacije (tj. produljene artikulacije) nazala (npr. *zȁjenno*, *pōnnê* u Visokom) i drugih fonema (npr. *śś* od *šć*). U mnogim govorima česta je tzv. orijentalna geminacija, npr. *Àllāh*.

Relativno se često (Krivaja, između Krivaje i Bosne i još ponegdje) skupina *tk* čuva u zamjeničkom obliku *tko*.

Metateze su obično izvanredno česte, npr. *tvȉca* "ptica", *ćvȅle* "pčele", *kȕjrak* u Plahovićima, *kvȕlko* "klupko", *mâvra* "marva", *nȁmastīr* itd. na raznim stranama. Međutim, uglavnom je svagdje *vas* "sav", ipak s metatezom *sav* u Poganu.

Akcentuacija istočnobosanskoga dijalekta izrazito je individualna, međutim, u posljednjim se desetljećima staro naglasno stanje ubrzano mijenja. Zajednička bi značajka bila da je naglasak u načelu nenovoštokavski, bilo da je sustav četveronaglasni ili peteronaglasni.

Posebno je važno da dugosilazni akcent može stajati na svakom slogu u riječi (npr. *ļûdi, zafrkâjē, ženê, nogê, debļinê, zanât, Kiseļâk*), ali nema takva govora u kojem bi svaki dugosilazni akcent bio neprenesen. Dakle, nalazimo i pokoji primjer novoštokavskog prenošenja: *sa žènōm, sestárā* i sl. Lako je razumjeti da se nerijetko čuje i dvostruki akcent, očuvan stari i dobiven novi. Opisana je situacija u starinačkog stanovništva, ali nije rijetka ni kod Srba ili kod doseljenih ikavskih Hrvata. Ponegdje (npr. u Lepenici) neprenesen je uglavnom samo dugosilazni akcent nastao od akuta: *vodê, uzêti, sjedîm.*

Akut je očuvan u nekim govorima (Plahovići kod Kladnja, okolica Pečuha), dok je u drugima donedavno postojao, npr. u Vijaci, a svakako sporadički i ponegdje drugdje. Početkom 20. stoljeća npr. u Varešu akut se sigurno još govorio, iako tada nije bio identificiran. No primjeri što ih bilježi M. Žuljić s dugouzlaznim akcentom umjesto s dugosilaznim svi su zapravo akuti. Akut se npr. u Plahovićima javlja na svim slogovima u riječi, rjeđe u finalnim slogovima i u jednosložnim riječima. Primjeri bi bili npr. *dõʒēš, pĩšē, sũša, zamẽsīmo, izmẽšāš, osũšīš, donẽt, mjehũr, gorĩ, dãnā, sũd* i sl. U Madžarskoj je bilježeno *mlãtīm, bježĩ, djecẽ, pečẽm, orãč, pũt, dõć*; svakako npr. u Poganu akut nije vrlo čest. Na raznim stranama (osobito u središtu ijekavsko-šćakavskoga područja) nisu rijetke trostruke mogućnosti, npr. *vodõm – vodôm – vòdōm.* Prema tomu, jasno je da je fonološka vrijednost akuta i tamo gdje se on čuva uglavnom vrlo ograničena, tj. ona ipak postoji, i to u tom smislu da se etimološki dugosilazni akcent nikada ne realizira s akutskom intonacijom.

Na sjeveru dijalekta akcentuacija je nerijetko novoštokavska, ali kako su druge osobine u tim govorima očito istočnobosanske (npr. *šć*), ti se govori ipak priključuju cjelini nenovoštokavskoga ijekavskoga šćakavskoga dijalekta.

Kratki silazni akcent obično je prenesen, no javljaju se i primjeri u kojima on nije prenesen (*umrȉjēt, dobrȉjem, komadȁnt, interesȁntan* itd.), a veća mu je čestotnost u Kreševu i Varešu.

Često je kratak slog ispred suglasničke skupine u kojoj je prvi suglasnik sonant: *sȕnce, pȁntit, slȁmka, ȍvca, klȉnci, Tȕrci, mȍmka, cȉganka, bȕnda* itd. Naravno, u novije doba javljaju se i primjeri tipa *mȃjka*, i to različito često u raznim krajevima. Osobito su obični oko donjeg toka Bosne i u dijaspori. Primjeri tipa *sȕnce* ulaze među najvažnije značajke istočnobosanskog dijalekta, jer su u opoziciji prema svim ostalim štokavskim dijalektima.

Primjere za uzlazne akcente navodim iz Kreševa: *nèdiļa, ponèdiļak, ļépo, rúka*.

Nenaglašene duljine uglavnom se čuvaju. Analoške duljine ispred uzlaznog akcenta dolaze na znatnu terenu u nekim morfološkim kategorijama, npr. u prezentima kao *vr̄šèmo*, u oblicima ženskog i srednjeg roda trpnog glagolskog pridjeva kao *otrēšèno, izvēzèna*, u prezimenima kao *Mēškòvić*, u posvojnim pridjevima kao *Hūsìna* itd.

U genitivu većinom dolazi *mȅne, tȅbe, sȅbe*, ali to nije redovito; Tuholj npr. ima *mène* i sl. U dativu obično je *mȅni* i slično, no Fojnica ima *menȋ*, nerijetko je *mèni*. U akcentu pridjeva osobito je važno održavanje u neodređenu obliku opozicije ženski : srednji rod: *nòva : nȍvo, vèdra : vȅdro, pamètna : pȁmetno* itd. To je pojava istočnobosanskoga i slavonskoga dijalekta te Dubrovnika, sporadički prisutna i u južnijim ikavskim novoštokavskim govorima.

Morfologija

Općenito se može reći da je deklinacija istočnobosanskog dijalekta bez većih osobitosti, pri čemu je ozbiljnim izuzetkom jedino instrumental jednine imenica tipa *stvar*.

Arhaičnost se u stanovitoj mjeri čuva u G mn. imenica m. i ž. roda. U tom su padežu poznati razni nastavci, a nulti morfem imamo uz brojeve, ali i u drugim primjerima (*ȍpanāk, pjȅsām, jȁbūk*).

U množinskim padežima D, L i I dolaze nastavci *-ima, -ma* i rijetko *-im* (*sinòvima, sinòvma, u zȕbim*; *léʒima, léʒma, u br̀dim*; *kòstima, šćèrma*), odnosno *-ama* i *-am* (*s ȍvcama, pò kućam*). Rijetko su bilježeni primjeri tipa *pòpoma, obručèma*.

Uporaba duge i kratke množine često je neobična, pri čemu niz imenica zna i za dugu i za kratku množini. Primjeri bi bili *jȁrcovi, mjȅsecevi, klȉni, dȁnovi, mìšovi* itd. Naravno, može biti i *dâni, mȉši* itd.

U I jd. imenica ž. roda na suglasnik obično na gotovo svim terenima toga dijalekta dolazi nastavak *-im*: *sȍlim, kȑvim, sȁ šćerim, lȁžim* itd. Takvi primjeri dolaze i u Rami (*sa sòlim*) i drugdje kod ikavaca (okolica Bihaća npr.) i u Dubrovniku.

Hipokoristici završavaju na *-o* (*Mujo*), a sklanjaju se najčešće po *a*-deklinaciji (*od Mūjē*), rijetko po obrascu imenica m. roda.

Neodređeni pridjevi dekliniraju se uglavnom kao imenice (*od xràstova dȑveta*; *zatèkli ga žíva i zdrȁva*), ali ni deklinacija neodređenih oblika pridjeva po određenu vidu nije rijetka.

U okolici Pečuha komparativi glase *gȍrje, šȉrje, nȉžje, lȁgļe* i sl.

Enklitički oblici G i A mn. zamjenice trećeg lica *xi, xin, xina* (*ìma xī, nêjma xin*) osobito su česti na istočnobosanskom području, a dolaze i drugdje u Bosni u bošnjačkim govorima. I u Hrvata, poglavito oko Vareša, čuje se *in*.

Gotovo uvijek dolaze primjeri kao *čȅtvero*, nerijetko i *četvèrica*, uz *četvòrica*.

Infinitivi su uglavnom svagdje krnji: *čȉtat, oƒić*.

Glagoli na *-avat* redovito imaju prezente na *-ājēm*: *preprodâjē, prekrcâjē, podržâjēmo*. Mnogo su rjeđi prezenti kao *zapitkȋvāš* u glagola tipa *zapitkivat*. Glagol *žívit* u prezentu glasi *žívem, žíveš, žíve, žívemo, žívete, žívū*.

Kod glagola II. vrste čuva se *-nu-*, no oblici s *-ni-* iznimno su zabilježeni i u istočnobosanskim govorima.

Glagolski prilog prošli nije čest, a bilježen je uglavnom u ustaljenim izrazima: *lȅžāvšī, sjȅdāvšī, gȍr pòšāvšī*.

Imperfekt dolazi dosta rijetko, aorist vrlo često: *ìʒo, ìʒosmo, móradošē* itd.

Jedna je od najvažnijih značajki istočnobosanskog dijalekta osobit složeni oblik za habitual, koji je sastavljen od uopćenog *bi* (aorist pomoćnoga glagola) i od 2. l. jd. imperativa, npr. *ȍn bi rèci*. Taj se oblik rabi za radnju koja se ponavljala u prošlosti: *jâ bi òstani s mȁterōm*; *kad bi bábo pòčni príčat*. Takvi primjeri obični su u istočnobosanskom dijalektu, rjeđi drugdje u Bosni i Hercegovini izvan istočne Hercegovine. Istočna Hercegovina nema takvih primjera.

Na zanimljive načine izražava se budućnost. Konstrukcija *budem* + radni pridjev znači radnju koja je možda već izvršena, ali ćemo rezultat doznati u budućnosti. U značenju futura egzaktnoga rabi se prezent (kod svršenih glagola), a od nesvršenih veza *budem* + infinitiv, ali veza *budem* + radni pridjev pomalo potiskuje konstrukciju *budem* + infinitiv. Naravno, postoji i futur prvi tipa *ȍn će dȏć*, pa se, dakle, budućnost izražava na tri načina. Nekada su čakavci i zapadni štokavci dobro čuvali sva tri načina izricanja budućnosti; danas se takvi primjeri gube, ali su još u mnogim predjelima živi.

Sintaksa

U pripovijedanju je običan N jd. mjesto N mn.: *ùdarijo Švábo* (Goletići kod Kladnja).

Genitiv umjesto akuzativa često dolazi uz niz glagola: *pitaj ovije sviju* (Breške kod Tuzle), *čȕvāj svòjīje lēʒȃ* (Suljići kod Kladnja), *glȅdāše kȕćē* (Tješilo kod Fojnice) itd.

Vrlo je živa konstrukcija *sa* + genitiv: *štȁ će bȉt š ńȅg?*; *svȁšta su s nȃs rádili, ne pȋtāj me, sȋne* (Vijaka).

Uz *za* dolazi genitiv umjesto akuzativa kad znači svrhu: *trȅbām zà kućē* (Visoko). *Za* može biti zamijenjeno prijedlogom *od*: *imȃš li vrȅmena ò toga* ("za to").

Konstrukcijom *na* + genitiv izriče se vrijeme, npr. *na prvog maja* (tuzlansko područje).

Uz glagol *lagati* dominira dopuna u dativu.

U značenju pravca uz glagole kretanja čest je dativ: *išli ʒurʒeviku* (tuzlansko područje), *sìšli Dùnavu* (okolica Kladnja).

Dativ dolazi i za označavanje stanja u kojem se tko nalazi: *bȍļe pȁmetnu bȉti* (Fojnica); *da nam je bȉt zdrȁvu* (okolica Kladnja); *ńemu je lakše ić bosu* (Breške kod Tuzle).

Vrlo je zanimljiv dativ za označavanje vremena: *godini će bit dobro* (tuzlansko područje); *dȏću gȍdini* (okolica Kladnja).

Uz prijedlog *s* stoji akuzativ: *s otu stranu Bosne* (tuzlanski kraj); *otìšō s ȍnū strȃnu* (Tuholj).

Umjesto *o* + lokativ dolazi instrumental uz glagol *brinuti se*: *brine se svojijem posloma* (tuzlanski kraj); *brȉnē se kȕćōm* (Tuholj).

Sasvim je običan instrumental u izrazima kao *òna bíla cȕrōm, a ȏn mònkom* (Lug u fojničkom kraju).

Redovito dolaze konstrukcije tipa *stanuje s ocem*, pri čemu je posebno stanje na bihaćkom području u ikavskom novoštokavskom dijalektu.

Kod zamjenica i priloga spominjemo da se u istim situacijama ne rabe oblici bez sekvencije *nĕ-* i oni s njom; prvi su za neizvjestan identitet i neizvjesno postojanje (*zòvni me ako tko dȏjē*), drugi za neizvjestan identitet i izvjesnu egzistenciju: *kazīvȏ je da ńȅdje u Rùsiji bīvā evlìkī kokùruz.*

Dosta je česta uporaba genitiva lične zamjenice u zamjenu za posvojnu: *tȏ je ńȇ màma* (Vareš, Kraljeva Sutjeska). Zamjenica *Òni* upotrebljava se za prisutnu osobu s kojom se ne govori.

Glagolski prilozi nisu rijetki: *čúvajūći, liétajūć*; *sjȅdavši, lȅžavši, bívši* i sl. Kako možemo vidjeti, u čuvanju duljina stanje je u raznim govorima vrlo različito.

Kako smo već istakli, u istočnobosanskom dijalektu često dolazi habitual: *kad bi ùbīj kògā* (okolica Kiseljaka). Tako je npr. i u okolici Kladnja (Tuholj). Upotrebljava se paralelno s 2. l. jd. imperativa i s kondicionalom, jedino puno češće od njih.

Vrlo su česte bezlične konstrukcije kao *nànišlo i ùbilo* (Tješilo u fojničkom kraju), *prètislo mu nȍgu ù šumi* (Tuholj).

Poneka je fraza doista zanimljiva, npr. *dà budeš ì tī pȉo*, tj. "što nisi".

I tu dolaze primjeri tipa *za pȉt*, dakle *za* + infinitiv.

Leksik

Kao i drugdje u Bosni i Hercegovini, i tu su orijentalizmi česti (vidi kartu 2 na 158. str.), npr. *jàpija* "greda za izgradnju građevine".

Osobita je zanimljivost leksika u ponekom talijanizmu: *u bevútu* "pijan", *parlètat* "gatati" i slično. Pojedine riječi izrazito su zapadne boje: *nàvadila se* "naviknula se", *žèļezo*, *polag* "pokraj" itd.

Na ovećem području možemo izdvojiti ove rijetke primjere: *bȅxati se* "plašiti se", *čèstito* "svadba", *èlifnica* "bukvar", *xìćāk* "žurba", *izníviļat* "izmišljati", *klȅba* "tup nož", *lixâć* "lisac", *mašàlat* "vikati mašala", *mòstanica* "stepenica", *ńivérak* "njivica", *okàńača* "posuda za alkoholno piće", *pelèngaće* "seljačke hlače od lana", *póla* "drvena valjkasta posuda za žito", *pròļeto* "proljeće", *zvȉždeńāk* ili *zvȉʒʒeńāk* "daždevnjak".

U Kreševu i Fojnici, kao i ponegdje drugdje u Bosni, dolaze primjeri kao npr. *Kalendôra* "Svijećnica".

Sasi su ostavili leksički utjecaj u rudarskoj terminologiji. I inače su germanizmi dosta česti, npr. *krȉzbān* "jelka za katolički Božić i Novu godinu", *xȍblić* ili *ȍblić* "blanja za struganje drveta".

Geneza i raščlanjenost

Sasvim je očito da je u starini istočnobosanski dijalekt imao stare zapadnoštokavske značajke. Njih je u stanovitoj mjeri sačuvao, u stanovitoj mjeri izgubio. Šćakavizam (uglavnom svagdje dosljedan ili prevladavajući), primjeri kao *meja* (*d'*>*j;* uglavnom malobrojni), starije naglasne osobine (čuvanje akuta ponegdje, nepreneseni silazni naglasci; osobitost tipa *sȕnce*) pokazuju upravo zapadnoštokavske osobine povezanosti s čakavštinom i kajkavštinom ili vlastitosti tipa *sȕnce.* Tu bismo mogli dodati i manje ili više česte primjere tipa *greb* i *vrebac.*

Svakako je sedmerovokalni sustav (s *ie* od jata, *uo* od samoglasnoga *l*) postojao već u rano doba, i to kao izrazita značajka srednjobosansko-istočnobosanskog područja. Prijelaz (doduše nedosljedan) *i* u *ě* ispred *r* povezuje to područje s udaljenim govorima na jugu (od Mljeta) i na sjeveru (Slavonija), a sigurno je to prostiranje bilo povezano starim i organskim vezama. Jamačno je jat rano dao (i)jekavski refleks, pa svakako otpadaju ideje o staroj ikavštini terena istočnobosanskog dijalekta. Domaća je istočnobosanska crta (i)jekavizam, ne utjecaj iz Hercegovine. Kako je Dalibor Brozović pokazao, od primjera iz Hercegovine (*pred, nešto* i *mir*) te od ikavskoga *prid, ništo* i *mir* nikako ne bi moglo biti dobiveno istočnobosansko *prid, ńešto* i *mijer.* I *ńe-* dolazi od Lastova do Posavine, *prid* obuhvaća to i neka druga područja. Također npr. *smjèjat se* i *rjȅpa* izostaje u Hercegovini, pa ni ti primjeri očito nisu uneseni pretpostavljenom (i)jekavizacijom.

Dakle, istočnobosanski dijalekt imao je dosta vlastitih osobina, kako god u mnogom bio povezan sa susjedima, a među tim su osobinama sigurno i (i)jekavski jat i šćakavizam. Jasno je da se šćakavizam ne mora nužno povezati s ikavštinom; npr. uglavnom su svi čakavci šćakavci, međutim, ipak imaju različite reflekse jata. Maglajski, tešanjski, plahovićki, kukinjski i žepački primjeri miješanoga jata (ekavsko-jekavski, ijekavsko-ikavski i ekavsko-ikavski) također potvrđuju da u istočnoj Bosni nije bilo ikavskoga supstrata.

S vremenom su se značajke istočnobosanskog dijalekta pomalo gubile, a tu je glavni bio utjecaj doseljenika, većinom Srba ijekavaca iz Hercegovine i iz zapadne Bosne, u znatnoj mjeri također Hrvata, uglavnom ikavaca novoštokavaca, pa i Bošnjaka, uglavnom iz Srbije i Hercegovine. Novije istočnobosanske značajke znakovito pokazuju da je takvih utjecaja bilo, ali ne bi bilo ispravno misliti da je bila riječ o utjecajima na čakavce. Radilo se o štokavcima (imali su *što*, primjere tipa *crn* i *udovica*, dakle s promjenom *čr-* u *cr-* i *vъ/ь-* u *u-*), koji su pomalo gubili značajke što su ih povezivale s hrvatskim zapadnim narječjima, ali su one, kako smo vidjeli, još dijelom sačuvane. Dobiveno je npr. *doʒem*, ali je sačuvano i *dojdem* i *dojem*; izgubljeno je *x*, no ne dosljedno; nova jotacija također je provedena djelomično; u množinskim padežima dativu, lokativu i instrumentalu bilo je promjena, ali vrlo često izostaje nastavak *-ama* npr. u *a*-deklinaciji; akcenti su prenošeni, no ta prenošenja često i izostaju; množina imenica često je duga, nerijetko kratka, nerijetko i vrlo neobična. Upravo u toj osobini starijih ili uopće nestandardnih množinskih nastavaka u imenica poklapaju se govori istočnobosanskog dijalekta sa sjeverozapadnim govorima (i)jekavskoga novoštokavskog dijalekta i s govorima dubrovačkoga poddijalekta, a u svemu tom siguran je i utjecaj ikavaca na sjeverozapadnu skupinu (i)jekavskih novoštokavskih govora. U pitanjima kontinuanata jata istočnobosanski dijalekt obično ima dvosložni refleks kao jugoistočna skupina (i)jekavskoga novoštokavskog dijalekta, ne jednosložni kao sjeverozapadni (i)jekavci. Sustav nenaglašenih duljina u istočnobosanskom dijalektu povezan je s mnogim govornim tipovima, ali je u pogledu leksičke i morfološke reparticije duljina istočnobosanskom dijalektu najsličniji govor Pljevalja u Crnoj Gori; vjerojatno je da su se takvi idiomi kao što je govor Pljevalja u migracijama uglavnom izgubili. U cjelini je istočnobosanski dijalekt najčešće povezan s (i)jekavskim sjeverozapadom nego s jugoistokom, ali je često samostalan, uz to i često povezan s dubrovačkom situacijom; bitne su razlike prema Dubrovniku u odnosu *šć : št*, *more : može*, ali je dubrovačko *može* novije, izazvano utjecajima i analogijama.

Stare značajke toga dijalekta do pada Bosne pod tursku vlast imalo je katoličko i bogumilsko stanovništvo, eventualno i manji broj pravoslavaca. Unatoč svim nevoljama tijekom povijesti, na tom se terenu nalazi priličan postotak starinačkoga stanovništva. U 18. stoljeću dolazi znatan broj doseljenika, među kojima je osobito jak udio (i)jekavaca novoštokavaca, kako smo već vidjeli. Osobito su oni slabi-

je od drugih primili značajke istočnobosanskoga dijalekta. Općenito se akut u Srba nigdje ne može čuti. Sâm pak istočnobosanski dijalekt najsrodniji je slavonskom dijalektu, također šćakavskom i nenovoštokavskom.

Neovisno o podrijetlu tih pojava, ističem zanimljivost da sjeverni dio tuzlanskoga područja ima neke značajke kao slavonski dijalekt preko Save, npr. *trnit*, dakle infinitiv na *-nit*. U Kukinju kod Pečuha nalazimo konstrukciju tipa *polomila sam noža*, dakle, kao u slavonskom dijalektu (i kod kajkavaca). Govorima slavonskog dijalekta nalikuje *voļim* iz Pogana u Madžarskoj, a u obližnjem Katolju takvih primjera ima i više, uključujući i *učińit*. Naročito Katolj pokazuje afinitete s govorima slavonskoga dijalekta. Imenica *krv* u Poganu glasi *krvļom* u instrumentalu jednine, dakle s nastavkom *-om*, ne s tipičnim istočnobosanskim *-im*. I govore u okolici Virovitice priključujemo istočnobosanskom dijalektu, iako nemaju tipa *sȕnce*, jer su bliži tom dijalektu nego govorima slavonskoga dijalekta.

Tuzlansko područje, kako to pokazuje D. Brozović, karakterizira zatvaranje dugoga *a* (*vrątit*), zatim primjeri tipa *prohci* "prosci" ili *trehnem* "tresnem" (dakle prijelaz *š*, *s* ispred afrikata i nazala u *h*). Tu postoji *ś*, mjestimično kao fonem: *śȅde* "sjede" (ispred *j* od jata), *śutra*, *pokiśeli se*, *ś ńom* i sl. Karakteristični su i akcenti kao *móga*, *tvóga*; gotovo dosljedno javlja se novo jotovanje dentala i labijala (dakle npr. *leʒa*, *robļe*), izostaju primjeri kao *meja* (dakle imamo *ʒ*) ili kao *reste* "raste" (a i *vrebac* je rijedak). Uz to fakultativno je bilježen akut te nastavci kao *pòpoma*, *obručèma*; akut i *-oma*/*-ema* dolaze i na južnoj strani rijeke Krivaje.

Na istoku tuzlanskoga područja skup *ść* dolazi samo u nekim kategorijama (iterativi, trpni pridjevi, prezenti: *puśćat*, *oprośćen*, *iśćem*). Tu je sve dosljednije najnovije jotovanje dentala (*ʒed*), tu zna izostati karakteristični instrumental jd. *i*-deklinacije (npr. *krvom*, dakle s nastavkom *-om*, ne *-im*), tu nema nastavaka *-oma*/*-ema* u *o*-deklinaciji. Osobito Srbi imaju dosta osobina tuđih istočnobosanskom dijalektu (npr. *pred* ili *preko*) ili tipične ijekavsko šćakavske osobine izostaju, npr. prijelaz *ir* u *ěr*.

Zapad tuzlanske oblasti, gdje su i tereni Ozrena i Trebave, gotovo redovito ima *ść* i *źʒ́* ili *ś* i *ź* (npr. *śȃp*), zatim *dojdem* ili *dojem* te slabo čuvanje kratkoga sloga ispred suglasničke skupine u kojoj je prvi sonant. Među pojedinim vjerama tu je najmanja razlika uopće u istočno-

bosanskom dijalektu. Sjeverni dio toga pojasa ima neke značajke kao slavonski dijalekt preko Save, npr. infinitiv na *-nit*.

Za Usoru karakterističan je jat tipa *dete – djeteta*, koji, međutim, dolazi u području omeđenom linijom Doboj – Tešanj – Novi Šeher – Maglaj – Doboj. Inače je taj govorni tip ijekavski šćakavski, pa su tamo i Srbi potpuni šćakavci. U Usori česte su velike glasovne izmjene svih vokala. Napominjem da se usporedno javlja *zóvnila* i *zóvnula*, dolazi *vrébac*, ali *rast-*. Tešanjsko-maglajski tipičan je ijekavskošćakavski govor; izdavaja ga samo ekavsko-jekavski jat.

Plahovići kod Kladnja razlikuju se od Maglaja i Tešnja i po nekim bitnim značajkama; npr. posjeduju akut, imaju primjere kao *štâp*, *štène*, *gȕštēr*, *štȅta*, ali i npr. *ògńihće*.

Kukinj u Madžarskoj je šćakavski (*gȕšćer*), također ekavsko-jekavski (*brêg*; *ľèto*), *ir* daje *ěr* (*dérat*). Zanimljivo je da tu nalazimo konstrukciju tipa *polomila sam noža*, dakle, kao u slavonskom dijalektu (i kod kajkavaca), kako smo već istakli.

Govori između Bosne i Krivaje (Žepče – Tičići kod Kaknja – Olovo) nerijetko su u uzmicanju pred drugim dijalektima, ali oko planine Zvijezde izrazit je ijekavski šćakavski govor. Tu je važan arhaizam *uo* od samoglasnoga *l* u nekoliko riječi (okolica Kraljeve Sutjeske i Vareš). Okolica Jelašaka i Vijake ima analoško *sk* u brojevima 11-19 (*petnêskī* i slično). Vareš (Bošnjaci) se izdvaja u cijelom dijalektu prijelazom *d* ispred nazala u *h*.

Govorni tip u Visokom i Podvisokom odlikuje se ponekim primjerom G mn. u službi lokativa (*po trgòvinā*) i poludužinama u slogovima gdje se izvan istočnobosanskog područja provodi sekundarno duženje ispred suglasničke skupine, pa i uopće ispred sonanata (*dim*, *sir* i sl.). U cjelini za Fojnicu, Visoko i Kreševo specifične su ove osobine: labiodentalan izgovor dočetnoga *m*, donekle izmijenjeni izgovor *ľ* i *ń*, okluzivan izgovor *f* i *v*, slabo provedena nova jotacija, čest akcent kao *šùma* umjesto očekivanog *šȕma*, vrlo česti nestandardni nastavci u množini.

Sarajevski govor po nekim je osobinama blizak govorima ijekavskoga štakavskoga novoštokavskoga dijalekta (*-x* > *-k*, prefiks *ne-*, relativna čestoća imperfekta). Nema primjera tipa *meja*, ali se dugo zadržala skupina *čt* u primjerima kao *junáčtvo*.

U Poganu je refleks dugoga jata obično jednosložan. Javlja se pet naglasaka; veoma je obično čuvanje neprenesenog̑ postalog od ~ (*pečũ* npr.). Dosljedno je šćakavski, ima primjer *môrje* "more", kako smo

već vidjeli. Govorima slavonskoga dijalekta nalikuje pogansko *vȍḷim*, a u obližnjemu Katolju takvih primjera ima i više uključujući i *učȉńit* i sl. U L mn. Pogan ima nastavke *-ima* i *-ama*, ali je često i *na lêʒi* npr. Imenica *krv* u I jd. glasi *krvḷom*, dakle se nastavkom *-om*. U komparativu npr. dolazi *šȉrie*. Prezent u 3. l. mn. glagola na *i* ima *-u* (npr. *znâču*). Taj govor nema *j* od prsl. *d'*, nema *jt* ili *jd*, nema neizvršenog novog jotovanja, pa će biti da je podrijetlom iz istočnoga dijela istočnobosanskoga dijalekta, vjerojatno sa sjevera toga prostora. Naročito Katolj pokazuje afinitete s govorima slavonskoga dijalekta.

Ijekavsko-šćakavski govori oko Virovitice imaju *č́* i *ʒ́*, a u primjerima kao *vijêr* "vir" javlja se sekundarni dugi jat. Tu nema jedne važne osobine većine istočnobosanskih govora, nema izostajanja duljenja pred suglasničkom skupinom koja počinje sonantom (dakle *sûnce*). Svakako te govore treba priključiti ijekavsko-šćakavskim govorima (istočnobosanskom dijalektu), jer su bliži tom dijalektu nego govorima slavonskoga dijalekta.

Primjeri

Kreševo

B'ìo òtac cȁr i ìmō trî sîna, a bȉo ćȍrav. Jèdan je sîn bȉo mȁlo lȕckast, a dvâ su bîla pamètna. A ȍnda mu dȍšō ȍnaj stȁrii̯ī da ga upîtā. Ȍnī cȁr ȕzēo nôž i bácio i ȍvâi̯ ȍdmā pòbjegō s vrátijū. Ì drugī pȁmetni dòšō da mu kâžē šta mu trȅbā li̯êk, a cȁr opêt bácio nôž. Ȍndā je dȍšō trȅćī, lȕckastī što je, ali ȍvâi̯ nije tȉo pòbjeć i nôž mu se zàdio ȕ tiēlo. I ńȅga je zóvnō da mu kâžē, što mu trȅbā. Da imâ jèdan grâd i u grádu wîla i dvi̯je vȍde, jèdna žîvā i jèdna mȑtvā, i da donèse tê žîvē vodê, da se ȍn ȕmii̯ē i da će prògledat. Ȍn je ȍndā kázō brȁtji i òni su se oprémili i obúkli. Òni su ȕzēli nâjboļē kòńe, ali ȍnī je lȕckastī ìmao jednóga kòńa ȑđava ali krìlata. I ȍn je pȕno prȉa ńȉā dȍšō i nàšō je vílu gdje spâva i poļúbio je. Ònda je zàgrabio vodê žîvē i dȍnīo. Vrátio se kȕći i òtac mu je se ùmio i prògledō. Drȕga brȁtja niésu mògli dôć tȁmo. Nȁkon đȅvet mjesēcî òna je porúčila da dôjē ȍnī lȕckastī brȁt, a òni su polètili svȁ trī. Kad je bîlo blízu grâda, òna je prostŕla ćìlima po tlȉma. Òni su ȉšli ȍkolo sa strānê, a ȍn je ìšao srèdinōm, kud je prȍstrto. I ȍn se ožènio s ńóme i òstao u grádu.

Križići

Ìšla je lìsica krozà šumu i sùsreo je jȁzavac. I ȍn je ùpītā: "Dè ȉʒēš?", a òna je rèkla: "Krozà šumu." Ȍn je ńói̯zi pítō da ȉʒū zȁje^{d}no. Dòšli dȍ plota. Lòvac je stȁvio žȉce đȉ se pàtājē živòtińa. Jȁzavac je priskòćio prȉko plota, a lìsica je tjȅla da bȕdē múdra pa da se provúće krȍs plōt i ùpatila je se ȕ žicu. Ali je múdra bíla pa je jȁzāvca zamòl^{i}la:

— Káži mi, Jâzo, kȍjū pȍmōć da se spâsīm!

A jázo je rȅkō da se nàpravī da je krèpala, pa kad lòvac dôʒē, da pòbjegnē. Kad je lòvac dòšō, mȉslio je da je lìs^{i}ca krèpala pa je ìzvadio lis'cu ì žicē i pùstio je krȁi̯ sebe, a lìs^{i}ca je bíla múdra pa mu je pòbjegla, a nii̯e nì vidio. Vȉdio je jȁzavca, ali mu níi̯e nȉšta smjȅo, jer će mu lètit zȁ noge i jer mȍra da ga ȍ^{d}mā ùmr̄tvī.

Al ȍpēt su se lìsica i jȁzavac skȕpa sàstali i ȍpēt su nànišli kra jènē ȍgradē. A bíla su u ȍgradi gvȍžd'a. Nísu mògli priskòćit nii̯e^{d}no priko

ȍgradē. Lìs^i^ca je jȁzavca nagovárala i nagnála ga da se provúče ispod ȍgradē, a jȁzavac je se pròvùkò i ùpatio je se gvȍžđa. I zamòlio je lìs^i^cu jȁzavac:

— Lȋẹo bóna, káži mi kȍjū pȍmōć, i jâ sam tȅbi kázō!

A lȋẹa je ńȅmu rèkla:

— Bòme né ću!

A jȁzavac je rȅkō:

— Ȁide, lȋẹo, da se pòļūbīmo!

A lìsica je došla da se pòļūbī, a jȁzavac je ùfatī zȁ vrāt, dȑžō je dok je lòvac dòšō. Kad je lòvac dòšō, jȁzavca pùstio ù šumu, a lȋẹu ùbio.

Dalibor Brozović, Govor u dolini rijeke Fojnice, Zagreb, 1956, XXXVII-XXXVIII, XLII-XLIII.

U s o r a

Izgùbla je ļȅtōs, sȁd će bȉt o svȇtōm Ánti gȍdna kako je izgùbla ȍko. Ìšla j' s pòsla, ńȅkī je mȅtnē - mȅtnē je ńȅkī ūū – kȉša je pȁdala.

— Ȁjmo, kâe, Rȕšce, prȉvešću vas – još ńína drugàrca. I ôn ȉšō, kȉša pȁdala, nȉje nȉ dvā minúta bílo, ònī vèlkī àuto – kȁko se rȅkne – stȁjo, a ȍvāj mȉslijo da àuto ȉdē pa zà ńīm ko bajàgi pòćerō pa pod ònī àuto prȁs, kȍlma svòj^i^m. Ńȉhā dvȍje što su bíli napr^i^éd, òni su izlètli, a òna je nȕda bíla po záda. Pozáda prȉbāci se, ònī. Ńȉhā dvȍje izlètli nâ onā vrata, o òna je pribác^i^la se sȁ onogā strȁžnjēga sjȅdala i na vèlki àuto, i ȍko izgùbla...

Ìmā mȁlo ȍz^i^ńak ôde, ȍz^i^jak vàkō po čèlu. Sȁd je òtišla, mȅćaće ònē plȁst^i^čnē – aperácju. A i jâ sam, vȁlā, ȕv^i^ēk ńȅkakva glavòbōļna. Dȍk mȁlo zahlâdī, ȍnda pôe me gláva bòlt. Dok nȅ pop^i^jem práška, mȁlo lȅgnēm. Vȁko ù mene tȅtka bíla, ȕv^i^jēk je gláva bòlla...

Miloš Okuka, "Dijalektološki tekstovi iz donjeg toka Usore", ZFL, XVI-2, 1973, 208.

T u h o l j

I, ȍn je òtišō u Sàrājvo, ȕ jesēn, prȉje su se podmjerívale kȕće pàmukom i bèzovima, da žène pòrežū, i ȍn je òtišō da to pokùpujē, i ȍn

je, u Sèmizovcu, izglêdā ovdud ȉʒūći, pòginō, n'ègā j nȅko, pȍšl'e sē j kazívalo, nȅko ćȕhnō, i n'ègā j sàtrla mašína. I, tô je svȍ sèlo sàznalo, i čȕlo se da j tō bílo, dôʒū gȍr ù našu kȕću. Kâžē mȁti, alâ jòj ràhmetīle, dóʒ́e nam tétak Hàsan ìš Čunīštā, čȕo, čȕlo se u Čùništima, svȁ čùništa znàjū. I dòšō, posídje, kâžē, mȁlo, ma sjȅdi, bȍlan, Hàsane, Hàsan mu bílo ȉme, sjȅdi, Hàsane, da rûčāmo. – Ma, ne mògu, bȉjo dòšō da vȉdīm mògu l sàml'et ù mlinu. Nȉje hīm hćȉjo da kâžē. Dok, nȅko j mórō kázat. Kad sē j tō vèće sàznalo, òtišle su àmiʒe, àmiʒa Hàsan i àmiʒa Òsman, òni su ȕkopāli ga gȍr, šta su ȉàšli, šta nijésu, ȕkopāli su ga u Sèmizovcu.

Senahid Halilović, "Govor Muslimana Tuholja (okolina Kladnja)", BHDZ, VI, 1990, 353.

Literatura

Ivan Brabec, Govor Tuzle i okolice (rukopis), Zagreb, 1955.

Ivan Brabec, "Glavnije fonetske osobine govora u tuzlanskom kraju (uspoređene sa osobinama u drugim štokavskim govorima)", *Pitanja književnog jezika*, IV-V, sv. B, 1957-1958, 43-68.

Ivan Brabec, "Istraživanje govora stanovništva na lijevoj obali Bosne", Ljetopis, 63, 1959, 421-422.

Ivan Brabec, "Istraživanje govora u srednjoj Bosni", Ljetopis, 64, 1960, 343-346.

Ivan Brabec, "Govor Virovitice i okolice", Ljetopis, 70, 1965, 391-394.

Ivan Brabec, "Hrvatskosrpski govori u mađarskom dijelu Baranje", Ljetopis, 74, 1970, 489-494.

Dalibor Brozović, Govor u dolini rijeke Fojnice (rukopis), Zagreb, 1956.

Dalibor Brozović, "Izvještaj o istraživanju govora u dolini rijeke Fojnice", Ljetopis, 62, 1957, 375-380.

Dalibor Brozović, "Izvještaj o dijalektološkim istraživanjima u dolini rijeke Fojnice", Ljetopis, 63, 1959, 431-438.

Dalibor Brozović, "Izvještaj o dijalektološkim istraživanjima u srednjoj Bosni (Okolica Kraljeve Sutjeske i Vareša i lijeve obale Krivaje)", Ljetopis, 65, 1961, 334-350.

Dalibor Brozović, "O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta", HDZ, 2, 1966, 119-208.

Dalibor Brozović, "Pogan", FO, 597-602.

Dalibor Brozović, "Govor u dolini rijeke Fojnice", *Bilten Udruge đaka Franjevačke klasične gimnazije – Visoko*, Zagreb, 2000, 3, 41-48.

Dalibor Brozović, "O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta", *Bilten Udruge đaka Franjevačke klasične gimnazije – Visoko*, Zagreb, 2000, 3, 49-59.

Radosav J. Đurović, "Prelazni govori južne Bosne i visoke Hercegovine", SDZ, XXXVIII, 1992, 9-378.

Milenko Filipović, "Visočka nahija", *Srpski etnografski zbornik*, XLIII, 1928, 191-647.

Božidar Finka i Slavko Pavešić, "Izvještaj o istraživanju govora u području između planine Zvijezde i rijeke Krivaje u Bosni", Ljetopis, 68, 1963, 291.

Nevenka Gošić, "Kreševo", FO, 467-472.

Jasna Hadžimejlić, "Distribucija morfonema {o} i {e} u deklinaciji imenica vrste A na štokavskom prostoru", HDZ, 10, 1997, 45-59.

Senahid Halilović, "Habitual u štokavskom dijalektu", *Književnost i jezik*, 32, 1985, 1-2, 1-55.

Senahid Halilović, "Govor Muslimana Tuholja (okolina Kladnja)", BHDZ, VI, 1990, 249-358.

Pavle Ivić, "Prilog rekonstrukciji predmigracione dijalekatske slike srpskohrvatske jezičke oblasti", ZFL, IV-V, 1961-1962, 117-130.

Pavle Ivić, "Один неисследованний штокавский говор с двоаким рефлексом *ě", *Исследования по славянскому языкознанию*, Москва, 1971, 331-342.

Dževad A. Jahić, "Dijalekat i međuetnički (međunacionalni) odnosi – na primjeru leksičko-semantičkih izoglosa u narodnoj materijalnoj kulturi istočnobosanskih Muslimana i Srba", *Sveske*, 5-6, 1984, 393-403.

Herta Kuna, "Povodom izvještaja Slavka Pavešića o proučavanju govora u selu Očeviji i Vijaci u Bosni (objavljeno u Ljetopisu JAZU, knj. 67, str. 298-304)", *Filologija*, 6, 1970, 357-358.

Miloš Okuka, "Neke osobenosti vokalizma današnjeg govora donjeg toka Usore", *Radovi FF u Sarajevu*, VII, 1972-1973, 83-100.

Miloš Okuka, "Dijalektološki tekstovi iz donjeg toka Usore", ZFL, XVI-2, 1973, 207-213.

Slavko Pavešić, "O narodnom govoru u Lepenici u Bosni", Ljetopis, 64, 1960, 362-393 + dijalektološka karta
Slavko Pavešić, "Izvještaj o proučavanju govora u selu Očeviji i Vijaci u Bosni", Ljetopis, 67, 1963, 298-304.
Asim Peco, "Odnos duže i kraće množine u srpskohrvatskom jeziku (na osnovu građe u bosanskohercegovačkim govorima)", ZFL, XXXIII, 1990, 369-378.
Asim Peco, "Jedna fonetska specifičnost centralnobosanske šćakavštine", JF, XLVIII, 1992, 95-109.
Slobodan N. Remetić, "Fonetske i morfološke karakteristike govora Srba u Kladnju i okolini", *Prilozi proučavanju jezika*, VI, 1970, 105-133.
Slobodan Remetić, "Sudbina glagolskog priloga prošlog u centralnim dijalektima srpskohrvatskog jezika (s osvrtom na situaciju u jednom istočnobosanskom govoru)", NSSVD, 7, 1977, 71-78.
Slobodan Remetić, "Konstrukcije tipa *Šta čine s one đece* u govorima istočne Bosne", JF, XXXVII, 1981, 265-272.
Slobodan Remetić, "O još jednom nezapaženom ekavsko-jekavskom govoru", NSSVD, 11, 1981, 181-187.
Slobodan Remetić, "Vijaka", FO, 423-430.
Slobodan N. Remetić, "Iz šumarske terminologije kladanjskog kraja", u: *Leksikografija i leksikologija. Zbornik referata*, Beograd – Novi Sad, 1982, 269-274.
Gojko Ružičić, "Jedan nezapažen bosanski govor", Prilozi, XVI, 1936, 236-254.
Ismet Smailović, "Jezik Hasana Kikića", Rad, 361, 1971, 465-624.
Predrag Stepanović, *Taxonomic Description of the Dialects of Serbs and Croats in Hungary. The Štokavian Dialect*, Budapest, 1986.
Đuro Šurmin, "Osobine današnjeg sarajevskog govora", Rad, 121, 1895, 186-209.
Naila Valjevac, "Govor visočkih Muslimana (Akcenat i fonetika)", BHDZ, IV, 1983, 283-354.
Dragomir Vujičić, "Tramošnica", FO, 437-442.
Dragomir Vujičić, "Morfonemske alternacije *on* ~ *em* u instrumentalu singulara, *ovi* ~ *evi* u nominativu plurala u govorima sjeverne i sjeveroistočne Bosne", SLPJ, 5, 1987, 71-82.
D. Vujičić – D. Brozović – A. Peco – J. Baotić, "Govori sjeverne i sjeveroistočne Bosne", BHDZ, V, 1985, 11-372.

Jovan Vuković, "Govorne osobine Imljana", Glasnik, XVII, 1962, 27-49.

Jovan Vuković, "Bosanski i hercegovački ijekavski govorni tipovi", Glasnik, XVIII, 1963, 17-28.

Jovan Vuković, "Kreševsko-lepenički govor", *Naučno društvo Bosne i Hercegovine*, Posebna izdanja, III, Sarajevo, 1963, 287-310.

Jovan Vuković, "Etnološko-folkloristička istraživanja u Žepi – govorne osobine", Glasnik, XIX, 1964, 45-62.

Mijo Žuljić, "Današnji vareški dijalekat", *Školski vjesnik*, XV, 1908, 36-41, 148-151, 255-258, 347-351, 425-428, 495-499, 572-575, 669-672, 773-777, 894-908.

ISTOČNOHERCEGOVAČKO-KRAJIŠKI DIJALEKT – NOVOŠTOKAVSKI (I)JEKAVSKI DIJALEKT

Prostiranje

Istočnohercegovačko-krajiški (ijekavski novoštokavski) najvećim je dijalektom srednjojužnoslavenskoga dijasistema. Njegov jugoistočni dio zahvaća područje istočno od srednjeg i donjeg toka Neretve uključujući tu istočni dio Pelješca, Mljet i otočiće oko Dubrovnika; na jugu taj dijalekt obuhvaća zapadnu, središnju i sjevernu Crnu Goru, na istoku jugozapadnu i zapadnu Srbiju (do blizine Kraljeva), jugoistočnu Bosnu i najveći dio bosanskog Podrinja sve do Save. Sjeverozapadni dio dijalekta nalazi se u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini zapadno od prostiranja istočnobosanskoga i zapadnoga dijalekta, izuzevši govore zapadnoga dijalekta oko Bihaća i Cazina te drugdje u zapadnoj Bosni. U ratnim zbivanjima 1992.–1995. u Bosni i Hercegovini ti su se govori vrlo proširili; naprotiv, rat u Hrvatskoj 1991.–1995. utjecao je na smanjenje broja Srba u Hrvatskoj koji govore tim dijalektom, no oni se nakon rata pomalo vraćaju u brojna mjesta od Baranje i istočne Slavonije dalje prema zapadu (između Križevaca i Koprivnice, okolica Čazme), a iz nekih nisu ni odlazili (Moravice, Gomirje itd. u Gorskom kotaru). Vraćaju se i na područja Banije, Korduna, Like i sjeverne Dalmacije. Tim dijalektom govore i Hrvati grkokatolici u Žumberku. Obično u Slavoniji i Hrvati katolici u nekim predjelima govore ijekavski štakavski, a tako je i ponegdje drugdje, pa i u Bosni i Hercegovini, gdje također Bošnjaci ponegdje govore tim dijalektom. Naravno, u istočnoj Hercegovini i oko toga područja svi (Bošnjaci, Crnogorci, Hrvati, Srbi) govore tim dijalektom. Istočnohercegovački je govor i u mjestima Bojanci i Marindol u Beloj krajini u Sloveniji te u nizu mjesta u Madžarskoj.

Naravno je da s područja tako velikog dijalekta postoje iseljenici diljem svijeta. Nama je važno spomenuti Konavljane u Watsonvilleu u sjevernoj Kaliforniji; to se mjesto često naziva "Male Konavle".

Fonologija

Među vokalnim značajkama u tom je dijalektu najvažnije pitanje kontinuanata jata, još uvijek nejasno u pojedinostima. Svakako je ipak jasno kako je riječ o (i)jekavskom dijalektu, s time da je na sjeverozapadu (uključujući i centralnu Hercegovinu) običniji jednosložni refleks jata, na jugoistoku dvosložni. Ponegdje na refleks jata utječu osobito kvantiteta sloga i naglasak. Tako se npr. za dubrovačko područje često navodi kako je zamjena jata ili dvosložna (*brȉjēg*) ili jednosložna (*ri̯éka* ili *riéka*), ovisno o akcentu. U zamjeničko-pridjevskoj deklinaciji obično su uopćeni nastavci starih tvrdih osnova (*tvòjijeh*, *vrúćijem* itd.), pri čemu je refleks jata često dvosložan. I(j)ekavska je zamjena jata i u odričnom prezentu *nijésam*, u primjerima tipa *kȍmpijer*, *pàstijēr* (sa sekundarnim jatom, tj. s prijelazom *ir* u *ijer*) te u imenici *kȍrijen*. Vrlo je čest ekavizam *tȇlo*.

Kratki jat daje *je* (*vjȅtar*, *nèvjesta*), pri čemu često dolazi do tzv. najnovije jotacije, osobito u primjerima iza *l* i *n* (*žèļeznica*, *Ńèmačkā*), pa i iza *t* i *d* (*dòćerat*, *ǯȅd*) i drugdje (*súśed* "susjed", *mŕźeli*, *ćèdilo* "cjedilo", *pļȅgav*, *pòbļeći*, *žívļet*, *gȑmļeti*). Nerijetko se prilikom jotacije gubi *v*: *mèǯed*, *śèdok*, *ćètalo je* "cvjetalo je". U zamjeničkom prefiksu *ne-* dolazi obično vokal *e*, ne refleks jata (*nȅkakav*; uz to *nákav*); također je obično *tèsta* ili *cèsta*, *obèćati*, *slezèna*, *zènica*, morfološki ekavizam *obe*. Čest je i ikavizam *sìkira*.

Kratki jat iza *r* također je dao *je*, ali je naknadno obično došlo do prijelaza u *re*: *mrȅža*, *rȅpa*, *rȅzat*, *zrȅlo*, *prekò praga* itd. Međutim, kad je *rj* podijeljeno granicom sloga, ono je često sačuvano: *gȍrje* "gore", *gòrjela*, *òstarjet*, *starjèšina* itd. Primjeri kao *mrjȅža*, *vrjȅća*, *srjȅća*, *brjȅgovi* relativno su rijetki.

Ispred *j* jat je asimilacijom obično prešao u *i*: *grȉja se* "grijati se", *stàriji*, *sȉjala* itd. I ispred *o* dobivenog od dočetnoga *l* dobiveno je *i* (*dȍnijo*, *vȉdijo*), pri čemu je svakako bio utjecajan sekundarni *j*. I ispred *ļ* često se javlja *i*: *bìļeg*, *bìļežnīk* itd.

U riječi *òras* dolazi *a* na mjestu jata. U primjeru *kiselo* ne javlja se jekavizam.

Poluglas u jaku položaju dao je *a* (*pȁs*, *dȃn*); *a* zna doći i u slabu položaju (*šȁva*, *pàsu*), pa tu imamo pojavu tzv. jake vokalnosti. U prilogu *vȁvijēk* inicijalno *wъ-* daje *va-*, a tako je i u primjeru *vàistinu*; drugačije je kod primjera *ȗš*. Na mjestu slabog poluglasa česti su oblici tipa *bjen*, *pjan*. U primjeru *nòćes* dosta često dolazi *e* na mjestu

poluglasa. Pojavljuje se i prijedlog *s* ili *sa*, ali se uz brojeve i zamjenice što počinju suglasnikom javljaju i primjeri kao *sù tijem* ili *sò tijem*, *pròšō sȕ pēt*.

Refleks samoglasnoga *l* uglavnom je redovito *u*, no to ipak ne vrijedi općenito i za sve predjele gdje se govori novoštokavski (i)jekavski. Npr. u Cavtatu bilježimo *òžica* "žlica", *plúze* "puže".

Odstupanja od uobičajenog štokavskog izgovora vokala nisu vrlo česta; u tom smislu ipak se izdvajaju govori u kojima se dugo *a* realizira kao *ą*. Nenaglašeni vokali nerijetko se mijenjaju, pa, recimo, bilježimo *ogreda, guštarica, arambоša* itd. Također su vokalne redukcije jake: *ned'ļa, pokaz'ti* itd. *O* često prelazi u *u* uz nazale (*lunac*). Inicijalno *je-* često daje *e* u nekoliko vrlo frekventnih morfema (*edan, edva*). Dolazi do raznih sažimanja vidljivih iz primjera kao *svedno* "svejedno", *čoče* "čovječe", *grota* "grehota", *pro* "preko", *ńev* "njihov". itd. Uz to dolazi *vrebac, greb, prieteļ* itd.

Vokalna skupina *-ao* obično je sažeta u *-ō* (*ìmō*), no u ličko-sjevernodalmatinskoj zoni, jugozapadnoj Bosni, Žumberku, Kordunu, glavnini Banije, Gorskom kotaru, te u Crnoj Gori dolazi *-ā* (*vúkā, bjȅžā, dòšā*).

Sustav vokalnih fonema sastavljen je od uobičajenih pet fonema (*u, o , a, e, i*), uz koje se javlja i samoglasno *r*. Dužina samoglasnoga *r* skraćuje se na centralnohercegovačkom području. Posebno je pitanje kontinuanata jata o kojima je već bilo nešto rečeno, a toj ćemo se temi još vratiti.

Značajka je konsonantizma da se često javljaju suglasnici *ź* i *ś* (*ìźesti* "izjesti", *klâśe* "klasje" itd.), također to da često izostaju suglasnici *f* (*vèńer, kùvar*) i *x* (*rána, snȁa, mànit, siròma*; *ȕvo, ńȉjovo, dàktati, jâ big* "ja bih"). Primjeri kao *ja big* ili *doʒok* "dođoh" dolaze u sjeverozapadnoj Crnoj Gori. Ponegdje se javlja fonem *ʒ* (dubrovačko područje: *magàʒīn*), ponegdje izostaje *ļ* (prijelazom u *j*: *kjûn*). Psl. *d'* daje *ʒ́*, dolazi *št* i *žd* (*gȕšterica, štȅta, dvòrīšte*; *daždèvńāk, zvíždi*; primjeri kao *pùšćati* ili *zvȋʒ́ʒū* nisu šćakavizmi nego su analoške pojave prema primjerima kao *čašćen* ili *gloʒem*). Pravi šćakavizmi relativno su vrlo rijetki npr. u sjevernohercegovačkom govornom tipu. Relativno rijetko prelazi dočetno *m* u *n* (*ȍsan*). Naprotiv, prijelaz *ž* u *r* čest je u *mȍre*, rjeđi u glagolu *dòrenēm* ili slično. Početne suglasničke skupine često su pojednostavnjene: *tȉca, sòvati, kȍ* "tko" itd. Vrlo je obično *jȁńe, pȁnēm* "padnem". Skupina *ćn* tu i tamo prelazi u *tń* (*kȕtńī*). U primjerima kao *śȕtra* i sl. vidljiv je refleks grupe *sj-*, ne *s-*. Obično se

čuva dočetno *-st* (*pôst*), prvenstveno na sjeverozapadu dijalekta. Nerijetko dolazi do obezvučivanja dočetnih suglasnika, npr. *ùļes*. Ponegdje u sjeverozapadnom dijelu dijalekta ispada *d* u riječi *zjȅla*, također je disimilacijom dobiveno *ļ* umjesto *ń* ili slično (*ļêm*, *Ļémac*). Polazni su oblici, naime, *ńêm* ili *ni̯êm*, *Ńémac* ili *Niémac*. U riječi u značenju "cesta" obično je početno *t*, a u riječima *mr̀tac* i *čòek* ispada *v*. U N jd. dolazi primjer *ćêr* iz A jd., a u N jd. *òras* dolazi *s* uneseno iz množinskih padeža.

Kako smo već vidjeli iz primjera, vrlo je razvijeno i novo i najnovije jotovanje, ali i tu ipak postoje neujednačenosti: *vèsēļe*, *brȁća*, *līšće*, *grȍžđe*, *dȏđēm*, *nȃđēm*, *zdrâvļe*, *gȓmļe*; *nèđeļa*, *vȉđeti*, *śedok* itd.; uz to, bilježeno je i *nȅtijāk*, *rȍdjāk* i sl. Naravno, u mnogim krajevima dolazi *pļȅvām*, *bļèžat*, *gr̀mļeti*, *vļȅra* itd.

Naglasak je novoštokavskog (i)jekavskoga dijalekta novoštokavski četveroakcenatski, što se razumije samo po sebi, kao i to da odstupanja od toga stanja nisu vrlo česta. U novoštokavskim govorima jednosložne riječi imaju samo silazne naglaske (*ȏn*, *nȁš*); dvosložne i višesložne riječi imaju na prvom slogu sva četiri naglaska; na unutarnjim slogovima dolaze samo uzlazni akcenti (*dobròta*, *krvoprolíće*); posljednji slogovi nisu naglašeni; nenaglašene duljine dolaze samo iza naglaska. Primjeri neprenesenog silaznog akcenta nisu česti (npr. *tamȁn*), a tumače se emfatičkom intonacijom. Uz to nepreneseni silazni akcenti dolaze u ponekoj stranoj riječi i u nekim složenicama. Uzlazni su naglasci (kratki i dugi) novije pojave, a tonsko kretanje može imati distinktivnu funkciju samo na prvom slogu riječi, dok na posljednjem slogu akcenta ne može biti. U slogu iza novoštokavskoga uzlaznog akcenta ton je visok, pa se o novoštokavskim uzlaznim akcentima govori i kao o dvosložnima. Prenošenje naglaska na proklitiku (i ne samo na proklitiku, kao što pokazuje primjer) uglavnom je dosljedno (npr. *trí dāna*). Duljine iza akcenta uglavnom se ne skraćuju, pa se javlja i više duljina u tom položaju, npr. *bȁjāmā* G m.

Svagdje na sjeverozapadu dijalekta i u dijelu jugoistoka javlja se kratki silazni akcent u oblicima genitiva i akuzativa *mȅne*, *tȅbe*, *sȅbe*; u dativu i lokativu dolazi *mȅni*, *tȅbi*, *sȅbi*. Glavnina jugoistoka u tim primjerima ima kratkouzlazni akcent.

Na sjeverozapadu dijalekta i u dijelu jugoistoka dijalekta nalazimo akcenatski tip *žȅlīmo*, *žȅlīte*, *čȉtāmo*, *čȉtāte*, *gȍlubōvā* ili *golubóvā* na jugoistoku je *želímo*, *čitámo*, *golubóvā* ili *gȍlubōvā*. Iznimkom je na

sjeverozapadu istočni Žumberak (npr. Stojdraga), gdje dolazi npr. *čitámo*.

Postoji još dosta akcenatskih razlikovanja između sjeverozapada i jugoistoka dijalekta, npr. *oplètem, ispèčem* ali *pòžīvīm* sl. na sjeverozapadu, *òpletēm, ìspečēm, požívīm* na jugoistoku. Posebno upozoravam na akcenatske arhaičnosti u istočnoj žumberačkoj zoni, pa i na brojne posebnosti dubrovačkoga područja, no o tom više u poglavlju o genezi i raščlanjenosti dijalekta.

Morfologija

Ističem da se hipokoristici kao *Péro* na sjeverozapadu dekliniraju kao imenice ženskoga roda na *-a*, dakle G *Pérē*, D *Péri*; na jugoistoku bi bilo *Péro – Péra – Péru*. Posvojni pridjev od tih osobnih imena glasi *Périn* odnosno *Pérov*.

Imenica *ûm* ženskoga je roda.

U imenicama ž. roda na suglasnik u I jd. nastavak je *-i* (*svòjōm kȑvi*), i to uglavnom redovito.

Imenice m. i s. roda kod osnova sa starim mekim suglasnikom obično imaju u nastavku *-om* (*gnȍjom, s kùńom*).

U množini česti su neprošireni primjeri jednosložnih imenica m. roda (*klȉni, dlàni, plȕgi* itd.), uz to takvih pojava ima i kod dvosložnih imenica (npr. *čȁgji* "čagljevi" u Gornjem Brgatu kod Dubrovnika).

U D, L, I imenica ž. roda na *-a* na jugoistoku čest je nastavak *-ama*, a na sjeverozapadu često je *-ami* (*kòzami*) i *-ama* (*žènama*). U L mn. istih imenica nerijetko je nastavak *-a* (od staroga *-axъ*), npr. *po kòliba*, uz nastavačne morfeme *-ama* i *-ami*. U L mn. imenica m. i s. roda dolazi npr. i *na kȍńijē, na léʒijē* (s refleksom jata). U G mn. u primjerima kao *òčijū, ùšijū, kòstijū, kokòšijū* itd. javlja se nastavak *–iju*; ti su nastavci ostatak dvojine, a postoje i drugi tragovi duala, npr. nastavci *-ma*, *-ima*, *-ama* u D, L, I, mn. Dakle, arhaičnosti u deklinaciji prilično su česte.

Na području (i)jekavskoga novoštokavskog dijalekta čuvaju se zamjeničke riječi *što* i *šta*. U dijelu govora redovito je *šta*, a *što* dolazi samo u primjerima kao "zamjeravam mu *što* nije došao". Druga zona podjednako često ima i *što* i *šta*, ali u primjerima kao što je upravo navedeni dolazi samo *što*. Postoje i govori u kojima je redovito *što*, ali u pitanju kao "što si donio" očekuje se odgovor u jednini, a u pitanju

"šta si (sve) donio" odgovor je u množini. U raznim govorima cijeloga dijalekta sačuvan je zamjenički genitiv *česa*, također i oblik *ńem* u L jd. lične zamjenice trećeg lica. Dativ, lokativ i instrumental množine u znatnom dijelu govora glasi *nami* odnosno *vami*. Enklitika glasi *vam*, a ne *vi* (kako je u istočnoj Hercegovini) u D mn. lične zamjenice 2. lica u mnogim govorima (npr. Bukovica, Lika i centralna Hercegovina). Enklitička uporaba akuzativnog oblika 3. l. lične zamjenice *ńi* uz prijedloge u svezama kao *preda ńi* javlja se u nizu govora na sjeverozapadu. Uglavnom svi govori u tom dijalektu imaju enklitiku *je* (a ne *ju*) u A jd. ž. r. lične zamjenice 3. lica. Podjednako je česta kombinacija prijedlog + kraći zamjenički oblici *me*, *te*, *se* itd., npr. *za me* kao i npr. *za mene*. Posvojna zamjenica glasi *ńev* (od *ńiov*), a ne *ńin*.

Uglavnom u svim govorima dijalekta sačuvano je *-a* u G i A i *-u* u D i L jd. m. i s. roda imeničke promjene pridjeva i pridjevskih zamjenica (npr. *da bi te zdrava ostavili*; *dae popovu momku*).

Oblici trpnih pridjeva nerijetko dolaze na *-at*, npr. *privezat*, *zakopat*.

Nastavak *ije* uglavnom je uopćen u L mn. zamjeničko-pridjevske promjene (*u drvenije zjela*), dakle obično se čuvaju nastavci starih tvrdih osnova.

Spominjem komparative *duļi*, *kašńe*.

Okamenjeno se pojavljuje prilog *birek* "rekao bih"; u Lici je zabilježeno *bireka*.

Infinitivi u istočnohercegovačko-krajiškom dijalektu uglavnom dolaze s očuvanim finalnim *-i*.

U prezentima dolaze neizmijenjeni nastavci 3. l. mn. prezenta u primjerima kao *kuvaju*, *vele*, *drže*.

U tom glagolskom vremenu javljaju se primjeri tipa *dadem*, *znadem*, uz *dam*, *znam*. Čest je neizmijenjen prezent *idem*, ne, dakle, *iǯem*, kako ipak dolazi u centralnoj Hercegovini. Na sjeverozapadu dolazi *veļo* u 1. licu jednine, a to je stari prezent prepravljen prema aoristu.

Aorist je u prilično živoj uporabi. Na sjeverozapadu čest je nastavak *-šmo* u 1. l. mn. aorista, npr. *legošmo*.

U mnogim krajevima na sjeverozapadu imperfekt je izgubljen ili je izniman, na jugoistoku uglavnom je očuvan.

Na zapadu ili jugozapadu sjeverozapadnoga područja javlja se u futuru konstrukcija *budem* + infinitiv (*kad budemo putovati*).

Sintaksa

Izrazita je sintatička značajka uporaba slavenskoga genitiva uz negaciju, npr. *nemoj mi pilića odnositi.*

Javlja se i tzv. historijski imperativ, npr. *kòpāj mî tàkō do pódnē, a ûn nìšta*, ali su takvi primjeri sve rjeđi.

Sve su rjeđi primjeri tzv. historijskog infinitiva, npr. *ȕspē u lònac pa kȕvati, kȕvati.*

Glagol *pitati* ima genitivsku rekciju: *jâ sam Mírē pítala.* Uz odrične glagolske oblike genitiv je vrlo čest (*ne čúvajū nam blâga*), kako smo već vidjeli.

Česte su bezlične rečenice tipa *dòšlo nòćas i ȍdńēlo.*

Ponegdje se fakultativno rabi socijativ bez prijedloga: *da mî ìmāmo Bȍgom i svécima vȅzē.*

Prijedlog *od* dolazi i u značenju "o": *òd ńemu svȉ príčajū.*

Prijedlog *pram* slaže se s instrumentalom: *pram kućom*; *pram kim.*

Javljaju se i veze *za* + infinitiv: *nìje za kázati* i sl.

Bilježeni su i primjeri sveza *bez* + *da* (*bez da ga zoveš*). Infinitiv je često običniji od prezenta s veznikom *da*, a rabi se i prezent dopunskoga glagola bez veznika *da*: *nȇće pȉjē vòdē.*

U zapadnijim govorima (od istočne Hercegovine na zapad) dosljedno se razlikuje padež mjesta od padeža cilja kretanja.

Leksik

Leksik u (i)jekavskom novoštokavskom dijalektu u znatnoj je mjeri različit u raznim krajevima, prvenstveno zbog različitih utjecaja u pojedinim sredinama. U načelu su svagdje dobro zastupljene turske riječi, osobito u Bosni i Hercegovini. Međutim, uz jadransku obalu i u njenoj blizini romanski leksik obično je mnogo prisutniji od orijentalnoga. Recimo u Bukovici i na dubrovačkom području bilježeni su ovi zajednički romanizmi: *bùkara* "posuda", *kàšeta* "mali sanduk", *kàšūn* "veliki sanduk", *kùšīn* "jastuk" itd. Ponegdje su i njemački utjecaji vrlo znatni, poglavito u krajevima što su pripadali Vojnoj granici. Prijedlog o podjeli toga dijalekta na pojedine leksičke zone (N. I. Tolstoj) svakako je razložit, a tih bi zona bilo i više nego se na prvi pogled može reći, ali o njihovim značajkama nije lako govoriti, i to zbog preslabe istraženosti mnogih terena. Leksičko područje vrlo jasno

pokazuje tragove različite vjerske i kulturne baštine, npr. katolici će imati riječ *misa*, pravoslavci riječ *leturǯija*.

Geneza i raščlanjenost

Može se reći da je (i)jekavski novoštokavski dijalekt utemeljen na području istočno od Neretve, u Humu i oko Trebinja. To se vjerojatno dogodilo u 14. stoljeću, a glavna je značajka upravo (i)jekavski refleks jata. Na tom je terenu najprije došlo i do novoštokavske akcentuacije i do ostalih tzv. novoštokavskih inovacija. Nije sasvim jasno zašto (i)jekavci iseljeni s tog područja prema zapadu u 15. i 16. stoljeću nemaju dvosložni refleks dugoga jata; vjerojatno je da tada još nije u Humu dobiven takav kontinuant jata, a postoji i neuvjerljivo mišljenje da je jednosložni izgovor dugoga jata dobiven (i) zbog djelovanja ikavaca na te iseljenike. Međutim, očito je da su iseljenici iz istočne Hercegovine u 18. stoljeću i ubrzo nakon toga u jugoistočnoj Bosni i u zapadnoj Srbiji imali dvosložni refleks dugoga jata, po svoj prilici oformljen naknadno. Zanimljivo je da se u mnogim osobinama sjeverozapadni (i)jekavci slažu sa susjednim ikavcima, a to je lako razumljivo kad se zna da su ti (i)jekavci (uglavnom Srbi) većinom živjeli skupa s ikavcima, Hrvatima i Bošnjacima. Uz to, ti (i)jekavci nemaju kontakta s jugoistočnim (i)jekavcima od kojih su odijeljeni znatnim ikavskim ili (i)jekavskim šćakavskim predjelima, pa su onda zajedničke inovacije nemoguće. Kad se i dobivaju isti rezultati (npr. tip *reka* "rekao"), to su različiti utjecaji (na sjeverozapadu riječ je o inovaciji s dalmatinskim ikavcima, na jugoistoku s govornicima zetsko-južnosandžačkoga dijalekta). Simbioza sjeverozapadnih (i)jekavaca s ikavcima doista je bila utjecajna (npr. stariji množinski nastavci u imenica), s time da su oni već u staroj postojbini (na njezinu zapadu) imali osobina zajedničkih s ikavcima, npr. sufiks *-er-* kod brojeva. Nisu, međutim, samo ikavci djelovali na (i)jekavce u Lici, Dalmaciji ili u zapadnoj Bosni; također su (i)jekavci utjecali na ikavske susjede djelujući da u njih ojačaju "hercegovačke" značajke. Nerijetko su razlike između ikavaca štakavaca i (i)jekavaca malene (izvan refleksa jata), a ni (i)jekavsko-ikavskošćakavske razlike nisu mnogo veće. Obično je sustavna razlika tek akcenatska opozicija ženskog i srednjeg roda u neodređenu obliku kod nekih pridjevskih riječi u ikavskim govorima, npr. *blága – blȃgo, prȍdā – prodála, prȍdālo*. Inače veći-

nom govori (i)jekavskoga novoštokavskog dijalekta imaju jednak naglasak u ženskom i u srednjem rodu, a u dubrovačkom poddijalektu (kao u slavonskomu, istočnobosanskom, u nekim govorima zapadnoga dijalekta i u raznim čakavskim dijalektima) jednak je naglasak i u muškom i u srednjem rodu, dakle npr. *mlâd - mlādȁ / mláda, mlâdo*. U svemu, dakle, na zapadu se radi o kombiniranju značajki istočnohercegovačkoga i zapadnoga dijalekta. Kako već rekosmo, (i)jekavci iz područja bliskog Neretvi već su prije seoba imali dosta povezanosti s obližnjim ikavcima što su se nalazili sa zapadne strane te rijeke.

Na dubrovačkom području govorilo se posebnim štokavskim dijalektom i prije nego što je u gradu Dubroviku u 15. stoljeću ugašen dalmatski jezik. Mnogo veza s čakavštinom imali su pelješko-mljetski govori toga dijalekta, svakako više nego govori toga dijalekta smješteni istočnije. Mnogo se raspravljalo o starom dubrovačkom govoru, pri čemu se o Dubrovniku govorilo kao o čakavskom i ikavskom gradu, također kao o gradu istočnoštokavskoga govora. Međutim, dubrovački su čakavizmi prirodni rezultati izoglosa s čakavskim susjedima, tj. tu nema kakvih posebnih čakavizama kakvih ne bi bilo drugdje u zapadnoštokavskim govorima zemljopisno bliskima čakavskim idiomima. Dubrovački govor nije ijekavizirani ikavski idiom, a to je jasno vidljivo iz toga što u Dubrovniku doduše ima ikavizama, ali oni nisu raspoređeni anarhično kao u kakvim "miješanim" govorima; pritom je osobito važno to da su dubrovački ikavizmi u znatnoj mjeri podudarni s istočnobosanskima (ijekavsko-šćakavskima). Tu se ne radi o kakvu utjecaju, jer je udaljenost među tim idiomima znatna. Riječ je o "naslijeđenim zajedničkim razvojnim tendencijama", kako se izrazio profesor Brozović. Jasno je da je (i)jekavizacija iz hercegovačkoga zaleđa isključena, jer u Dubrovniku nemamo reflekse jata kao drugdje u (i)jekavskom novoštokavskom dijalektu, a uz to su ti refleksi slični stanju u već spomenutu istočnobosanskom dijalektu. I štokavizacija čakavske fizionomije isključena je, jer štokavske značajke dubrovačkoga područja nisu identične onim štokavskim osobinama koje postoje u dijalektu iz kojeg je, prema tim interpretacijama, provedena štokavizacija. Primjeri tipa *u tom kući* nisu stigli u Dubrovnik iz istočne Hercegovine, jer tamo takvih primjera nema; zabilježeni su, kako je već rečeno, u Dubrovniku, u Konavlima, u Opuzenu, u Jablanici, Rami i Drežnici, u Makarskom primorju te na čakavskom jugoistoku. Riječ je tu o relativno mladoj zajedničkoj inovaciji izoglosnoga tipa. Osobito su pak važni primjeri naglaska neodređenoga oblika pridjevskih riječi,

gdje se pokazuje da je na dubrovačkom području provedena novoštokavizacija, ali je rezultat takav da je očito kako je novoštokaviziranje provedeno na drugačijoj podlozi. Npr. *mláda – mlâdo* dobiveno je od *mlādȁ – mlâdo*, dok je istočnoštokavsko *mláda – mládo* dobiveno od *mlādȁ – mlādȍ*. U starini je dubrovački dijalekt bio samostalan zapadnoštokavski dijalekt, dio zapadne štokavštine, a nakon seoba i novoštokavizacije približio se autohtonim govorima novoštokavskoga (i)jekavskog dijalekta istočnoštokavskoga podrijetla, koji je dijalekt postao jednim od štokavskih dijalekata, idiomom što je izgubio dio svojih istočnih značajki.

Dubrovačko područje često se doživljava kao područje gdje se u dugim slogovima izgovara zatvoreno *a*, tj. *ḁ*, međutim, *ḁ* se realizira uglavnom samo u neposrednoj okolici Dubrovnika i u samom Dubrovniku, po prilici od Malog Zatona zapadno od Dubrovnika do Rožata sjeverno od Grada. U Konavlima *ḁ* se ostvaruje relativno rijetko, dok se u Cavtatu dugo *a* redovito ostvaruje kao *ḁ*.

Na dubrovačkom području dugi jat se najčešće realizira dvosložno, tj. jednosložni je izgovor sve rjeđi. U kratku slogu obično je dobiveno *je* (*óbjed*, *pjȅsme*), a uz to se javljaju stalni ekavizmi (*zènica*, *cèsta*...) i poneki ikavizam: *grȉja se* "grijati se", *dȉjo*, *sìkira*, *žívili*, *dȍli*, *gôri*, *prid*, *priko*, *prìšla* "prešla" itd.; kod *prĕd*, *prĕko* i *prĕ-* ikavizam nije redovit. No nerijetko je zamjena jata pod dugosilaznim akcentom dvosložna, pod dugouzlaznim jednosložna (npr. Lopud, Ston). U Govеđarima na Mljetu zamjena je dugoga jata po pravilu jednosložna. U Cavtatu može se realizirati trofonemski slijed *ije* ili diftong, pa se taj dvoglas može interpretirati i kao cjelovit fakultativni fonem koji se slobodno zamjenjuje trofonemskim slijedom. Na Mljetu dolaze primjeri kao *mrjȅža*, *vrjȅća*, *brjȅmena* itd. Prilično rijetko na dubrovačkom se području još čuvaju oblici tipa *ńȅšto*, *ńȅtko*; svakako su takvi primjeri u prošlosti bili češći.

Zijev se obično uklanja stezanjem, i to često u korist drugoga člana: *pòsō*, *ȕzō* i sl.

Samoglasno *r* uvijek je kratko: *cȑkva* i sl.

U primjerima kao *grob / greb*, *vrabac / vrebac*, *rasti / resti* obično dolazi *grob*, *vrabac*, *rasti*, jedino se nešto češće javlja *greb*. Uz to npr. u Cavtatu dolazi dubletno *tȅpal / tȍpal*.

Suglasnička je značajka čuvanje *x*; ipak dolazi npr. *lâd*, *doránili* "dohranili", *ȍdmā* itd. na raznim stranama, također npr. *krȕv*, *kíjat*, *pàrok*, *ȍvijeg* i sl. Često je dosljedan prijelaz *ļ* u *j*, osobito blizu obale.

U primjerima sonanta *m* na kraju riječi u nastavcima i u nepromjenjivim riječima relativno često ostaje *-m* nepromijenjeno, s time da je oko samog Dubrovnika ipak često *-n* ili nazalizirani vokal. Oko Dubrovnika često dolazi samo *ć* i *ʒ́*, nerijetko je *č́* i *ǯ́* (tako je u Dubrovniku), a u Konavlima čuva se *č* i *ć*, *ǯ* i *ʒ́*. U primjerima kao *pasji / paśi* uz obalu je obično dubletno *paśi / pasji*, dalje od obale *paśi*. Bliže moru česti su primjeri tipa *djevojka*, dublje u kopnu redovito je *ʒ́evojka*. Primjeri kao *djèvōjka* i *tjȅrati* čuvaju se u Cavtatu, ali se i tu već javlja jotacija. Međutim u Goveđarima i ponegdje drugdje nema jotacije ni kod *ljeto* ni kod *njeko* ili *nješto*, dakle, izgovaraju se sljedovi *l* + *j*, *n* + *j*; tu, dakle, najnovije jotovanje općenito izostaje. Obezvučivanje dočetnih suglasnika rijetko je u Dubrovačkom primorju, redovitije u dubljem zaleđu. *F* i *ʒ* javljaju se rijetko ili relativno rijetko, međutim, *ʒ* je ipak fonemom, jer dolazi i u primjerima kao *magàʒīn* ili *ʒȍvina* "bazga", ne samo u susjedstvu sonanta *r* kao u *ʒóra* ili *mìʒērja*. Skupina *čk* obično je dala *šk* (*mȁška*, *dùbrovaškī* i sl.), uz to dolazi i *ósta* npr. (N jd. *ócat*). Često je *brȉjēme / brjéme*, *bŕ̥avac* "vrabac" i sl., dakle, i tu djeluje *r*. Primjeri kao *mnâd* "mlad" također su dosta obični. Česte su dubletne potvrde kao *dôć* ili *dôj*, s time da u primjerima kao *pòkūjstvo ć* ne dolazi ispred šumnih suglasnika. Obično se izgovara *možeš*, rjeđe *moreš* kao što je bilo u starijem dubrovačkom govoru. Sonant *l* uz obalu i blizu nje palataliziran je. Ta zona obično ima i primjere tipa *radi* "raditi", dakle s ispadanjem (ili bar redukcijom) *t*. *T* i *d* u određenim dočetnim suglasničkim skupinama otpadaju: *kôs*, *grôz*.

Akcent dubrovačkoga područja ima dosta posebnosti u odnosu na druge govore novoštokavskoga tipa. Prvenstveno se misli na silazne akcente izvan inicijalnoga sloga, na tzv. kanovački akcent i na skraćivanje nakonnaglasnih duljina. Umjesto kanovački akcent svakako bi bio pogodniji koji drugi termin, a riječ je o pojavi dugouzlaznog naglaska nastalog prenošenjem kratkosilaznog naglaska s krajnjeg otvorenog sloga na prethodni kratki vokal (starije npr. *nogȁ*, novoštokavski *nòga*, "kanovački" *nóga*). Silazni akcenti izvan prvoga sloga javljaju se u nekoj mjeri uz more, najizrazitije u Trnovi (između Slanoga i Lisca, dakle, zapadno od Dubrovnika), npr. *cimentâjū jē*, *izîć* (Ošlje), *dòšō odnȉje* (infinitiv) itd. Na Mljetu bilježeno je *vodê*, *nasâʒeno*; taj dugosilazni akcent potječe od akuta; stari cirkumfleks je pomaknut, pa bi, dakle, bilo: *nà rūku*, ali *na mûrvu*. Tako je i na Šipanu i drugdje na dubrovačkim otocima. Kanovačko

duljenje zabilježeno je osobito u okolici Dubrovnika i Slanoga, npr. *césta, djéca, ótok, zémja, nȍvā iména, na ízvoru*. Tako je i na dubrovačkim otocima, npr. *nóga*. Stjepan Ivšić zabilježio je u Dubrovniku i na Mljetu *séstra í-brat* i *óbjed gótov*; tako je i na Šipanu. Postakcenatske duljine djelomično su skraćene, npr. *mòlītva, ȍd menĕ, krèpăla* itd. Često je u literaturi bilježeno da na pretposljednjem slogu trosložnih riječi, ako je dočetni slog kratak, umjesto kratkouzlaznog akcenta dolazi kratkosilazni. Tako je bilježio i Stjepan Ivšić, koji je dodao "često je to upravo", dakle, tzv. tromi akcent. Svakako su tu nužna eksperimentalna istraživanja, ali je sva prilika da je taj kratkosilazni akcent jedna od varijanti kratkouzlaznog akcenta u kanovačkom položaju. Riječ je o primjerima kao *nebȅsa, dubȍko, govȍrit, vrućȉna, priskȍčit*. Na istoku poluotoka Pelješca, u izoliranu selu Brijesti, dobro se čuva akut, kako to bilježi Petar Šimunović: *aršĩn, fumãr, ćerẽ* G jd., *letũ, držũ, izãj* "izaći" itd. Naravno, taj akut ne znači i čakavski supstrat; on je značajkom i štokavskih govora. Na dubrovačkim otocima dulji se pomaknuti brzi akcent s kraja riječi na prethodni, podrijetlom kratki slog (*nóga*), kako smo već napomenuli, uz to se ostvaruju primjeri kao *pogȁnin* "siromašan" ili *nogê* G jd. Na dubrovačkom se području govori *mȍre* (ne *môre*), kao na čakavskom području Lastova, Korčule i zapadnog Pelješca.

U morfologiji ističem najčešći nastavak *-a* u G mn. imenica, dok su ostali nastavci, pa i nulti morfem, rijetki. U D, L, I mn. bilježeno je u Dubrovniku *rȉbama, rȉbami, rȉbam*, ali izvan Dubrovnika *-ami* i *-am* često izostaje. Ipak, javljaju se i razne arhaičnosti, npr. *ôn s prȉjateļi* (Mokošica). Među zamjeničkim riječima uglavnom ne dolazi enklitika *ju*; redovito je *je*. Pokazne zamjenice imaju u G i A *tèga* (npr. Rožat), *ȍvegā* (više mjesta, npr. Brsečine) i sl., u D i L *òvemu, u ònemu* i sl.; obično se misli da je tu riječ o utjecaju mekih osnova na tvrde a spominje se i analogija prema izgubljenom *sega, semu*. U N jd. m. r. dolazi pokazna zamjenica *ti* (*tȋ šípak*). Već spominjani D i L tipa *nêmā jōn spâsa, nà lijevōm stráni, na dòbrōm zèmļi* znači da je jednačenje D i L s I jd. ž. roda u zamjeničko-pridjevskoj promjeni podržano sinkretizmom D, L i I iste promjene. Dolaze primjeri tipa *dobrijem, dobrijex* i sl. Dativ *vi* (usporedno s češćim *vam*) bilježen je u Konavlima. Relativno su česti primjeri tipa *ńȇ àuto*.

Kod brojeva spominjem *dvádesti, trídesti* i sl. u značenju "dvadeset", "trideset"; redovita je brojka *tìsuća / tȉsuća*. Redovito je i *čȅtvero, četvèrica* i sl.

Obično su infinitivi krnji (*ìskat*, *káza* "kazati"), ali kod glagola na *-sti* javlja se u Dubrovniku i u Konavlima udvajanje nastavka: *jestit*, *gristit* i sl. Nerijetko je zapadno od Dubrovnika npr. *plȅs* "plesti" i sl. Izdvaja se infinitiv *rȉjet(i)*, također *cavtjeti* "cvasti". Dio govora ima primjere tipa *dȉgnut* (tako je u Dubrovniku), dio *dȉgnit*. Od glagola *ȉti* prezent glasi *ȉdēm*; prezent je *imam* (Dubrovnik), često i *imadem*. U prezentu ponegdje (Konavle) dolazi *veļu* (1. l. jd.). U 3. l. mn. glagola IV. vrste javlja se analoški uopćeni nastavak *-u*: *nòsū*, *gòvorū* itd. Relativno su rijetki primjeri 3. l. mn. prezenta tipa *ìmaū*, *glȅdaū*, ali su oni u Konavlima redoviti; tu je riječ o glagolima V. vrste. Aorist se slabo čuva, ali je vrlo živ na krajnjem sjeverozapadu Dubrovačkog primorja; bilježen je i na Lopudu. Imperfekt se može iznimno čuti.

Imena se dekliniraju po tipu *Vláxo* – *Vláxa*, a često je žensko ime *Káte*.

U sintaksi ističem frekventnost konstrukcije *za* + infinitiv u funkciji finalne dopune (*vína za pȉt*). Kod imenica česti su jedninski oblici u značenju množine: *ràtovali s Talijánom*. Prijedložno-padežna sintagma *u* + G potisnula je konstrukciju *kod* + G: *dòšli ù tebē*. Čest je dativ cilja s prijedlogom *k*: *dòšla k ńȉma*. Instrumental sredstva često dolazi s prijedlogom *s*: *ìšli s vȍzom*. Sporadično dolazi *od* + L: *prȋčāj svȅ òd vuni*. Glagoli nepotpunog značenja imaju za dopunu uglavnom redovito infinitiv: *mògu ránit*. Pripovjedački imperativ dosta je običan: *ja potr̀či tàmo* (Rožat). Pripovjedački kondicional vrlo je živ, a označava radnje koje su se u prošlosti ponavljale, npr. *ȍnda bi umijésili krȕx*.

Leksik dubrovačkog poddijalekta obiluje romanizmima (*avìzati* "javiti", *bèštija* "životinja", *cȕkar*, *fàkīn* "nosač", *kùkumāre* "krastavci", *pàsati* "proći", *žmȗo* "čaša"), dok turcizama nema mnogo: *àvlija*, *čòban*, *màxramica* itd. Zanimljiv je leksik na Mljetu, jer je dijelom zajednički s leksikom čakavskoga dalmatinskog otočja: *dvȏr* "dvorište", *bȉja* "cjepanica", *težȃk* "ratar", *xrȇk* "panj", *lȁšńe* "lakše" itd. Za Dubrovnik su karakteristični primjeri *ȗra*, *tìsuća* / *tȉsuća*.

Zanimljivo je da se u sjevernoj Kaliforniji (Watsonville i okolica), prema istraživanjima Rudolfa Filipovića, dobro sačuvao konavoski govorni tip, i to zahvaljujući radu društvenih organizacija i osobito zahvaljujući nastojanjima u obiteljima.

U cjelini, danas je nekadanji dubrovački dijalekt jedan od poddijalekata današnjega istočnohercegovačko-krajiškog dijalekta. Ostali su poddijalekti istočnohercegovački u užem smislu riječi (novoštokavski ijekavski govori u istočnoj Hercegovini, izuzevši dolinu Neretve, u

Crnoj Gori i u Srbiji) i krajiški (novoštokavski ijekavski govori zapadno od rijeke Bosne, a u Hrvatskoj novoštokavski ijekavski govori svagdje osim oko donjeg toka Neretve i na dubrovačkom području; tom poddijalektu pripadaju i novoštokavski ijekavski govori u Madžarskoj i u Sloveniji). Dakle, istočnohercegovačko-krajiški dijalekt sastavljen je od jednoga nekadanjega istočnoštokavskog dijalekta, istočnohumskoga dijalekta (ijekavskoga, štakavskoga), koji u starini nije bio vrlo udaljen od zapadnoštokavskoga tipa, zatim od dvaju nekadanjih zapadnoštokavskih dijalekata, poneretvanskog dijalekta (ijekavsko-ikavskoga, štakavskoga) i dubrovačkog dijalekta (ijekavskoga, štakavskoga). Ta su dva zapadnoštokavska dijalekta bila dosta bliska istočnoštokavskim govorima. Danas su govori poneretvanskog tipa uklopljeni u idiomima krajiškoga tipa, a i nekadanji dubrovački dijalekt uključen je u suvremeni istočnohercegovačko-krajiški dijalekt, i to kao njegov poddijalekt.

Danas je tipičan idiom hercegovačkog tipa onaj u istočnoj Hercegovini. Centralnohercegovački govorni tip (ijekavci područja Mostara, Stolca i Čapljine) ima prijelaznosti prema zapadnijim štokavskim govorima, a sjevernohercegovački govorni tip (ijekavci oko Konjica) ima i utjecaja bosanskih šćakavskih govora.

Na žumberačkom području – gdje su se u 16. st. doselili uglavnom pravoslavni štokavci, koji su zatim primili grkokatoličku vjeru i integrirali se u hrvatsku naciju – dijalekatna situacija nije ni približno jedinstvena. Glavna je razlika između zapadnijih žumberačkih sela izrazito novoštokavske situacije i istočnijih naselja u kojima ima (ili je donedavno bilo) i starijeg akcenta (*volȍvi*, *vodȇ*, *junȃk*, *glavȇ*, *glavȏm*, *trpȋmo* i sl.). Žumberčani imaju jednosložni refleks dugoga jata, imperfekt je izgubljen, aorist rijedak. U množinskim padežima čuva se mnogo starine. Jotacije su izrazite, a izgubljeno je i *x*. Utjecaj susjeda (čakavci, kajkavci, govornici slovenskoga jezika) dosta je izrazit. Najzanimljiviji su *a* kao refleks poluglasa u primjeru *malin*, zadržavanje *l* na kraju riječi u nekim primjerima (*ànʒel*, *mȉl*), potvrde kao *ȍbišni* "obični", *rùšnīk* "ručnik", *šènišni* "pšenični", *j* u riječima *brèja* i *mèjāš*, *ž* u primjeru *svjèdožba* itd. Tu je česta kratka množina (*brki* i *brkovi*), u komparativu dolazi *bržiji*, *rajši*, *slakši*. Uz to, glavni brojevi od pet dalje se sklanjaju (*vȁs je svȉju pètiju tȅško predòbiti*), 3. l. mn. u prezentu glasi npr. *berédu*, *kupùjedu*. Sintaktička je npr. značajka pojačavanje niječne rečenice atributima *bóži* i *vràži*: *Níje nam trèba*

bóže ni vràže stvâri. Utjecaj je njemačkoga jezika u primjerima kao *štȍ je tȍ za èdan čòek?* Svršeni prezent u futurskom značenju dolazi u rečenicama kao *Dȏʒem šȕtra.* U leksiku osobito su zanimljivi primjeri kao *câgar* "kazaljka", *cȕg* "vlak", *cȕprnica* "vještica", *čùda* "mnogo", *dêkla* "sluškinja", *dȅlati* "raditi", *díšati* "mirisati", *drât* "žica", *gȁniti se* "maknuti se", *glȉ* "baš, upravo, netom", *kìkļa* "haljina", *mâm* "odmah", *snážiti / snāžȉti* "čistiti", *štȋbra* "porez", *žvèplo* "sumpor" itd. Jasno je da su žumberački štokavci od susjeda najlakše primali leksik i da fonološko i gramatičko ustrojstvo tih govora nije bitnije izmijenjeno. Izrazitiji kajkavizmi i čakavizmi obično su sporadični i nefrekventni. To sve govori da to područje svakako treba uvrštavati u (i)jekavski novoštokavski dijalekt. Podatci pokazuju da su žumberački štokavski govori vrlo srodnoga podrijetla, jedino je očito da su nositelji istočnožumberačkoga govornog tipa u staroj postojbini bili udaljeni od žarišta novoštokavskoga akcenatskog prenošenja. Moguće je da je podrijetlo tih govora zapadnije od istočne Hercegovine, o čemu bi govorili primjeri kao *išćem*; međutim, prozodijske značajke kao *berédu* pokazuju da to ipak nije vjerojatno. Zanimljiv je akcent *mȅne*, ali *od mène.*

Primjeri

Turkovići

Kòše ìmali, mâlē vȑšvice (vàkō vlìkē); tû smo se pomágali mî gr̂dno. Skȕvāš púru, i onō, ʒ̂è bi ùlazila, tȁmo nàmažēš, i stȁvīš tȁmo večèras, u čètri-pê sátī. Bȉjo je špâg dùgačak šês, ȍsam, dȅse mȅtārā – závisī kȁko je ʒ̂è vòda bila dubòka – i spùštīš ònāj kȍš dȍle, i tō stȍjī do ȕjutru. I ȍndā ȉdēš – povúčeš, pā ako štȁ nâʒ̂ēš. Dâlo se fȁćat ì tō. Dòbra rȉba bíla: pé-šes dêkā, mâlā bíla.

Gornji Brgat

A bȉjo ti je prâvī lòvac... Vȉšē j ùbijo zȅcōvā nègo mu sa ìmā čúpā na gľavi. A prèpeľīcā, nì broja se nȅ znā, i kosòvīćā... Dȍbar je bȉjo lòvac, dȍbar. – A, òndā, bȉjo sam i svìrāč. Na hàrmoniki, na stârōm hàrmoniki. Jâ sam uz àrmoniku svírō, a bíľo je lȉjerīcā, a nêmā sàdē. Tû je bȉjo dôm, svȁkū nèʒ̂eju bíla su pȍ dvā bȁla, zà našega vȁkta, ka smo mî bîľi mnâdi. – Nijésam znȁla kȍjī je pùnijī. A ka su dȍšľe televízije, nêmā nȉšta. Ȍvò j ȍdnijelo vesèje. Svȅ mlȁdōs tȁmo i āmo, sàdē svȁk ìmā svòja kȍľa, ì nēmā nȉʒ̂e nìkoga. Nȉti čȕjēš kòga da pjȅvā, ni da kàntā, nȉšta. Kȍ zàpjevō, kâžū: ľûd je... A prȉje ì muško ì žensko, svȁk je, Bȍže, kàntō. Sàstala bi se ȕvečē mlȁdōs, na nȍ sèla, pā pjȅsme do pónoća...

Slano

Mlàdìć bi se vjérō, pa bi hódō nȅkoľiko vrȅmena. Pȍslije bi dòšō u ròditējā, da se pîtā, da se prȍsī. Dohòdijo mu je òtac, ili brȁt, òni dvâ bi dòšľi u pròšńu. Mlàdīć i nèkā ńègova svôjta – ako nè bi ȉmō òca, ȉmō bi dûnda. Ȍndā bi se ugovóriľo nakon kȍlikō će se vjènča. I ȍndā bi bîla progláśēna, trî pútā, i bîla bi svȁdba – kad bi se odlúčilo. Tû bi se pjȅvaľo, pîľo. Pjȅvaľi su, názdavlali: Lȉjepō ȉme Áne, Bôg jē žívijo, mnȍgo ljêtā srȅtna bíla, mnȍgo ljêta žívjeľa... Pā òndā ńȅmu, pā òcu, mȁteri. Názdravlali i kûm i svȉ oko stòľa. Žûpnīk

bȉjo nà vr stòľa, i ȍndā bi ôn dȑžō gȍvōr mlàdijēncima. Puškètāńe bi bīlo, pȕcāńe. Donòsile su žène pòklone, dȁrove – mâjke, tȅtke, rȍdice, prijatèļ'ce. I dànas, još vȉšē, ȍndā se nȉje vȅle mòglo, bīľi su ļûdi mȁľo siromàšnijī...

Senahid Halilović, *Govorni tipovi u međuriječju Neretve i Rijeke dubrovačke*, BHDZ, VII, 1996, 238, 241, 243.

D u b r a v k a

Svȁkā ȉzrēda žèna je nòsila na léʒima. Jȍš nȅšto, mùškī jȁšū nà końima, a žène nȍsū brȅme zȁ końima. Jȅs, òčī mi, i ù mene mȁti. Ćȁća jȁši na kòńu, a mâjka zà ńīm nȍsī brȅme dŕvā. A i ú vas ȉstō tàkō, ȉstā pjȅsma. Ranijē se nòsilo, da ne bi izgùbijo kìlo žȉta. Žȅlo se sȑpom, vežívale žène rȕkovēti ònijem ȉstijem žȉtom. Četères ònije rukovéti bi se vézalo ù snop. Ù Ļūtōm dȍļe ìmā mnȉn brašńèni. Tû se mjȅlo, a ìmā i dànas tȉje mlînā. Dòlazī krȕx óʒe iz Dùbrōmnīka. Da sē ù mene òcu dȉgnūt, pa da vȉdī da mu dòlazī krȕv iz Dùbrōmnīka, pòbjegō bi jȍpe ònomo u ònō grȍbje. Večìnōm se kùpuje vóʒe ú nas, a nȅkē žène jȍš mȉjesū.

Zorka Kašić, "Govor Konavala", SDZ, 41, 1995, 386.

R u d e P r i b i ć k e

Pa dȁda sam glȅdala, kȁt su čȍvjeka ubījȁli, kȁt su kȕće zapaļìvȁli. Unȃj je pȕšku upȅrijo ováko. Bíla sam cȕrica od osamnâjst gȍdina. Švábi su bíli i ȕstaše. Ȁko smo nosȉli vân štȍ i spasȉli kȁda je gorȅlo, ȍdma pištôl. I plȁkati nȅ. Bíla je jédna žéna, dijéte držî, mûž joj vȉdijo da mu kȕća gorî. Dôʒe Švábo, vrâk ti ga znâ, sȁmo na glávi šļêm, pa ńȅmu velî: Oficijêr, oficijêr! Ovȃj siromâk glȅda kȁko bi si ȉša štȍ spasȉti, kȁd o vŕa gorî. Ne dâ ȕn ńȅmu, nȅgo ga pȍtegni za rȁme, pa se curȉkni jȅdan pût, pa pȕk! ováko nȅkako, ê, ȕnda sȁmo ovȁko naprȁvijo nȁkla. Žéna k nȅmu ȕdri plȁkati, i dijéte. I ȕnda je ȕbijo svȉje trȍje. Vȁik mi je tȍ na ȍči, sȑce me bolî. Kȁkvo sȑce ȉma kȁd je ȕbijo žȅnu i dijéte i mûža. Tȍ je bílo strášno... Svȋńe su klȁli, rȍbu nosȉli, štȍ im je gȍt, pȁsalo. Mî smo zakopȁli kȕfar rȍbe.

Stjepko Težak, [neobjavljeni zapis]

T e nj a

Rasipni sin

Ìmō jèdan òtac sȅdam sinóvā, šêst vȑlo pȍslušni, a sêdmi lȉjen i nȅposlušan. Tâj sêdmi níje htȅo da râdi, negȍ je krȁo i pròsipo iméńe. Jèdnog dâna òtac i pozòvē svȅ i nàrēdi da lȍpatama zgȑću žȉto na vȑpu. Òni su zgȑtali, a òtac lòpatom pròsipo šírom. Ali jedàmpūt sȉnovi rȅkoše òcu:

— Štȁ tô râdiš? Mî tȁko nè možemo nȉkad bȉti gòtovi.

A òtac im kâže:

— Eto, vȉdite, meʒ̑ù vama ìmā tàkī jèdan kòjī ȕvijek pròsipa i bàcā šírom nȁše iméńe. Sȁd, kòjī je tàkī, tâj tô òsjeća i jâ ga mȍlim da tàkī vȉše nè bude.

Tâj sȋn se sjȅtijo dà se tô tȋče ńȅga i pȍslije je bȉjo dȍbar.

Stjepan Sekereš, "Govor slavonskih Srba", ZFL, XV-1, 1972, 238.

Literatura

Edina Alirejsović, "Prilog proučavanju romanizama u Hercegovini", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XVIII, 1976, 11, 355-360.

Edina Alirejsović, "Nekoliko podataka o lingvističkom uticaju Dubrovnika na govor gradova u hercegovačkom zaleđu", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XVII, 1978, 15, 171-175.

Edina Alirejsović-Šebić, "O romanskim elementima u rječniku južnih hercegovačkih govora", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XI, 1973, 9, 287-297.

Vladimir Anić, "Glagolski akcenat zadarskog štokavskog zaleđa", RFFZd, 8, 1970, 33-40.

Marijan Bacan, "Iz razlikovne gramatike osnovnih škola na području istočnožumberačke štokavštine", *Suvremena metodika nastave hrvatskog ili srpskog jezika*, III, 1978, 1, 17-23.

C. A. van den Berk, *Y a-t-il un substrat čakavien dans la dialecte de Dubrovnik? Contribution à l'histoire de la langue serbo-croate*, 's-Gravenhage, 1957.

Živko Bjelanović, "Novoštokavski govori sjeverne Dalmacije i čakavski supstrat", *Radovi Pedagoške akademije Split*, 2, 1977, 47-56.
Živko Bjelanović, *Imena stanovnika Bukovice*, Split, 1978.
Živko Bjelanović, *Antroponimija Bukovice*, Split, 1988.
Ivan Brabec, "Die Mundart von Dubrovnik", *Die Welt der Slaven*, 5, 1960, 45-61.
Sanja Brbora-Majstorović, "Nacrt za dubrovački rječnik", *Filologija*, 30-31, 1998, 179-184.
Dalibor Brozović, "O Makarskom primorju kao o jednom od središta jezično-historijske i dijalekatske konvegencije", *Makarski zbornik*, 1, 1970, 381-405.
Dalibor Brozović, "Cavtat", FO, 497-506.
Dalibor Brozović, "Two possible phonological interpretations of the prosodic system in Cavtat speech", *Language and Literary Theory. In honor of Ladislav Matejka*, ANN Arbor, 1984, 9-18.
Dalibor Brozović, "O dijalektološkom aspektu dubrovačke jezične problematike", *Dubrovnik*, 3, 1992, 2-3, 316-324.
Dalibor Brozović – Petar Šimunović, "Mala Peratovica", FO, 367-372.
Pero Budmani, "Dubrovački dijalekat, kako se sada govori", Rad, 65, 1883, 155-179.
Vladimir Ćorović, "Der Dialekt von Mostar", AfslPh, XXIX, 1907, 497-510.
Drago Ćupić, "Odnos štokavštine sjeverozapadne Boke i Dubrovnika (Nekolike fonetsko-morfološke paralele)", HDZ, 7-1, 1985, 73-80.
Mirko Deanović, "Terminologia marinara e peschereccia a Ragusavecchia (Cavtat)", *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia*, 5, 1958, 3-22.
Mirko Deanović, "O urbanom karakteru dubrovačkog leksika", *Forum*, VI, 1967, 9-10, 397-403.
Mirko Deanović, "Sul carattere mediterraneo della parlata di Ragusa (Dubrovnik)", *Linguistica*, XV, 1975, 45-50.
Milorad Dešić, "Zapadnobosanski ijekavski govori", SDZ, XXI, 1976, 1-316.
Milorad Dešić, "Refleksi jata u govoru sela Golubića kod Knina", u: *O srpskim narodnim govorima*, Despotovac, 1997, 137-140.
Milan Dragičević, "Refleksi jata u današnjim ličkim govorima", SDZ, XXVI, 1980, 147-233.
Milan Dragičević, "Govor ličkih jekavaca", SDZ, XXXII, 1986, 7-241.

Milan Dragičević, "Ardalićeva dijalekatska građa u svetlu novijih istraživanja govora Bukovice", u: *O srpskim narodnim govorima*, Despotovac, 1997, 191-199.

Rudolf Filipović, "Male Konavle u Kaliforniji – Konavljani u Watsonvilleu. Njihov odnos prema konavoskom govoru", *Konavoski zbornik*, I, Dubrovnik, 1982, 168-173.

Rudolf Filipović, "Sociolingvistički uvjeti očuvanja konavoskog dijalekta u Watsonvilleu (SAD)", HDZ, 7-1, 1985, 89-93.

Božidar Finka, "Stjepan Ivšić o današnjoj dubrovačkoj akcentuaciji", *Filologija*, IV, 1963, 221-222.

Božidar Finka, "Štokavski ijekavski govori u Gorskom kotaru", ZFL, XX-1, 1977, 145-172.

Božidar Finka, "Glasovni i naglasni odnos u (srpskim) štokavskim ijekavskim govorima na području između Kupe i Velebita i u hrvatskom književnom jeziku", HDZ, 7-1, 1985, 99-110.

Vera Gerersdorfer, "Romanizmi u dubrovačkom govoru", *Zadarska revija*, XXVIII, 1979, 1, 1-19.

Jasna Hadžimejlić, "Distribucija morfonema {o} i {e} u deklinaciji imenica vrste A na štokavskom prostoru", HDZ, 10, 1997, 45-59.

Hamdija Hajdarhodžić, "Utjecaj talijanskog jezika na govor Trebinja i njegove okoline na početku XVIII vijeka", *Radovi* ANUBiH, LV, 1975, 271-317.

Senahid Halilović, *Govorni tipovi u međuriječju Neretve i Rijeke dubrovačke*, BHDZ, VII, 1996.

Pavle Ivić, "Izveštaj o terenskom dijalektološkom radu u severnoj Hrvatskoj i južnoj Dalmaciji u leto 1957. godine", GFFNS, 2, 1957, 401-407.

Pavle Ivić, "O poreklu ijekavskog govora u Benkovačkom kraju", u: *Benkovački kraj kroz vjekove. Zbornik 1*, Benkovac, 1987, 157-170.

Pavle Ivić, "Beleške o govoru Okučana", ZFL, XL-2, 1998, 117-122.

Dževad Jahić, Ijekavskoštakavski govori istočne i jugoistočne Bosne (rukopis), Beograd, 1981.

Jovan Kašić, "O ijekavskom govoru Velikog Grđevca, sela jugoistočno od Bjelovara", ZFL, VI, 1963, 149-157.

Zorka Kašić, "Govor Konavala", SDZ, 41, 1995, 241-396.

Marcel Kušar, "Čakavske osobine u današnjem dubrovačkom dijalektu", *Program c. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku za školsku godinu 1889-90*, Dubrovnik, 1890, 3-7.

Bogdan Lastavica, "Korenički govor", NVj, XIV, 1905-1906, 752-756.

Velimir Laznibat, "Dubrovački i bosanski govor", *Most*, 15, 1988, 71-72, 81-84.

Velimir Laznibat, *Govor Dubrovnika u 17. i 18. stoljeću*, Mostar, 1996.

Josip Lisac, "Dijalekatne značajke dubrovačkog područja", *Dubrovnik*, XII, 2001, 3, 214-219.

Mijo Lončarić, "Kalničko-bilogorska štokavština", HDZ, 7-1, 1985, 133-150.

Ivan Lovrić-Jović, "Pristup genezi dubrovačkoga govora s leksičkoga stajališta", u: *Drugi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova I-I.*, Zagreb, 2001, 583-588.

Irmgard Mahnken, "Zur Frage der Dialekteigentümlichkeiten der Serbokroatischen in Dubrovnik im XVI Jahrhundert", *Slawistiche Studien zum V. Internationalen Slawistkongress in Sofia*, 1963, 37-105.

Matej Milas, "Ispravci dubrovačkijeh riječi u Vukovu rječniku", Rad, 136, 1898, 223-248.

Žarko Muljačić, "Iz dubrovačkog leksika", *Linguistica*, XII, 1972, 129-135.

Vojislav P. Nikčević, "Dodiri, prožimanja i međusobni uticaji crnogorskoga i hrvatskoga jezika u Boki i dubrovačkoj regiji", u: *Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova I.*, Zagreb, 1997, 319-335.

Berislav M. Nikolić, "Ka osnovama akcentuacije istočnohercegovačkog dijalekta", *Naš jezik*, XVII, 1969, 3, 155-169.

Bogdan Nišević, "Osobine govora vrgomoskog kraja", u: *Simpozij o Petrovoj gori*, Zagreb, 1972, 273-291.

Dragan Pavlica, "O govoru okoline Udbine", SDZ, XXX, 1984, 357-424.

Milivoj Pavlović, "O stanovništvu i govoru Jajca i okoline", SDZ, III, 1927, 95-112.

Asim Peco, "Mjesto centralnohercegovačkog govora među ostalim govorima današnje Hercegovine", JF, XXV, 1961-1962, 295-328.

Asim Peco, "Govor istočne Hercegovine", SDZ, XIV, 1964, 1-200.

Asim Peco, "Jekavske oaze u zapadnoj Hercegovini", JF, XXVII, 1966-1967, 1-2, 267-306.

Asim Peco, "Promjene nepalatalnih suglasnika u vezi sa *j* na srpsko-hrvatskom području", JF, XXVIII, 1970, 1-2, 143-187.
Asim Peco, "Sudbina kratkog *ě* iza *r* u ijekavskim govorima štokavskog dijalekta", JF, XXXIII, 1977, 247-264.
Asim Peco, "Kontaktni ikavizmi u ije-šta govorima jugozapadne Bosne", *Studia linguistica Polono-Meridianoslavica*, 8, 1996, 169-182.
Dragoljub Petrović, *O govoru Zmijanja*, Novi Sad, 1973.
Dragoljub Petrović, *Govor Banije i Korduna*, Novi Sad – Zagreb, 1978.
Dragoljub Petrović, "Iz problematike severozapadnih ijekavsko-štokavskih govora", HDZ, 7-1, 1985, 191-197.
Mato Pižurica, *Govor okoline Kolašina*, Titograd, 1981.
Milko Popović, *Žumberački dijalekat*, Zagreb, 1938.
Milko Popović, *Sintaksa i rječnik žumberačkog dijalekta*, Zagreb, 1941.
Milan Rešetar, "'Čakavština' u Dubrovniku", *Nova Zeta*, II, 1890, 402-413.
Milan Rešetar, "Die čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen", AfslPh, XIII, 1890-1891, 93-109, 161-199, 361-388.
Milan Rešetar, "I opet o 'čakavštini' uopće i napose o 'čakavštini' u Dubrovniku", *Nova Zeta*, III, 1891, 2-7.
Milan Rešetar, *Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten*, Wien, 1900.
Milan Rešetar, *Der štokavische Dialekt*, Wien, 1907.
Milan Rešetar, "Najstariji dubrovački govor", *Glas SAN*, 201, 1951, 1-47.
Milan Rešetar, *Najstarija dubrovačka proza*, Beograd, 1952.
Gojko Ružičić, "Akcenatski sistem pljevaljskog govora", SDZ, III, 1927, 113-176.
Stjepan Sekereš, "Govor baranjskih Srba", ZFL, III, 1960, 181-187.
Stjepan Sekereš, "Govor slavonskih Srba", ZFL, XV-1, 1972, 211-240.
Stjepan Sekereš, "Tekstovi iz govora baranjskih Srba", ZFL, XVIII-2, 1975, 212-214.
Stjepan Sekereš, "Govor Srba u južnoj Baranji", ZFL, XXIII-2, 1980, 127-188.
Petar Skok, "Mundartliches aus Žumberak (Sichelburg)", AfslPh, XXXII, 1911, 363-383; XXXIII, 1912, 338-375.

F. Sławski, "Dubrownicka nazwa labędzia", *Rocznik Slawistyczny*, 21, 1961, 37-40.
F. Sławski, "Najdawniejszy język Dubrownika", *Sprawozdania z Czynności posiedzeń Polskiej Akademii Nauk*, Kraków, 1962, 156-159.
A. Sujoldžić, P. Šimunović, B. Finka, L. A. Bennett, P. Rudan, "Jezične udaljenosti na poluotoku Pelješcu", u: *Zbornik razprav iz slovanskega jezikoslovja. Tinetu Logarju ob sedemdesetletnici*, Ljubljana, 1989, 275-291.
Petar Šimunović, "Toponimijsko-dijalekatski prinosi s Mljeta. Prilog rješavanju dijalekatskog supstrata dubrovačkog otočja", *Filologija*, 6, 1970, 237-245.
Petar Šimunović, "Ivšić i Dubrovnik", u: *Stjepan Ivšić i hrvatski jezik*, Zagreb, 1996, 127-140.
Đuro Šurmin, "Njekoliko bilježaka o govoru hercegovačkom", NVj, III, 1894-1895, 164-175.
Mate Tentor, "O dubrovačkom jeziku s leksičke strane", u: *Rešetarov zbornik iz dubrovačke prošlosti*, Dubrovnik, 1931, 449-455.
Mate Tentor, "Leksička slaganja creskoga narječja i slovenskoga jezika protiv Vukova jezika", *Razprave*, 1, 1950, 67-92.
Stjepko Težak, "Kajkavsko-čakavski utjecaj na štokavske govore Žumberka", HDZ, 7-1, 1985, 255-274.
Milivoj Urukalo, "Opšte napomene o problemu romanizama u jekavskom govoru južne Bukovice", u: *Leksikografija i leksikologija. Zbornik radova*, Novi Sad – Beograd, 1984, 203-207.
Elžbieta Wroclawska, "Słowotwórstwo rzeczowników w dialekcie dubrownickim XVI-XVII w. (Wybranie zagadnenia)", SLPJ, 5, 1987, 7-18.
Jovan Vuković, "Govor Pive i Drobnjaka", JF, VII, 1938-1939, 1-113.
Jovan Vuković, "Akcenat govora Pive i Drobnjaka", SDZ, X, 1940, 185-417.
Jovan Vuković, "Narodni govor (Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini)", Glasnik, XIV, 1959, 111-116.
Jovan Vuković, "Govorne osobine Imljana", Glasnik, XVII, 1962, 27-49.
Jovan Vuković, "Bosanski i hercegovački ijekavski govorni tipovi", Glasnik, XVIII, 1963, 17-28.
Danilo Vušović, "Dialekt istočne Hercegovine", SDZ, III, 1927, 1-70.
Luka Zore, "Dubrovačke tuđinke", *Spomenik SAN*, XXVI, 1895, 1-26.

ZETSKO-JUŽNOSANDŽAČKI DIJALEKT – NENOVOŠTOKAVSKI IJEKAVSKI DIJALEKT

Osnovne značajke

Dijalekt kojim se govori na istoku i jugu Crne Gore i u obližnjim predjelima u Srbiji te u Peroju (Hrvatska) i u Vraki (Albanija) većinom je ijekavski, i to s dvosložnim refleksom jata. Ijekavski je refleks i u primjerima kao *ovijex*, *dobrijem*, također u *nijesam*. Uz ijekavski jat javljaju se i primjeri miješanoga jata: *dijete – deteta* (Bijelo Polje, Ivangrad, Novi Pazar), *dite – deteta* (muslimansko stanovništvo Plava, Gusinja i Podgorice), *dete – ʒ́eteta* (Mrkovići). Posebnost je otvoreno *e* kao refleks poluglasa (*opεnεk* "opanak") u znatnu dijelu dijalekta (većina Stare Crne Gore i primorje od Grblja na jugoistok, plemena Kuči, Piperi, Bjelopavlići, Vasojevići; Plav i Gusinje). Manje je rašireno čuvanje *ə* (*opənək*): nekoliko sela u Boki i u barskom zaleđu. Uglavnom su dobiveni primjeri kao *reka*, dakle *-ao* je obično dalo *-ā*.

Izrazito je zastupljeno jotovanje, i to i novo i najnovije. Dobiveni su primjeri kao *śekira*, *iźest*, *pļesma*, *mļera* itd. Dakle, dolaze i fonemi *ś* i *ź*, nerijetko i *ʒ́*. Istok Crne Gore često ima primjere kao *doj* "doći", *svuj* "svuda", s prijelazom *-ć* i *-ʒ́* u *-j*. Osobito na zapadu dijalekta čuva se *x*, a tamo gdje je nestalo obično je u dočetnom slogu dalo *k* ili *g* (*orag*, *naǯok*). Česti su i primjeri kao *dešno*, *žna*, *žli*, dakle s prijelazom *s* i *z* ispred *n* i ispred *li*, *le* u *š* i *ž*. Uz obalu javljaju se tzv. adriatizmi, npr. *jut* "ljut". Cio dijalekt dosljedno je štakavski.

Akcent je nerijetko prenesen, a utjecaji novoštokavske akcentuacije vrlo su nejednaki. Akcent je najarhaičniji u dijelu Boke i u plemenima Kuči, Piperi i Bratonožići. Najviše se prenosi akcent u donjim Pješivcima, u većem dijelu Bjelopavlića, u Vasojevićima te sjeverno i sjeveroistočno odatle; tu su svi kratki akcenti povučeni s krajnjeg sloga, pri čemu su dobiveni akcenti kao *sèstra*, *pòtok*, *tráva*, *národ*. Obično svagdje staro mjesto čuva dugosilazni akcent, također kratkosilazni u unutarnjem slogu riječi, npr. *junâk*, *motȉka*.

Deklinaciju karakteriziraju izjednačeni oblici genitiva i lokativa množine, dativa i instrumentala množine. Hipokoristici se dekliniraju kao *Pero – Pera – Peru*. Karakteristične su enklitike *ni*, *vi* "nama, vama" za dativ množine, *ne*, *ve* "nas, vas" za akuzativ množine. Ta osobina povezuje te govore s onima na jugoistoku istočnohercegovač-

ko-krajiškoga dijalekta i s idiomima kosovsko-resavskoga dijalekta. Infinitivi su krnji, imperfekt i osobito aorist dobro sačuvani.

U sintaksi izdvaja se nerazlikovanje padeža mjesta i padeža pravca. Često dolaze u instrumentalu primjeri kao *kopa s motikom*, ali *nešto se svaʒ́a direktorom*.

U leksiku znatan je broj romanizama, ponajprije uz obalu. U blizini Albanije priličan je broj posuđenica iz albanskog jezika; i drugi utjecaji albanskog jezika, npr. fonološki, vrlo su izraziti.

Zetsko-južnosandžački dijalekt uglavnom je idiom Crnogoraca; mnogo manje govorima toga dijalekta govore Bošnjaci, Hrvati i Srbi.

Govori bokeljskih Hrvata

Obično se drži da su stari slavenski naseljenici na područje Crne Gore pripadali istočnoštokavskom narječju, tj. da su u tom narječju predstavljali dio njegova jugozapadnoga krila. To doista potvrđuje osnovna dijalekatna fizionomija u kojoj nema šćakavizama tipa *ogńišće* ili primjera tipa *meja*, također polazna slika akcentuacije u kojoj je vjerojatno davno izgubljen akut. Neki detalji sugeriraju da je Boka bila staro granično područje između zapadne i istočne štokavštine, s time da su možda Hrvati imali govor zapadnoštokavskoga tipa, pravoslavni govor istočnoštokavske fizionomije. Npr. u Boki imamo *četvero*, *četverica*, dakle sa sufiksom -*er*-, ne sa sufiksom -*or*-. Tako je i u sjeverozapadnoj Boki i u Konavlima.

Boka ima ijekavski refleks jata, također u nastavcima. Sva je prilika da je bokeljski dugi jat dvosložan, iako u tom pogledu među istraživačima nema jedinstva; Tomo Brajković je u Perastu bilježio npr. *pjésak*, dakle jednosložni jat. Leksički su peraški ekavizmi tipa *celivat, pozledit, zenica* i inače prisutni u zapadnijim štokavskim govorima. U Boki dolazi otovoreno *e* na mjestu poluglasa, ali je zabilježeno i čuvanje poluglasa. U Dobroti su zabilježeni primjeri kao *dənə̂s*, a recimo *dȇn* bi bio primjer otvorenoga *e*. Javljaju se i druge pojedinosti, pa npr. govor mjesta Mula ima otvoreno *e* kao refleks poluglasa, ali je tamo i kratko *a* dalo otvoreno *e*, a u Dobroti je i kratko *a* dalo šwa (*gə̏će*). Ti su primjeri kontinuanata poluglasa kao ɛ iznimni u štokavštini, no šwa se čuva još ponegdje u dijasistemu.

Zanimljivo je napomenuti da je u nekim bokeljskim govorima (Perast, Lepetane) došlo do skraćivanja dugoga samoglasnoga *r* (dakle, npr. *kȑv*), a isto se dogodilo u još nekih štokavaca (npr. u Mostaru i na

dubrovačkom području); tu je riječ o tzv. adrijatizmu, o pojavi do koje je došlo uz Jadransko more, pa je prirodno da čakavci obično nemaju dugoga samoglasnoga *r*, uz to što oni najčešće imaju upravo slijed *ar*, dakle npr. *karv*, a taj je slijed zapažen i u Boki.

Iz konsonantizma vrijedno je spomenuti jednačenje *č* i *ć* te *ǯ* i *ʒ́* u Mulu u Boki. Dobro se čuva fonem *f* u prčanjskom i u peraškom govoru, također u mnogim drugim govorima zetskoga dijalekta. U nekim bokeljskim govorima čuva se fonem *x* (Perast, Lepetane npr.), fonem koji obično dolazi uz fonem *f*, ali je *f* obično češći. U Lepetanima npr. imamo *orȁx*, u Lastvi je zabilježeno *orȁv*, u Stolivu *orȁg*, u Đurićima *òrag*, u Kamenarima *òrax*. Zabilježeno je i *kuvat(i)*. U Boki obično ne dolazi do prijelaza *ļ* u *j* tipa *poje*, pa, dakle, taj adrijatizam izostaje. Međutim, dočetno *-m* u nastavcima i u nepromjenjivim riječima donekle prelazi u *-n* (npr. *znan ga*). Kako rekosmo, bokeljski govori imaju tip *meʒ́a*, štakavski su. U Bokelja dolazi *doć(i)*, *doʒ́em*, izvršeno je novo jotovanje (npr. *grȍžʒ́e*), pa i najnovije jotovanje (npr. *ćepanȉca*). Međutim, u Perastu je *sjeme*, ne *śeme* kao drugdje u Boki, ali u *ʒ́evojka* i *ćešit* "tješiti" imamo najnovije jotovanje. Općeniti su primjeri tipa *rados*, *žalos*, rašireni i ponegdje drugdje u štokavštini (dubrovački poddijalekt, kosovsko-resavski dijalekt, šumadijsko-vojvođanski dijalekt).

Dvoakcenatski sustav, s dva silazna naglaska, kratkim i dugim, uglavnom dolazi u istočnim dijelovima Boke kotorske, dok je Boka u zapadnom dijelu novoštokavska, četveroakcenatska, ali i ona ima odstupanja od novoštokavskoga stanja. Jugoistok Boke (npr. Lepetane) ima i hercegovačkih naseljenika, te se zato silazni naglasci mogu fakultativno prenositi, pa, dakle, može biti dubletno, i *trāvȁ* i *tráva*, i *nārȍd* i *národ*. Na jezičnoj periferiji svakako je očekivana arhaičnost, pa ne začuđuje akcenatska starina na istoku Boke. Granica između novoštokavskoga i starijeg akcenta, tj. između istočnohercegovačko-krajiškoga i zetsko-južnosandžačkoga dijalekta, nalazi se kod Risna, a spominju se u tom smislu i neka druga mjesta, dakle, postoje različita mišljenja o granici.

Od morfoloških osobina važno je upozoriti na uglavnom novoštokavsku deklinaciju u Boki, dakle s izjednačenjem D, L i I u množinskim padežima, dok je tipično zetsko stanje jednačenje G i L te D i I, kao u kosovsko-resavskom dijalektu. S tim dijalektom (kosovsko-resavskim) povezuje Boku kraći infinitiv, također nerazlikovanje padeža mjesta od padeža cilja kretanja. S kosovsko-resavskim i s jugoistočnim istočnohercegovačkim govorima povezuju dio Boke (Luštica, dio Vrmca) enklitike *ni*, *vi* u akuzativu mn. ličnih zamjenica. U Boke-

lja čuvaju se kratke množine: *poslȉ, mačȉ, trȍški*. Bokelji rjeđe govore imperfekt i aorist nego drugi govornici zetsko-južnosandžačkoga dijalekta. Zanimljivo je 3. l. množine prezenta tipa *čuvu, nosu* (Perast).

Prisutna je sintaktička crta *za* + infinitiv, kao što i očekujemo. Npr. *Jȁstoga smo zamotȁli u jednȗ ȕmidnu štrȁcu jer je ȍpasan za jȅst, ako krepâ i pêt mīnutâ prȉje nȅgo ga svâriš.*

U leksiku, osobito među civilizacijskim terminima, mnogo je romanizama koji su najbrojniji na obali. No uz *bevânda* zabilježeno je i neromansko *polovnīk*, uz *parȁt se* i *ćińȅt se*, ali i *katȁnac* i *lukȅt*, gdje imamo dva romanizma u istom značenju. Romanizmi su prilično brojni, npr. *ȕzmi pašabrôd pa opȅri orȉz, a ȍnda ga surgâj u minȅstru.*

Sve u svemu, bokeljski govori imaju i starih i novijih osobina zajedničkih s ostalim hrvatskim govorima, osobito s obližnjim dubrovačkim područjem, koje je u akcenatskom smislu vrlo udaljeno od istočnijega bokeljskog stanja, ali i uz nesumnjive i važne podudarnosti; to je pak bokeljsko stanovništvo u naglasnom smislu vrlo blisko Crnogorcima iz nekih drugih dijelova Crne Gore. Izrazitom diferencijacijom bokeljski i drugi zetski govori nalikuju na uobičajenu dijalekatsku raščlanjenost, mnogo veću nego što je obična u nas, gdje su izrazito dominirale seobe stanovništva koje su često remetile prirodni proces dijalektizacije. U Boki nisu bile dominatne migracije nego su veće značenje imale crkvene metohije, pa su bili uže povezani Perast, Strp i Morinj (opatija sv. Đorđa), zatim Luštica, Krtoli i Prevlaka (svetomiholjska metohija) te Vrmac i Dobrota (kotorski distrikt).

Perojski govor

Taj govor Crnogoraca što su se sredinom 17. stoljeća preselili u Istru ijekavski je, s dvonaglasnim sustavom (dugim i kratkim silaznim, uz prednaglasnu duljinu). Zanimljivi su ijekavski refleksi jata, uz rijetke ikavizme; spominjem primjer *rjȅpa*. Tu su i karakteristični kontinuanti šwa, tj. otvoreno *e*, s time da je u nenaglašenim slogovima otvorenost manja. Svako dugo *a* daje *ạ*: *gospodậr* i sl. Česti su u tom govoru talijanizmi (*štȕmik* "želudac", *veštīt* "odijelo", *pīrun* "vilica", *bȅštija* "zvijer", *armelīn* "marelica"), a vokabular vezan za crkvu pravoslavne je provenijencije: *kȑst, manastīr, Voskrsȅnije* i sl. Riječ je o govoru podrijetlom iz Crmnice, vjerojatno i iz nekih drugih crnogorskih mjesta. Danas su Perojci izraziti višejezični govornici pa, među ostalim, obično znaju i čakavski.

Primjeri

Boka kotorska

rećîne, s. v.

Probužàla je ȕši da joj stȁve rećîne.
Sȁd su ti modȇrne rećîne kao u stâra dȍba.
Probužàli su jôj ȕva za rećîne i jȍš jôj marcàju.
Dȍbila je za ȉmendan zlâtne rećîne.
Svȁ je Mâre ispanpànana: izgubìla je jučȇ jèdnu zlâtnu rećînu sa dijamantînom.

terîna, s. v.

Napràvi salâtu u tȗ staklenu terînu.
Izvàdi paštušȕtu u terînu, a gràtani sȉr u onȗ terînicu.
Stȁvi paradižèto u terînu.

Vesna Lipovac Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori. Jugoistočni dio Boke kotorske*, Cetinje – Titograd, 1981, 290, 354.

Glavna literatura

Radosav Bošković, *Odabrani članci i rasprave*, Titograd, 1978.
Ivan Broz, "Zamjena poluglasnika u govoru barskome", NVj, 1, 1892-1893, 64-68.
Dalibor Brozović, "Izvještaj o dijalektološkom istraživanju u selu Peroju u Istri", Ljetopis, 65, 1958, 332-333.
Tomo Brajković, "Peraški dijalekat", *Program C. K. državne velike gimnazije u Kotoru za školsku godinu 1892-1893.*, Zagreb, 1893, 3-21.
Crnogorski govori, ur. Jevto M. Milović, Titograd, 1984.
Ankica Čilaš i Mijo Lončarić, "O govoru Peroja", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, XXIII-XXIV, 1997-1998, 65-76.

Drago Ćupić, "Govor Bjelopavlića", SDZ, XXIII, 1977, 1-226.
Drago Ćupić, "Pregled glavnijih osobina govora Zete", JF, XXXIII, 1977, 265-284.
Drago Ćupić – Željko Ćupić, "Rečnik govora Zagarača", SDZ, XLIV, 1997, 1-615.
Fonološki opisi..., Sarajevo, 1981.
Goran Filipi, "Perojski ornitonimi", *Tabula*, 2, 1999, 95-101.
Vesna Lipovac Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori. Jugoistočni dio Boke kotorske*, Cetinje - Titograd, 1981.
Josip Lisac, "Bokeljski govori u kontekstu cjeline dijasistema", *Dubrovnik*, X, 1999, 1-2, 519-525.
Milica Lukić, "O neobjavljenom rječniku Josipa Ribarića", *Tabula*, 2, 1999, 143-147.
Mieczysław Małecki, *Przegląd slowiańskich gwar Istrji*, Kraków, 1930.
Branko Miletić, "Crmnički govor", SDZ, IX, 1940, 209-663.
Milorad Nikčević, "Crnogorski književni jezik i perojski govor (Na predlošku građe Josipa Ribarića)", *Tabula*, 2, 1999, 149-161.
Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski jezik*, Cetinje, 1993.
Vojislav P. Nikčević, "Dodiri, prožimanja i međusobni uticaji crnogorskoga i hrvatskog jezika u Boki i dubrovačkoj regiji. Etno(socio)lingvističke paralele, u: *Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova I.*, Zagreb, 1997, 319-335.
Vojislav P. Nikčević, "Crnogorci u Peroju (Etnojezički pristup)", *Tabula*, 2, 1999, 65-83.
Mitar Pešikan, "Starocrnogorski srednjokatunski i lješanski govori", SDZ, XV, 1965, 1-294.
Mitar Pešikan, "Jedan opšti pogled na crnogorske govore", ZFL, XXII-1, 1979, 149-169.
Valentin Putanec, "Izbor perojskih etimoloških problema", *Tabula*, 2, 1999, 85-93.
Milan Rešetar, *Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten*, Wien, 1900.
Milan Rešetar, *Der štokavische Dialekt*, Wien, 1907.
Josip Ribarić, "Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri", SDZ, IX, 1-207.
Josip Ribarić, "Izvještaj o proučavanju perojskoga govora na poluotoku Istri", Ljetopis, 57, 1953, 249-255.

Vaso Tomanović, "Akcenat u govoru sela Lepetana (Boka kotorska)", JF, XIV, 1935, 59-141.
Vaso Tomanović, "Iz leksike govora Boke kotorske", *Boka*, 1, 1969, 89-97.
Vaso Tomanović, "O bokeljskim govorima", *Boka*, 2, 1970, 225-229.
Vaso Tomanović, "O fonetici reči romanskog porekla u govorima Boke kotorske", *Boka*, 3, 1971, 203-210.
Vaso Tomanović, "O romanskim elementima u bokeljskim govorima i njihovom odnosu prema domaćima", *Boka*, 4, 1972, 149-172.
Vaso Tomanović, "O romanizmima u govorima Boke kotorske", Prilozi, III, 1972, 1-2, 5-54.
Dragomir Vujičić, "Prilog proučavanju oaze starocrnogorskog govora na području istroromanskog jezika (na predlošku građe Josipa Ribarića, Branka Miletića i dr. – komparacije)", *Tabula*, 2, 1999, 163-169.
Luka Vujović, "Mrkovićki dijalekat", SDZ, XVIII, 1969, 73-398.

ŠUMADIJSKO-VOJVOĐANSKI DIJALEKT – NOVOŠTOKAVSKI EKAVSKI DIJALEKT

Osnovne značajke

Tim se dijalektom govori u velikom dijelu Vojvodine i na zapadu sjeverne Srbije. Osim toga, na krajnjem istoku Republike Hrvatske govori se tim dijalektom, također u Madžarskoj i Rumunjskoj. Uglavnom idiomima toga dijalekta govore Srbi. U posljednje doba i srijemski Hrvati govornici su šumadijsko-vojvođanskoga dijalekta; sve donedavno (do prije nekoliko desetljeća) oni su čuvali svoju ikavicu slavonskoga tipa. Naravno, i ponegdje drugdje su Hrvati govornici toga dijalekta, npr. u Starčevu. Iako ovdje o nazivima dijalekata ne raspravljam, možda nije loše da sugeriram eventualno izostavljanje šumadijske dionice iz naziva dijalekta, budući da se u znatnu dijelu Šumadije ne govori novoštokavskim ekavskim dijalektom. Ne znam bi li bilo prikladnije reći kolubarsko-vojvođanski dijalekt.

Kontinuanti jata u tom su dijalektu ekavski s tzv. zakonitim ikavizmima. To znači da je jat uglavnom ekavski, ali da prije svega u nastavcima dolaze ikavizmi: *meni*, *tebi*, *sebi* (D i L), *sestri* (D i L jd.), po *zubi* ili *po zubima* (L mn.), *s ovim* (instrumental i neki drugi padeži množine zamjeničko-pridjevske deklinacije), često prefiks *pri-*, prijedlozi *prid* i *priko*. Naveli smo primjere u kojima je *i* dobiveno analogijom, a ima i onih u kojima je *i* dobiveno fonetskim putem, često upravo ispred *j*: komparativ *stariji* i sl., *gdi je* ili *di je* (i *di* ili *gdi* odatle), *nije* i *nisam*, *grijota*, *sijati*, *smijati se*, *gńizdo* itd. Osim toga, na prostoru od zapadne Šumadije do Rađevine čuva se zatvoreno *e* u primjerima kao *vęk*, *dęda*, *dęte*, *bręza*, *lępo*, *zvęzda*, *bręg*, *slęp*, *pęsak* itd. Svakako valja napomenuti da se neizmijenjeni jat nekad prostirao uz sjevernu granicu hrvatskih i srpskih govora.

Taj je dijalekt novoštokavski, ali su odstupanja od dosljedno novoštokavskoga stanja brojna, osobito na istoku dijalekta. Poglavito se skraćuju nakonakcenatske duljine (*vìnogrăd*, *vȉdĭm* i sl.). U zapadnoj Šumadiji dolazi kanovački akcent (*séstra*, *žéna*), oko Gornjeg Milanovca i Gruže *sȅstra* i *žȅna*. U Banatu često je neprenesen dugosilazni naglasak: *devȏjka*, *kolâč*, *otȋʒem*.

Dočetno *-ao* daje *-ō* (*dòšō*), često je gubljenje nakonakcenatskoga *i* (*šenca*). Kratki vokali *e* i *o*, osobito kad su naglašeni, vrlo su otvoreni.

X je uglavnom izgubljen, dok je *f* češći fonem. U Vojvodini *l* se izgovara tvrđe, a specifičan je i izgovor *š, ž, č* i *ǯ*. U cjelini je taj dijalekt štakavski.

Deklinacija nije dosljedno novoštokavska (npr. L mn. *na koli, po naši sokaci*). Primjeri tipa *tîm gȁzdi, prȁvednim čovéku, òvōm žèni* (D i L jd. m. i s. r. zamjeničke promjene; D i L jd. ž. roda tih riječi) javljaju se i u Šumadiji i u Vojvodini. U primjerima kao *mûžom, kòńom, kļúčom* karakteristično je prodiranje nastavaka tvrdih osnova. Infinitiv obično završava na *-ti* i *-ći* (npr. *dodijati*), ali se često zamjenjuje prezentom s veznikom *da*. Često je 3. l. mn. prezenta tipa *pevadu* ili *pevu*. U Vojvodini je uporaba aorista i osobito imperfekta rijetka ili iznimna; u južnijim govorima (u Srbiji) ta su glagolska vremena češća, osobito aorist.

Nerijetko se u Banatu javljaju i primjeri kao *živi u Kikindu*, tj. izgubljeno je razlikovanje padeža mjesta i cilja kretanja. To je utjecaj rumunjskog jezika.

Vojvođanski leksik ima mnogo posuđenica iz njemačkoga jezika, naročito na području materijalne kulture; i utjecaji nekih drugih jezika dosta su izraziti.

Govori Hrvata iločkoga područja

Iločki Hrvati prvotno su bili ikavci, ali su pod utjecajem okolnih ekavaca u novije doba prihvatili drugi refleks jata. Uz to oni imaju novoštokavsku akcentuaciju, pa, dakle, njihov današnji govor valja svrstati u šumadijsko-vojvođanski dijalekt. Ipak to ne znači kako u njihovu govoru ne bi bilo sačuvano i dosta značajki slavonskoga dijalekta. Šumadijsko-vojvođanske značajke bile bi: ekavski jat (*lȅto, blêd*); uklanjanje zijeva kontrakcijom ili umetanjem suglasnika (*rèkō, jedànājst*); gubljenje i zamjena suglasnika *x* (*òću, ȕvo, mȉjur*); djelomično provođenje druge palatalizacije (*mòmci, na nògi*); disimilacija nekih nazala (*mlȍgo, távno*); štakavizam (*prȉšt, zvíždit*); novoštokavska akcentuacija: *nȍv, mlâd, jùnāk, Dalmàtīnka, národ, životáréńe*; gubljenje duljina nakon silaznih naglasaka, osobito nakon dugosilaznoga: *pȁmet, stâri*; uporaba arhaičnijeg nastavka u L i I mn.: npr. *zà koli, nà lēǯi* itd.; uporaba oblika komparativa *dȕļi, vȉšļi*; nastavak *-am* u prezentu glagola na *-ivati*: *kàzīvam, zaràǯīvam*; akcenti tipa *čitámo, čitáte*; iščezavanje imperfekta; ograničena uporaba aorista i priloga

sadanjeg; uporaba priloga *sàdē, jedàred*; uporaba prijedloga *brez, nuz*; uporaba nekih riječi stranog (njemačkog, turskog i madžarskog) podrijetla: *flȁša, kòmšija, vároš*. Iločki govor nema nekih značajki karakterističnih za ekavski novoštokavski dijalekt, osobito za govore u Vojvodini: nema otvorenijeg izgovora vokala *o* i *e*; nema karakterističnog izgovora *ś, ź, ć* i *ʒ́*; nema različitih elizija i redukcija nenaglašenih vokala; nema razvoja zvučnih suglasnika na kraju riječi u poluzvučne; nema nastavka *-im* u D, L jd. kod pridjeva, pridjevskih zamjenica i brojeva; nema posvojnih zamjenica *ńīn* i *ńêv*; uglavnom nema 3. l. mn. prezenta tipa *vèčeradu*.

Značajke slavonskoga dijalekta bile bi: ikavizmi u nekim riječima, npr. *vȉdit*; gubljenje ili zamjena suglasnika *x*; *l* na kraju riječi i sloga kod imenica i pridjeva obično ostaje nepromijenjen: *stôl, svêtal*; sporadično mujiranje *l* ispred *i*: *gḷísta, žèḷiti*; disimilacija nazala: *gúvno*; djelomično provođenje II. palatalizacije; uporaba oblika *Mȁricin, Ȁnicin* (ne *Maričin, Aničin*); oblici ličnih zamjenica *ja, ti, on* i povratne zamjenice *sebe* s kratkosilaznim akcentom: *mȅne, mȅni* itd.; glagoli tipa *maknit*; glagoli na *-ivati* imaju u prezentu nastavak *-am*: *dobàcīvam*; uporaba nekih riječi njemačkog, turskog i madžarskog podrijetla: *fèrtāḷ, òʒak, ášōv*. Kako vidimo, neke od tih osobina značajkom su i slavonskoga i šumadijsko-vojvođanskog dijalekta, npr. neki ikavizmi. Međutim, iločki govor nema nekih slavonskih značajki: nema više arhaične akcentuacije; nema protetskoga *j* tipa *južina*; nije šćakavski; nema dominantne ikavske zamjene jata; nema starijih oblika G mn. tipa *kȍtlōv, žȇn*; nema starijeg oblika D mn. u imenica ž. roda tipa *ženãm*; nema oblika A mn. imenica m. roda tipa *opânce*; nema starijih oblika L mn. tipa *na kōńâ*.

U iločkom govoru hipokoristična imena m. roda na *-a* dekliniraju se po tipu *Józa - Józē - Józi*. Pridjevi glase *Józin, Mátin* i sl.

Enklitički oblik A jd. od *ona* glasi *ju*. Mjesto *ńixov, ńezin* dolazi *ńȉov, ńên*. Pokazne su zamjenice *ovàkī, tàkī, onàkī*. Zamjeničke su riječi *kȍ, štȁ*, zbirni brojevi *čȅtvoro, pȅtoro*; dakle, tu je sufiks *-or-*. U iločkom rječniku od stranih riječi česti su turcizmi, manje njemačke, latinske i druge strane riječi.

Ovdje navedeni primjer govora pokazuje kako i izabrani govornici iločkoga govora često odstupaju od značajki karakterističnih za taj idiom.

Primjer

Ilok

Putovanja u Sušak

Kȁd sam jȃ ìmala jèdno òko četrdèset gȍdina, mī smo pȕtovali. Tȏ je bȉjo nȅki òbrtnički sàstanak. Ìšla sam sa mȗžem. Tȏ je bílo tȁko. Ȍdavde smo ìšli àvtobusom do Šìda, ȍnda smo ìšli vlȃkom do Fijúme, i tàmo smo bíli kod nèkog bèrbera, kòjī je bȉjo prȉjateļ od nȁšeg prȉjateļa Šišákovića. Ȍnda smo trȅbali ìći na Rȃb, pà smo zakàsnili na lȃʒu, òšli smo ȍnda u Sȅń i tàmo smo bíli dòčekali tȗ lȃʒu s kòjōm smo trȅbali ȉć na Rȃb. Ȍnda nísmo ni ìšli na Rȃb, pà smo se vrátili òpēt nȁzad s lȃʒom tȏm vèlikom s kòjōm smo trȅbali putòvat na Súšak, i tàmo smo òdseli nȅkoliko dánā. Tàmo nam je bílo jȃko lȇpo: vózali smo se po mȏru na gȍndoli i kúpali se. Na Sušáku smo òstali pȇt dánā. Spávali smo trī nȍći kod prȉjateļa, a dvȇ nȍći kod jèdne gȍspoje. Mȏj mȗž je zakàsnijo na sàstanak na Rȃb, pa níje ni ȉšo na sàstanak. Pȍsle pȇt dánā ȍnda smo ìšli kȕći sa žȅļeznicom do Šída, od Šída òpēt àutobusom do Ilòka. Ȍnda je bȉjo sàmo jèdān àutobus. Kȕći smo dòšli nȁveče. Tàmo nam je bílo jȃko lȇpo. Pȍslije nísam ìšla na vȅće putováńe. Ìšla sam nȃjdȁļe do Zágreba, pȍsle do Beògrada, gdjȅ sam ìmala sèstričnu.

Stjepan Sekereš, "Govor iločkih Hrvata", ZFL, XXVI-2, 1983, 170.

Glavna literatura

Žarko Bošnjaković, *Pastirska terminologija Srema*, Novi Sad, 1985.

Pavle Ivić – Žarko Bošnjaković – Gordana Dragin, *Banatski govori šumadijsko-vojvođanskog dijalekta. 1. knj. Uvod i fonetizam*, SDZ, XL, 1994.

Pavle Ivić – Žarko Bošnjaković – Gordana Dragin, *Banatski govori šumadijsko-vojvođanskog dijalekta. 2. knj. Morfologija, sintaksa, zaključci, tekstovi*, SDZ, XLIII, 1997.

Iva Lukežić, "Polazišta i teze za opis iločke skupine govora", *Croatica*, XXVI, 1996, 42-44, 213-236.

Miloš Moskovljević, *Akcenatski sistem pocerskog govora*, Beograd, 1928.

Berislav M. Nikolić, "Sremski govor", SDZ, XIV, 1964, 201-412 + karta

Berislav M. Nikolić, "Mačvanski govor", SDZ, XVI, 1966, 179-313 + karta

Berislav M. Nikolić, "Kolubarski govor", SDZ, XVIII, 1969, 1-71.

Slobodan Remetić, "O nezamenjenom jatu i ikavizmima u govorima severozapadne Srbije", SDZ, XXVII, 1981, 7-105 + karta

Slobodan Remetić, *Govori centralne Šumadije*, SDZ, XXXI, 1985.

Stjepan Sekereš, "Govor osječkih Srba", ZFL, VI, 1963, 139-148.

Stjepan Sekereš, "Govor daljskih Srba", ZFL, VII, 1964, 141-152.

Stjepan Sekereš, "Govor iločkih Hrvata", ZFL, XXVI-2, 1983, 123-174.

Radoje Simić, "Skica za dijalektološku kartu severne Srbije", u: *Jugoslovenski seminar za strane slaviste*, 31, Beograd, 1980, 93-136.

Igrutin Stevović, "Šumadijski govor u Gruži s osobitim osvrtom na akcente", SDZ, XVIII, 1969, 401-635 + karta

Gordana Vuković, *Terminologija kuće i pokućstva u Vojvodini*, Novi Sad, 1988.

KOSOVSKO-RESAVSKI DIJALEKT – NENOVOŠTOKAVSKI EKAVSKI DIJALEKT

Osnovne značajke

Kosovsko-resavskim dijalektom govori se od Kosova do Banata, uz to u Čobancu kod Budimpešte, u Rekašu i u Banatskoj Crnoj Gori u Rumunjskoj. Taj je dijalekt istočnoštokavskoga podrijetla uglavnom dosljedno ekavski, pa su ekavski i nastavci: *reko sestre* npr. Kratki vokali *e* i *o* izgovaraju se vrlo otvoreno. Važna je suglasnička značajka (uz štakavizam) fonem *ʒ* koji dolazi uglavnom na početku riječi ispred *v*, npr. *ʒvono*. Uglavnom se nije javilo pomicanje silaznih naglasaka. Ipak je pomaknut kratkosilazni akcent s posljednjeg sloga: *sȅstra, tráva*. Vidimo, dakle, da je pomicanjem kratkosilaznog akcenta na predakcenatsku duljinu dobiven dugouzlazni akcent, a uz ta dva akcenta dolazi i treći, dugosilazni, npr. *vojnȋk, ženȇ* i sl. Nakonakcenatske duljine su skraćene. U posljednje doba utvrđeno je da je istočno od Kopaonika sačuvan praslavenski neoakut. Ako je to pouzdano, očito je tu riječ o arhaizmu.

U deklinaciji najvažnije je jednačenje G i L mn., D i I mn. Zanimljivi su i komparativi tipa *živši, belši*. Infinitiv je okrnjen (*doć*), imperfekt rjeđi od aorista. Izraziti su albanski, rumunjski i turski utjecaji. Ti utjecaji, kao i utjecaji drugih dijalekata, jako su djelovali na diferencijaciju toga dijalekta. Albanski jezik najviše je utjecao na konsonantizam, rumunjski na značajke balkanskog jezičnog saveza. Npr. oblik *ge* "gdje" (na sjeveroistoku dijalekta) dolazi i u torlačkim govorima (a i još ponegdje u dijasistemu npr. u Slavoniji), glagolski oblici na *-aje-* kao *obećajem* (osim na sjeveru kosovsko-resavskog dijalekta) pojavljuje se u govorima smederevsko-vršačkoga poddijalekta itd. Sve u svemu, taj je dijalekt prostran, a s obzirom na veličinu mali je broj razlika među kosovsko-resavskim govorima. Sasvim je jasno da su tu bile djelotvorne seobe koje su taj dijalekatni tip raznijele daleko izvan matične oblasti na kosovskom području.

Smederevsko-vršački poddijalekt kosovsko-resavskog dijalekta manje je ekavski od većine govora toga dijalekta; javljaju se zakoniti ikavizmi šumadijsko-vojvođanskog tipa, pa onda i dativ i lokativ *sestri*, s *i* u nastavku. I tu su kratko *e* i *o* najčešće otvoreni. Izostaju primjeri kao *ʒvono*, ali se afrikat *ʒ* ipak javlja u pojedinim primjerima. I tu

su česti nepomaknuti akcenti, ali se kratkosilazni ipak gubi u posljednjem slogu. U svemu, pomicanja akcenata ipak ima više nego u glavnini dijalekta. Karakterističan je kanovački akcent: *žéna*; uz to dolazi i *žȅna*. U deklinaciji lokativ množine izjednačen je s dativom i instrumentalom množine. Dolaze primjeri kao *u ńegovom kući, tom ženi.* Javljaju se enklitike *ni, vi, ne, ve* (kao i u glavnini dijalekta). Infinitiv je rijedak i obično završava na *-i*, javljaju se i aorist i imperfekt. Smederevsko-vršački poddijalekt formiran je u sjevernoj Srbiji, dok je većina govora glavnine kosovsko-resavskog dijalekta u sjevernu Srbiju stigla seobama. Prema tomu, smederevsko-vršački govorni tip ima stanovitu genetsku individualnost, a svakako je bliži šumadijsko-vojvođanskom dijalektu od većine kosovsko-resavskog dijalekta. Smederevsko-vršačkom poddijalektu pripada i govor Rekaša u Rumunjskoj, kao i govori tzv. Banatske Crne Gore.

Govor rekaških Hrvata

U Rekašu (kod Temišvara u Rumunjskoj) je hrvatsko stanovništvo najjače karakterizirano kontinuantom vokala jat koji je zatvoreno *e*; takav je refleks jata i u obližnjoj Banatskoj Crnoj Gori. Navodim primjere iz Rekaša: *vrȩ̂mɛ, dȩ̂vka* "djevojčica", *zvȩ̂zdɛ, crȩ̂va, kudȩ̏ļa, čovȩ̏k, prȍlȩćɛ, sɛ smȩjȁti.* Međutim, od *e* i od prednjeg nazala dobiveno je otvoreno *e*: *vȅsɛl, rɛ̂d* i sl. Ipak postoje i ikavizmi (*nȉkako* "nekako", *prikȑsti* 3. l. jd. prezenta, *prid, dâ ovȉma drȕgima svimâ* itd.), uglavnom onakvi kakvi obično dolaze i u šumadijsko-vojvođanskom dijalektu. Refleks poluglasa je *a*, samoglasnoga *l u*. Dočetno *l* dalo je neslogovno *u* ili neslogovno *o* (*dao̯ / dau̯, kosȉo̯, držȁu̯* i sl.). Razlikuje se, međutim, kad je u skupini *-ao* bilo etimološko *a* (*čȅkau̯*) odnosno kad je ono od sekundarnog poluglasa (*mȍgo*; prsl. *moglъ*). Važna je suglasnička značajka fonem *ʒ* što dolazi u posuđenicama iz rumunjskog jezika, još važnija štakavizam. Donekle se čuva fonem *x* (i to u inicijalnom položaju pred naglašenim kratkim vokalom: *xȉtali*), a *f* ostaje u posuđenicama nezamijenjen.

Akcent (i to kratkosilazni) se povlači s krajnjeg otvorenog sloga (*vodȁ* > *vȍda, ženȁ* > *žȅna*), dok se kratkosilazni i dugosilàzni sa zatvorenog sloga pomiču ako im je prethodila duljina (*vrābȁc* > *vrâbac*; *rūkôm* > *rûkom*). Govor ne poznaje ni tonskih opozicija ni nenaglašenih duljina. U otvorenom krajnjem slogu fakultativno se skraćuje du-

gosilazni akcent (npr. *dobrȅ vȍdɛ*) što je očit rumunjski utjecaj, prisutan i pri likvidaciji kvantitete iza akcenta i pri gubljenju tonskih opozicija.

U morfologiji važno je jednačenje G i L mn. (*šɛvâr râstɛ po bȃra*), također D i I mn. (*mȅćɛdu svîma gȍstima*; *smo sɛ xȉtali jȃjcima*). Svakako se u množinskim padežima javljaju sinkretizmi što odgovaraju nekadanjim prilikama u dvojini. Akuzativ mn. m. roda jednak je nominativu množine: *pôʒɛ da zȍvɛ gȍsti.* U D i L jd. imenica ž. roda na *-a* nastavak je *-ɛ* (*mȍjoj mȁmɛ dȩ̏da*), svakako genetički nejasan, kako je to rekao P. Ivić.

Infinitivi su i krnji i cjeloviti (i *bȉti* i *bȉt*), aorist i imperfekt ne dolaze. Obično u 3. l. mn. prezenta imamo završetak *-du* (*velîdu*), ali dolaze i primjeri kao *nalȁzu, trȃžu.* Odrični imperativ tvori se s pomoću *nɛka*: *nȅka sɛ smȩjȁti.* Javlja se prijedlog *poza* "poslije" (*poza to jɛ na grɛbɛni očɛšḷɛmo*). I u sintaksi i u leksiku jak je rumunjski utjecaj, manji utjecaj drugih jezika.

Svakako je u nizu osobina rekaški govor povezan s drugim govorima smederevsko-vršačkog tipa, prvenstveno s govorima Banatske Crne Gore, no nama je važno i to da se stanovnici Rekaša zovu Šokcima i da sami čuvaju tradiciju o doseljenju iz istočne Slavonije. Uz to se potkraj 19. stoljeća u Rekaš doselilo i desetak hrvatskih obitelji iz Mrkoplja u Gorskom kotaru. Vrijedno je spomenuti da se u dijelu Gradišta kod Županje još čuva nezamijenjeni jat, koji je na sjeveru dijasistema možda ostao sačuvan sve do seobenih kretanja izazvanih turskim napadima. Sigurno je istinom da danas u Rekašu prevladavaju značajke istočnoštokavske boje, to jest da je utjecaj na šokačke Hrvate bio jak. Isto je tako sigurno da u znanstvenom pristupu ne može biti poricana nacionalnost toga stanovništva u rumunjskom Banatu.

Primjer

R a d i m nj a (Rumunjska blizu Dunava)

Kȁd prȁjimo sârmu, mȅtemo lȕkac da s upȑži. Kȁd s upȑžjo lȕkac mȅtemo mêso, mȅtemo pirȋnaǯ, mȅtemo bȉber, paprȉke bȍjave, dosȍlimo kȁko za ûkusom. Tȍ je fȉl za sârmu. Zatȉm uvȋjamo lȋšće, mâlo, srȅdńe ili vȅće, kȁko komȅ je dôbro. Zatȉm mȅtemo u lȍnac i se kûva. Tȍ je sârma.

Mile Tomić, "Govor Radimaca", SDZ, XXXIII, 1987, 442.

Glavna literatura

Danilo Barjaktarević, *Dijalektološka istraživanja*, Priština, 1977.
Danilo P. Barjaktarević, *Govor Srba u Metohiji*, Priština, 1979.
Marinko Božović, *Govori Srednjega Ibra*, Priština, 1993.
Ivan Brabec, "Hrvatski govori u Banatu", Ljetopis, 76, 1972, 257-260.
Gliša Elezović, *Rečnik kosovsko-metohijskog dijalekta*, SDZ, IV, 1932; VI, 1935.
Snježana Hozjan, "Rumunjska", u: *Hrvatski jezik*, Opole, 1998, 271-278.
Pavle Ivić, "Jedna doskora nepoznata grupa štokavskih govora: govori s nezamenjenim jatom", GFFNS, 1, 1956, 146-160.
Pavle Ivić, "O govoru Galipoljskih Srba", SDZ, XII, 1958, I-XXI + 1-519.
Pavle Ivić, "Neoakut na padinama Kopaonika", ZFL, XXXVII-1, 1994, 239-246.
Dušan Jović, "Trstenički govor", SDZ, XVII, 1968, XVI + 238 + karta
Stjepan Krpan, *Hrvati u Rekašu kraj Temišvara*, Zagreb, 1990.
O srpskim narodnim govorima. Priredio Slobodan Remetić, Despotovac, 1997.
Asim Peco, "Govor đerdapske zone (fonetsko-morfološke osobine)", ZFL, XV-1, 1972, 177-210.
Asim Peco – Branislav Milanović, "Resavski govor", SDZ, XVII, 1968, 241-366 + karta
Radoje Simić, "Levački govor", SDZ, XIX, 1972, 1-618 + karta
Mile Tomić, "Govor Radimaca", SDZ, XXXIII, 1987, 303-474.
Victor Vescu, "Govor Banatske Crne Gore", ZFL, XIX-1, 1976, 115-172.

VLAHIJSKA OAZA

Osnovne značajke

Vlahi u dvanaest sela južnoga Gradišća (Hrvatski Cikljin, Ključarevci, Širokani, Marof, Rorigljin, Rupišće, Poljanci, Bandol, Podgorje, Bošnjakov Brig, Parapatićev Brig, Stari Hodas) imaju znatnih štokavskih osobina, pa ih zato obrađujemo u okviru štokavske skupine dijalekata, i to kao posebnu jedinicu s oaznim statusom.

Oni su ikavci (*srîda, nedȉja, dîte* itd.), uz pokoji ekavizam (*cȅsta* itd.). Primjeri s vokalizacijom slabih poluglasova, izraziti u čakavaca i manje u kajkavaca, dolaze i u vlahijskim govorima: *mȁlin* "mlin", *mȁša, tȁjdan* "tjedan", *iz mȁnon* "sa mnom" itd.; ipak imamo npr. *mlȉnar*. Prednji nazal prelazi u *e* (*žêdan* i sl.), ali *ǯȁčmen* "ječam". U primjerima kao *uzeti, uzmem* slijed *v* + *ə* daje *u*; također *udovȉca* i sl., ali i *čîra* "jučer", *nȕtra* itd. Skupina *ra* prelazi u *re* u sva tri primjera, dakle *vrebac, resti, kresti*. Uglavnom svagdje izostaje diftongiranje, tako da *e* ne prelazi u *ie*, kao što *o* ne prelazi u *uo*. Samoglasno *r* dolazi bez popratnoga vokala, dakle npr. *pȑvi, četȑti*.

Praslavensko *d'* daje *j* (*mlȁji, sȁje, mȅja*), ali i *ǯ* (*zagrâǯeno*). Na početku riječi *j* obično prelazi u *ǯ*: *ǯȁxati, ǯȁmica* i sl. U sekundarnim skupinama javlja se *č* (*trȅči*) i *ǯ* (*roǯâki*); ipak je *pojti, pojdem* bez jotacije. Uglavnom nalazimo šćakavske primjere (npr. *kosȉšče, ščipȁt*), rijetko štakavske. Ne dolazi *možjani*; tu se javlja *zd* ili *žǯ*. Uglavnom se ne javlja ni protetsko *j* ni protetsko *v*; naprotiv, pojavljuje se protetsko *x* ispred *r̥* (*xȑš*) i *h* ispred *o* (*hȍri* "ori"). Fonem *h* se čuva ispred vokala: *haja* "haljina". Međutim, *štiti* dolazi u značenju "htjeti"; to će biti kajkavska osobina. Skupina *čr-* se čuva (*čȑf* itd.), osim uglavnom samo u primjeru *cȑļen* "crven", gdje je došlo do asimilacije po mjestu artikulacije (*čr-* > *cr-*). Dočetno *m* u nekim se selima čuva, u drugima prelazi u *-n*, u trećima dolazi do te promjene samo u nekim gramatičkim kategorijama. Fonem *ń* dobro se čuva, dok se *ļ* čuva slabije, tj. samo u nekim mjestima. U drugim selima *ļ* se čuva iza suglasnika, inače prelazi u *j*, npr. *dȁje* u Hrvatskom Cikljinu. To je utjecaj njemačkog i madžarskog jezika. Ne dolazi do metateze *vs-* u *sv-* nego samo do uprošćavanja *vs-* u *s-*, npr. *se* "sve". Naravno, *ž* daje *r* u prim-

jerima kao *more, nigdar* i sl. Dočetno *l* daje *-a* (*dȍša, ȕmra* i sl.), po čemu se Vlahija razlikuje od ostalih Hrvata u Gradišću.

Opreka po intonaciji izgubljena je. Parcijalno akcenatsko pomicanje zahvaća kratke krajnje slogove u riječi, npr. *dȁska, mȅja.* Nema metatonijskog cirkumfleksa npr. u prezentu; dolazi samo *rȉžem* i slično.

U morfologiji vrijedno je istaći izostanak nastavka *-a* u G mn., također izostanak sinkretizma triju poznatih množinskih padeža (D, L, I). Svagdje je *dva, tri, četiri sini.* Vidi se da Vlahi uglavnom nemaju deklinaciju štokavskoga tipa nego je ona manje-više podudarna s drugim gradišćanskim Hrvatima. Posebnost je Vlaha da u D mn. uvijek dolazi nastavak prema *a-* osnovama, tj. uvijek je nastavak *-am* (*sinam, ženam, selam*).

Vlahi nemaju ni aorista ni imperfekta. Dolazi sufiks *-ni-* u primjerima kao *crkniti, obrniti se* (dakle, od *-nǫti*), što u Gradišću imaju kajkavci i čakavski Pinkovac. U Vlaha se javlja i kontrakcija u 3. l. mn. prezenta, npr. *oni imu, dobu* i sl.

Vlahi (i neki Štoji; Štoji su pretežno čakavci) imaju enklitički oblik lične zamjenice za sręednji rod *ga.* Zamjenice se slažu s imenicom u akuzativu: *daj mi toga nož.* Vlahi se ističu jačim analitizmom u deklinaciji brojeva nego što je u ostalih Gradišćanaca; Vlahi bi rekli *pred deset lit,* čakavci *pred desetimi leti.*

U leksiku Vlahi imaju karakteristične gradišćanske riječi (npr. *čudą* "mnogo", *drag* "skup", *godina* "kiša", *hiža* "soba", *jačiti* "pjevati", *vlas* "dlaka"), primjere obične u južnom Gradišću, npr. *uvik* (drugdje *senek*), *ide* (drugdje *gre*), *šeto* "uho", *poredan* "loš", *gora* "šuma" (drugdje *loza, lug*), *veselę* "svadba", *cucak* "pas". Leksička posebnost vlahijskih govora ogleda se u primjerima kao *jačmen* (drugdje *jarac*), *proliće* (drugdje *protuliće, premaliće*), *više* "već", *taki* i *vadlę* "odmah", *miši* "bubrezi" itd.

O podrijetlu gradišćanskih Vlaha dosta se raspravljalo. Primjeri kao *Ivan, crikva, križ, kršćan* jasno pokazuju da je teorija o pravoslavnom podrijetlu sasvim neutemeljena. Postoji i teorija o dalmatinskom podrijetlu (S. Tornow), kao i teorija o podrijetlu "od Kostajnice" (S. Ivšić, G. Neweklowsky). Ja mislim da su Vlahi kombinacija dalmatinskog elementa i stanovništa iz okolice rijeke Une, tj. da su najprije Dalmatinci stigli do područja istočno od Une i onda zajedno s ondanjim ljudima prebjegli u Gradišće.

Primjer

B a n d o l

Kàko jâ kùgḷxuv načìňam? Nạ̀iprvo si narìxtam bạ̀indḷu, si mûku vrȉžem. Ȍnak si pivâču mlîkon nakfâsin, mȑvu cȕkora, mlîko posȍlin. Ȍndak si mlîko vrȉžem toplȉti, vȑžem màlo màsti nȕtra, cȕkora zȍped; u mlîko cȕkora. Ȍnda se zàčnem mesȉti, pak si vrȉžem kȍje ǯạ̀ice, s tîm vȉše žutạ̀ince, s tîm je lȉpše, žutȉje. Ȍna se hoịt tâko dȕgo tûče. Ȅdni s kuhâčom tučû, a jâ si iz rukȏᵘm mîsim. Tàko dȕgo mîsim da je čȉsto iz rûke krạ̀i, znate, da se rûka čȉsto iščȉsti. Ȍnda kad je vȉše vrȇⁱd dȍbro istȕčeno – dȍbro stȕč – s čîm se bȍje tȕče, s tîm je bȍje, s tîm je fạ̀inǯe. Ȍnda se vrȉže grȍịzica. Mȍram vȉše màti narìxtano tàkof kȕgḷhupfkešȉr. Tȍ se dȍbro namâsti. Ȍnda se to vrȉže nȕtra ... Dlȇk mȉslim da je dȍbro, da se vrȉže pȅč. Nàk se vrȉže lîpo pȅč, ali morâ cȉmlix vrûǯ bit. Pag lîpo pa làxko pȅč da se ne pȍžge da se dȍbro spêče. Kat se vàn zlâdi, se pocȕkori, ȍnda se – a potȍm se poȉde.

Gerhard Neweklowsky, *Die kroatischen Dialekte des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete*, Wien, 1978, 312-313.

Literatura

Ivan Brabec, "Vlahijski govor", Ljetopis, 67, 1963, 277-286.

Stjepan Ivšić, "Hrvatska dijaspora u 16. stoljeću i jezik Hrvata Gradiščanaca", u: *Izabrana djela iz slavenske akcentuacije*, München, 1971, 723-798.

Gerhard Neweklowsky, "Gradišćansko-hrvatski govori u okviru srpskohrvatske dijalektologije (Poreklo gradišćanskih Hrvata)", NSSVD, 6-1, 1977, 213-223.

Gerhard Neweklowsky, *Die kroatischen Dialekte des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete*, Wien, 1978.

Gerhard Neweklowsky, "Hrvatska narječja u Gradišću i susjednim krajevima", u: *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, Zagreb, 1995, 431-464.

Siegfried Tornow, *Die Herkunft der kroatischen Vlahen des südlichen Burgenlandes*, Berlin, 1971.

Siegfried Tornow, *Burgenlandkroatisches Dialektwörterbuch. Die vlahischen Ortschaften*, Berlin, 1989.

Sanja Vulić, "Dvojezični gradišćanskohrvatski dijalekatni rječnici", *Čakavska rič*, XXIX, 2001, 2, 23-46.

TORLAČKO NARJEČJE

Prostiranje

Torlačkim se narječjem govori na krajnjem jugoistoku srednjojužnoslavenskoga dijasistema, između kosovsko-resavskoga dijalekta štokavskoga narječja te bugarskoga i makedonskoga jezika. Tomu narječju pripadaju i govori oko Karaševa u Rumunjskoj te govor Svinice u Đerdapu. Uglavnom torlačkim govorima komuniciraju Srbi. Hrvati govore torlački u Karaševu i okolici te u Janjevu, Letnici, Vrnavokolu i još ponegdje (Šašare, Vrnez) na Kosovu. Kosovski Hrvati danas u znatnu broju žive u zagrebačkoj Dubravi i u Kistanjama blizu Drniša i Knina.

U srednjem vijeku, neposredno prije velikih migracija, torlačko je narječje na (sjevero)zapadu graničilo s istočnom štokavštinom. Granica je išla vjerojatno od Jadranskoga mora u Albaniji pa dalje po prilici između Peći i Đakovice do spoja Južne i Zapadne Morave kod Stalaća, dakle, približno kao i danas. U sjevernom pojasu torlačko narječje izgubilo je u seobama znatno prostiranje, tj. granica je išla od Stalaća prema današnjem Donjem Milanovcu na Dunavu. Granica prema bugarskom i prema makedonskom jeziku bila je približno kao danas.

Torlački su dijalekti prizrensko-južnomoravski, svrljiško-zaplanjski i timočko-lužnički; tim dijalektima pribrajamo i karaševsko-svinjičku oazu.

Osnovne značajke

U torlačkom je narječju jat uglavnom redovito ekavski; kažem tako jer nekih odstupanja ipak ima, kao što će nam karaševski primjer pokazati.

Na mjestu praslavenskih poluglasova čuva se šwa: *dəž, petə̀k, dən, udovə̀c, dənə̀s* itd. Nenaglašeni šwa često se otvara, *a* zatvara, pa dolazi i do jednačenja šwa i *a*. Rjeđe se na mjestu šwa izgovara *a* ili *e*.

Vrlo je važna sudbina samoglasnoga *l*. Ono je najčešće dalo *u* u prizrensko-južnomoravskom dijalektu; u njemu je ipak iza dentala dobiveno *lu*: *slúza, dlug* itd. I u svrljiško-zaplanjskom dijalektu obično je dobiveno *u* (*žut* npr.), iza dentala *l* + šwa (*sləza*). Nešto je drugačije stanje u lužničkom poddijalektu timočko-lužničkoga dijalekta; tu redovito dolazi *l* + šwa (*žləto* "žuto"), a iza labijala *u* (*vuk*). U timočkom

je poddijalektu uvijek ḽ (vḽci). U karaševsko-svinjičkoj oazi čuva se samoglasno *l* ili se često realizira kao šwa + *l*.

U blizini makedonskog jezika nesumnjivi su makedonski utjecaji, npr. *a* kao refleks stražnjeg nazala: *viknala* itd.

I turski utjecaj očit je na jugu narječja. U Đakovici npr. čuva se fonem *ü* skupa s riječima iz turskoga jezika (*tütünʒija* "duhandžija").

Važna je vokalna značajka da je kod broja 11 dobiveno *i* (*jedinaese*), kod broja 1 šwa se čuva (*jedən*). Tu je, dakle, situacija kao u makedonskom, različita u odnosu na slovenske govore i ostale govore srednjojužnoslavenskoga dijasistema (tu je uvijek šwa ili refleks šwa), kao i u odnosu na bugarske idiome (tu je redovito *i*).

U pogledu konsonantizma važna je pojava gotovo redovito gubljenje *x*, uglavnom i *f*, npr. *búa, káva*. Nova jotacija provedena je kod dentala, ali obično nije kod labijala.

Fonem ʒ pojavljuje se u mnogim govorima, najčešće ispred *v* (*ʒvono, ʒvezda*), ali i u drugim primjerima: *ʒádńi, náʒrem* itd.

Dočetno *l* na kraju sloga obično se čuva (*bel*), ali u prizrensko-južnomoravskom dijalektu na Kosovu dolazi *-(j)a*: *béja* "bijel", *bíja* "bio", *vikája* "vikao". Na Kosovu istočno od Prizrena bilježeno je *videv*, *pepev*, kao u makedonskim govorima oko Tetova.

U timočko-lužničkom dijalektu staro *ć*, *ʒ́*, dalo je *č*, *ǯ* (*noč, meǯa*), a *ć*, *ʒ́* ili slični glasovi dobiveni su kad se *k, g* našlo ispred *e*, *i* ili nakon *j*, *ń*, *ḷ* (*ruće, druʒ́i, majća* i slično). U tom dijalektu dolazi tip *dojde*, također u svrljiško-zaplanjskom. Prizrensko-južnomoravski dijalekt, kao i svrljiško-zaplanjski, čuva staro *ć*, *ʒ́*, čuva *k, g* bez spomenutih promjena, tip *đoʒe*; *doʒe* je i u karaševsko-svinjičkoj oazi.

Na Kosovu dosta je jak albanski utjecaj, kao npr. u istom izgovoru *ḷ* i *l* ispred *e* i *i* (=*l'*) ili u obezvučavanju dočetnih šumnih suglasnika (*grop* npr.).

U karaševsko-svinjičkoj oazi čuva se inicijalno *čr-* (*čᵊrn*, *čᵊrf* u Karaševu).

U primjerima *səg* "sada", *təg* "tada" ostvaruje se *g*.

Dočetne skupine *-st, -zd, -št, -žd* uglavnom su svagdje pojednostavnjene u *-s, -z, -š, -ž*, npr. *groz*.

Akcent je u torlačkom narječju uglavnom redovito ekspiratoran, tj. izgubljene su razlike među akcentima i po trajanju i po tonskom kretanju. Taj jedan akcent može stajati na svim slogovima u riječi. Većinom je staro akcenatsko mjesto sačuvano; dakle, postoje stanovita odstupanja (npr. južno i zapadno od Vranja, oko Aleksinca na sjeveru

prizrensko-južnomoravskog dijalekta). Na jugu narječja izrazit je i makedonski utjecaj, npr. u Sredskoj je akcentuacija zapadnomakedonska, tj. naglašen je treći slog od kraja riječi, npr. *govórila.*

Torlačka deklinacija uglavnom na cijelom području prostiranja toga narječja nije slavenskoga tipa. Naime, u funkciji genitiva, lokativa, instrumentala, obično i dativa, javlja se akuzativ kao opći zavisni padež. Tu je važna uporaba prijedloga pa se npr. *na* + opći padež rabi mjesto dativa, *s* ili *səs* + opći padež umjesto instrumentala. Dativ se čuva uglavnom od imenica koje znače rodbinski odnos. Sačuvana je posebnost vokativa. Važni su karaševski i svinjički primjeri instrumentala jednine muškog i srednjeg roda na *-əm* odnosno *-am*, jer je u tom veza tih torlačkih govora sa sjevernoslavenskim stanjem. U akuzativu množine imenica m. roda javlja se nastavak *-i*: *donel venci.* Nerijetko imenice ženskog roda na konsonant prelaze u muški rod: *pamet veliki* i sl. Ponegdje, osobito u timočko-lužničkom dijalektu, dolaze stari oblici množine, npr. *sinove* u nominativu množine. Enklitike ličnih zamjenica 1. i 2. lica množine su *ni, vi* u dativu, *ni, vi* ili *ne, ve* u akuzativu. Među glagolskim vremenima imperfekt i aorist su česti. Zanimljivo je da u 2. licu množine imperativa većinom dolazi *-ete*, a to je od praslavenskoga *-ěte*. Glagoli na *-ujem* imaju analoško *-u-* i u infinitivnoj osnovi: *ajdukuvál.* Na području južno od Vranja dolazi *-u* u 1. licu jednine prezenta.

Torlačko narječje posebni je biljeg dobilo svojim ulaskom u balkansku jezičnu ligu (bugarski, makedonski, grčki, albanski, rumunjski). Balkanizmi su ovi: gubitak infinitiva i njegova zamjena konstrukcijom *da* + prezent ili prezentom; preobrazba deklinacije; posebna komparacija, pri čemu se komparativ tvori po principu *po* + pozitiv (*postar*), superlativ konstrukcijom *naj* + pozitiv (*najstar*); likvidacija slavenskog futura (*ću pričam*; *će pomremo*); parazitska uporaba enklitičkih oblika ličnih zamjenica (*mene me boli*) te postpozitivni član (npr. *čovekət, ženata, deteto*). Balkanizmi nisu svagdje podjednako uobičajeni; timočko-lužnički dijalekt najbalkaniziraniji je, pa ima i postpozitivni član, dok su prizrensko-južnomoravski dijalekt i karaševsko-svinjička oaza najmanje balkanizirani.

Iz sintakse napominjem da se u muškom rodu najčešće upotrebljavaju oblici na *-a* i na *-i* uz sve brojeve veće od 1: *dva muža* i *dva muži, devet meseca* i *devet meseci.*

U leksiku golem je utjecaj turskoga jezika, manji albanskoga.

Govori karaševskih Hrvata

Karaševski Hrvati žive u sedam sela rumunjskoga dijela Banata. Osim Karaševa, to su sela Ravnik, Lupak, Klokotič, Vodnik, Nermić i Jabalče.

Većinom karaševski Hrvati čuvaju šwa kao kontinuant poluglasa (Lupak, Vodnik, Klokotič, Nermić): *màgla*, *dən*, *vrábəc*. U Ravniku i u dijelu Karaševa (Kurjačica) poluglas je dao *e* (*méša* "misa", *sidèn* "danas", *stéklo*), a taj je vokal dobiven i ispred palatalnih suglasnika u primjerima kao *ovej, onej, nećaska* "noćas". U većem dijelu Karaševa poluglas je dao *a*, međutim, u nenaglašenu položaju preteže *a* i u selima gdje su inače refleksi poluglasa drugi, *e* ili šwa: *čèšaļ*, *sèdam* itd. Vokal *i* umjesto refleksa poluglasa dolazi u broju *jedinájst*, međutim, kod brojke "1" dolazi *a* ili šwa.

U karaševskim selima čuva se zatvoreno *ẹ* pod akcentom (*lẹ̀ska*, *pobẹ̀gli*, *dẹ̀dica*, *dẹ* "gdje"), a izvan akcenta jat je obično dao *i*: *člòvik* (G jd. *človẹ̀ka*), *biži*, *rizánci*, *óri* (G jd. *orẹ̀ja*). U skladu s tim dativ jednine glasi u Karaševu *méni*, *tébi*. Od *e* i od prednjeg nazala dobiveno je otvoreno *e*: *lɛt* "led", *rɛt* "red" itd.

Čuva se samoglasno *l*, pri čemu se često ispred *l* razvija šwa: *bḷ̍va*, *jábḷka*, *žə̀lč*, *və̀lna*. Bilježeno je u pojedinim mjestima *kalbasica*, *jábalka* i sl. Od stražnjeg nazala dobiveno je *u* (npr. *zup*), koje dolazi i u primjerima kao *ùnuk*, dakle od prsl. *vъnukъ*.

Na kraju riječi i sloga čuva se *l* (*dal*, *bil*). Čuvaju se i palatalni plozivi *t'* i *d'* (*trɛ̀t'i*, *dòd'ɛmo*). Jotiraju se i labijali (*Sə̀rbḷe*), ali ne u trpnom pridjevu (*dìmɛno*). Afrikati *č* i *ǯ* izgovaraju se umekšano. *X* se čuva rijetko na početku riječi ispred vokala (*xìtər*), a dolazi i u primjerima kao *xŕ̥zal*. Javlja se afrikat *ʒ*, obično u inicijalnoj skupini *ʒv-*: *ʒvẹ̀zda*, *ʒvòno*. Važno je da se čuva *č* ispred *r*, uz razvijanje sekundarnoga vokala između *č* i *r*, npr. *čɛrẹ̀šńɛ*, *čɛrẹ̀vo*, *čərn*. Čuva se i dočetna skupina *-st*, npr. *grost* "grozd". Dočetni zvučni opstruent najčešće se obezvučava, kako smo već vidjeli iz primjera *grost*.

Karaševci imaju jednoakcenatski sustav. U njih je povučen stari kratki akcent s posljednjeg sloga (npr. *žɛ̀na*, *rúčak*, *mə̀gla*, *tə̀ma*), ali nije dugi, npr. *kupovál*, *stojí*, *prodám*; kako vidimo, u Karaševu ne dolazi *kupuval*.

U morfologiji osobito je važna činjenica instrumental jednine imenica muškog i srednjeg roda s nastavkom *-am*, slično kao u sjevernoslavenskim jezicima: *človẹ̀kam*, *srɛ̀bram*. U nominativu množine mno-

gih imenica m. roda dolaze nastavci *-ovɛ* i *-ɛvɛ*, npr. *brẹgovɛ*, *grẹjɛvɛ* "grijesi" i sl. U akuzativu množine imenica muškog roda nastavak je *-i*. Imenice svih triju rodova imaju u dativu množine nastavak *-am*. U lokativu jednine muškog i srednjeg roda pridjevsko-zamjeničke promjene nastavak je *-im*, npr. *dobrim*. Oblik imenica muškog roda na *-a* dolazi uz sve brojeve. Komparacija je analitička, s prefiksima *po-* i *naj-* ispred pozitiva. Infinitiv je rijedak, također aorist. Infinitivi završavaju na *-ti, -ći*. Izrazito je važna značajka da se futur tvori s pomoćnim glagolom *lam* "hoću" (*lam da popẹvam*). U 2. licu množine imperativa nastavak je *-ẹtɛ*. U kondicionalu (prvo lice množine) dolazi oblik *bimo*. Zanimljiv je prilog *učèra* "jučer", prijedlog *proti*, veznik *če* "da". Ne javlja se postpozitivni član. Važno je da određeni prilozi glase *sad / sat, ónda / óndak*, dakle bez *g*. Sva je prilika da u Karaševu nema reduplikacija ličnih zamjenica.

Enklitika dolazi u proklitičkom položaju pod rumunjskim utjecajem: *smo sɛ nazdràvili*. Javljaju se i posesivni dativi kao *nèna slúgi mojèmu* "otac moga sluge".

Leksički su zanimljivi primjeri kao *dẹ̀vka* "djevojka", *dubràvnik* "vrsta cvijeća", *ladìna* "hlad", *mútka* "drvena mješalica za rakiju u kazanu", *pèda* "vreba", *pràznina* "košnica", *praš* "trun u oku", *prósit* "vatra", *tɛrbàu* "trbuh". Ti su primjeri uglavnom nepoznati drugdje u srednjojužnoslavenskom dijasistemu, a u takvu ili sličnu obliku dolaze još u Svinici; taj je govor vrlo srodan karaševskom. Sviničani su pravoslavni i Srbi, Karaševci katolici i Hrvati. Jedni i drugi vrlo su se rano naselili u Rumunjskoj, Karaševci vjerojatno u 15. stoljeću. Obično se iznosi da su oni podrijetlom iz kraja oko donjeg toka Timoka. Pripadanje katoličkoj vjeri i hrvatskom narodu unijelo je stanovite promjene u govor Karaševaca, pa oni npr. danas kažu *put križa*, iako se u toponimiji ili u nazivima blagdana sreće riječ *krst* (*Krstovden* "Sveta tri kralja" u Ravniku; *Vodnički krst* u Vodniku). U takvim pitanjima očit je utjecaj bosanskih franjevaca koji su se rano zainteresirali za karaševske Hrvate.

Govori Janjeva i Letnice

Janjevski govor na Kosovu vrlo izrazito karakterizira čuvanje poluglasa koji je dobiven od starohrvatskoga šwa. Izgovara se npr. *dən, lən, lək*, iza naglašenog sloga nerijetko se izgovara *a*: *udóvac, pàlac, mómak, rúčak* itd. Uz *sas* "s(a)" dolazi i *səs*, uz *sam* "jesam" i *səm*.

Primjer *jedən* obično znači "neki", *jedân* znači određenu brojnu vrijednost.

Samoglasno *l*, kao i drugdje u prizrensko-južnomoravskom dijalektu torlačkoga narječja, obično je dalo *u* (npr. *vuk*, *vuna*, *dubok*, *žut*), ali u nekim primjerima *lu*, npr. *sluza*, *sluzav* "suzan", *slunce*.

Jat je ekavski (npr. *stareji*), a kao rezultat palatalizacije suglasnika (osobito ispred *e*) javljaju se primjeri diftongacije koje podsjećaju na (i)jekavski jat. Pritom se, razumije se, diftongira svako *e*, ne samo ono od jata, pa tako npr. imamo *mieso, mlieko* i sl. No očito se javljaju i (i)jekavizmi (*mjera, vjenčańe, prije, mjesec*), uglavnom iz razloga katoličkoga bogoslužja i hrvatskoga jezičnog standarda svećenstva.

Osim već spomenute palatalnosti vrlo su važni primjeri prijelaza *l* na kraju sloga u *-a*: *bija* "bio", *večeraja* "večerao", *gledaja*, *ošišaja*, *ostaja* itd. Rjeđi su primjeri kao *doša*, *iša*, *naša*, pa onda i pridjevi kao *veseja* "veseo", *beja*, *ceja*. Rijetki su i primjeri kao *bivol*, *sokol*, *vol* i sl., dakle, s čuvanjem *-l*.

Čuva se *ʒ*, ali ne i *x*, koji se ipak donekle javlja, i to iz razloga utjecaja crkvenog i školskog izgovora.

Provedena je nova jotacija: *braća*, *treći*, *cveće*, *gledańe*, *davańe*, *zdravle* i sl.

Na kraju riječi zvučni šumni suglasnici gube zvučnost: *brek*, *vrak*, *golup*, *grop*, *dup*, *jastrep* itd.

Prema literaturi, akcent janjevski nije tipično torlačkoga tipa. Čuva se, naime, prema Milivoju Pavloviću, dugosilazni akcent, ako je slog naglašen: *jedân*, *gospodîn*, *Ivân, poznâš, duvân* itd. Osim toga, alterniraju kratki silazni i ekspiratorni akcent: *cȅna* i *céna*. U litareturi se spominje i mogućnost izgovora akuta (M. Pavlović, 1970, 48). Ekspiratorni akcent može alternirati i s dugim silaznim (*u devòjke*; *naša devôjka*), a to je povezano s emocionalno obojenim isticanjem. Često, prema literaturi, dugosilazni akcent dolazi kod jednosložnih riječi (*sât*, *svêt*, *pût*), također kod priloga, i to na kraju riječi (*takô*, *ozgô*). U cjelini su vrlo izrazita akcenatska previranja u janjevskom govoru. Sudeći, pak, po situaciji u Zagrebu i u Kistanjama, janjevski je govor bez kvantitete, dakle s jednonaglasnim sustavom. To pitanje razumijemo tako da su ostvaraji bilježeni sa silaznim akcentima stvar rečenične prozodije, tako da je prirodno da u dužim realizacijama stječemo dojam da se izgovara dugosilazni, a u energičnijim realizacijama izgovor podsjeća na kratkosilazni akcent.

U deklinaciji važno je istaći funkciju prijedloga. U lokativu upotrebljava se opći padež s prijedlogom *u* (*imam sina u kuću*). U instrumentalu uz opći padež dolazi *s* ili *sas*: *sas čoveka, s Franu, sas Tunu.* Od imenice *ʒvonik* nominativ množine je *ʒvonici*, akuzativ množine *ʒvonice*, prema odnosu *Turci – Turce*. U Janjevu je *junace, svedoce, Turce* (*pobili su mnogo Turce u taj rat*). U dativu množine javlja se nastavak *-ima* (*volovima, orlovima*), koji dolazi i u ženskom rodu: *kravima, ovcima.* U cjelini je važno da imenice *i*-osnova postaju muškoga roda: *boles, žalos, rados, noć, reč, pamet* itd.

Kod pridjeva u Janjevu nije sasvim došlo do iščezavanja razlike između dva pridjevska vida, i to u korist neodređenog vida. Tu ipak dolazi i *crn konj* i *crni konj mu lipsaja*; također *venčan prsten* : *venčani prsten ne veļa da ga izgubiš.* Ipak se mnogi pridjevi upotrebljavaju obično bez *i*, s tim da određenost unosi pokazna zamjenica koja upućuje na određen predmet, čime mu daje značenje isticanja: *lep gu je kušak sviļen* : *onaj lep kušak dobila od snaje.* Riječ *kušak* znači "pojas". Neki se pridjevi kompariraju normalno (*star – stareji – najstareji*), ali je komparacijski sustav balkanskoga tipa mnogo češći (*dobar – podobar – najdobar*).

U prezentu (1. lice jednine) javljaju se primjeri tipa *imam, davam*, ali može doći i *kažu*, što je, čini se, oblik karakterističan za Letnicu, drugo hrvatsko selo na Kosovu. U 3. licu množine javljaju se tipovi *vidiju, doneseju, gradiju.* Janjevski govor nema infinitiva, a nema, naravno, ni futura tvorenog s pomoću infinitiva. Glagol *lam* posebno je zanimljiv (2. lice mn. imperativa), a znači "izvolite", "ako hoćete" ili slično. Obično se taj glagol inače rabi mjesto futurskog oblika glagola *biti*, s nijansom "htjeti".

U Janjevu dolaze primjeri tipa *on me mene videja*, dakle s uporabom parazitskih oblika ličnih zamjenica, a tako je i u Letnici. Zanimljivo je da Janjevo zna za postpozitivnu uporabu pokazne zamjenice (*od našega toga Marketa*), koja nije uopćena i nije karakteristična za janjevski govor, ali postoji tendencija pojačavanja značenja imenice odgovarajućim padežnim oblikom zamjenice.

Leksik Janjeva karakteriziran je riječima njemačkoga podrijetla kad se radi o rudarstvu. Takvi su primjeri *šurf* "mjesto na kom se kopa da se nađe ruda", *kram* "kuća za radnike kad nisu na poslu", *plinat* "kremen". S Dubrovnikom Janjevce vežu riječi kao *mešnice* "gajde", *pržina, trempija* "tronožac", *maškare* "šala", *temeja* "temelj", *maskirati se* "šaliti se" (*Ne maskiram se ja, nego je istina*).

Janjevo se prvi put spominje na početku 14. stoljeća, a već u tom stoljeću (1328.) tu postoji i katolička parohija. U 1. polovini 15. stoljeća u Janjevu nalazimo oveću koloniju Dubrovčana, koji su se tu naseljavali već u 14. stoljeću. Janjevo je znano kao rudarsko i katoličko naselje. Zbog razvoja rudarstva u taj su kraj dovedeni Sasi. U 18. stoljeću iz mjesta su nestali pravoslavni, a počeli su se useljavati Albanci i Romi. Od pedesetih godina 20. stoljeća Janjevci se u znatnu broju naseljavaju u Zagrebu, a posljednjih godina (nakon 1995.) i u Kistanjama.

Kako jasno vidimo, janjevski je govor sačuvao poprilično stari tip govora prizrensko-južnomoravskoga dijalekta, jer su utjecaji na taj govor bili relativno slabi, slabiji nego utjecaji na Srbe toga područja. I albanski su utjecaji umjereni, također turski, manji nego npr. u prizrenskih Srba.

Prema istraživanjima Radosava J. Đurovića, u Letnici se čuju dva silazna akcenta, dugi i kratki, uz to ekspiratorni akcent, npr. *pazâr*, *pamȕk*, *ufáti*. Naravno, pitanje je odgovara li to stvarnosti. Jat nije dosljedno ekavski, tj. uz ekavizme pojavljuju se i jekavizmi, diftonški jat i ikavizmi, npr. *têlo*, *prȉje*, *mlêko*, *bjêlo*, *sikȉra*. I Letnica, kao i Janjevo, povezana je sa starim razvojem rudarstva, uz to je bila i dubrovačka kolonija. Letničani su u 17. stoljeću u znatnoj mjeri iselili (u Dalmaciju i u Italiju), i to zbog ugasnuća rudarstva. I tijekom ratnih zbivanja 1991.–1995. iseljavali su se, uglavnom u Hrvatsku (Bjelovar, Virovitica, Podravska Slatina itd.).

Primjeri

Lupak

Slaveńe

Ił *I O*

Íme mi se Mariian Ócił iz Lúpaka o trėst i šėzd gọdine. Da vam kážem ọbič'ái na svetog Nikọlu na sláveńu. Iz dána se priprávi sveti Nikọla, se priprávi večėra ş lá da búde, žėne gótvaiu rizánci, parikáš, krompiri peč'ú, mėso peč'ėno, sármu i óndak vikamo góstie za večėru°. Óndak ugrėiu rakiju i obič'áino stári kó ie namėni svėt'u i namėni večėru i óndak č'óknemo č'áše i piiėmo svi.

— Štó kažete ka stė pogᵊlnúli, kᵊ ste naminili, po strážńu č'ášu rəᵃkiie?

Óva čáša da búde posˡáđena i pomėdena svẹm góstem i svėtomu Nikọli za život i za zdrávłe góšťem nášim koii z dóšli da iedú i da piiú. I pósi iẹmo i piiėmo. Kaᵊ smo zgotóvili, iẹli i píli, óndaᵊk zapopẹvamo iėnu pẹsmu i si póđemo sváki dóma.

Pavle Ivić i Aleksandar Mladenović, "Krašovanski tekstovi", ZFL, III, 1960, 194.

Janjevo

Razgovor

— Rât li ste? Mirno li ste?

— O svetômu Nikóle meràk mi pa da dóʒete.

Jedan diga se, naprávija svádbu. R'ėka: pódobro nigde neje bilo sas svádbu!

— Čėka, [da] ti kažu! E, rėkni, Bọg je napúnija pušku.

— Dobro li beste na moju svádbu?, - rėka drustvo.

Tamàn na nedėłu dьᵃna pukni púška i ubíje jedne žene múža.

— A kuđè je! – Brgo je bilo, Fiło?

— Da kupi mėso! Neje ponėla pare, treba da mi je za sve pare mėso donėla! Sve gu stavłaja na up [gomilu].

— Ček, ovo ne vełâ!

— *Sъk ala franga je sve!*
— *I drugo! Doǯe adet prizrenski ovde!*

Milivoj Pavlović, *Govor Janjeva*, Novi Sad, 1970, 171-172.

L e t n i c a

Ka(d) sam bi̇la jâ devôjka

Prȉe devôjka nȉje razgovárala sas mômka, da se zavǫ̏li, prepostȁvimo. Nȉje razgovârala jèdna devôjka sas mòmka. Tâta de dâ: tȁta i mȁma kùj dâ, ìma ćȅf da s udâ. A sáma devôjka da zavȍľi mòmak i mòmak ńû, tô nȉje bi̇lo tàko. Tò ʲe bi̇lo... nȁš ȍbičaj. Mi̇ ne razgovâramo sas ńẹ̏ga do ka(d) se udâmo. Kad ga vȉdimo, sklȍnimo se sas pûta. Tàko do udàdbe.

Bȋla e svȁdba sa(s) svi̇râči. Sȁg je pogospòska rabȍta, naprʲêd ȉdeu limuzîne. A prȉje u ćèze, svȁtovi otrâg pȅvau, gočȅvi cȕkav, svirâči svȋrav. Pretpostȁvimo jâ se udȁʲem. E òni mòra da dòǯu, svȁtovi, pred mòu kȕć'u, a pȍsle da me vȍde u ńȉnu kȕć'u, kod mûža. Tàko e bi̇lo.

Radosav J. Đurović, *Letnički govorni tip*, Vranje, 2000, 173.

Glavna literatura

Ronelle Alexander, *Torlak accentuation*, München, 1975.
Danilo Barjaktarević, *Dijalektološka istraživanja*, Priština, 1977.
Danilo Barjaktarević, *Govor Srba u Metohiji*, Priština, 1979.
Mirko Barjaktarević, "Janjevo", *Zbornik za narodni život i običaje*, 45, 1971, 31-55.
Aleksandar Belić, *Dijalekti istočne i južne Srbije*, SDZ, 1, 1905.
Nedeljko Bogdanović, "Govori Bučuma i Belog Potoka", SDZ, XXV, 1979, 1-178.
Nedeljko Bogdanović, "Govor Aleksinačkog Pomoravlja", SDZ, XXXIII, 1987, 7-302.
Nedeljko Bogdanović, *Izoglose jugoistočne Srbije*, Niš, 1992.

Dalibor Brozović – Pavle Ivić, *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Zagreb, 1988.
Ljubisav Ćirić, "Govor Lužnice", SDZ, XXIX, 1983, 7-190.
Radosav J. Đurović, *Letnički govorni tip*, Vranje, 2000.
Govori preizrensko-timočke oblasti i susednih dijalekata, Niš, 1994.
Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Novi Sad, 1956.
Pavle Ivić, "Klokotič (Clocotici; OLA 168)", u: FO, 612-617.
Pavle Ivić, "Odnos između karaševskog i sviničkog govora", *Makedonski jazik*, XL-XLI, 1989-1990, 201-215.
Jordana Marković, "Govor Zaplanja", SDZ, XLVII, 2000, 7-307.
Milivoj Pavlović, "Govor Sretečke Župe", SDZ, VIII, 1939, 1-352.
Milivoj Pavlović, *Govor Janjeva*, Novi Sad, 1970.
Emil Petrovici, *Graiul Caraşovenilor*, Bucureşti, 1935.
Slobodan Remetić, "Srpski prizrenski govor I", SDZ, XLII, 1996, 319-614.
Nikola Rodić, "Zanatstvo u Janjevu i njegova leksička građa", *Glasnik Etnografskog instituta*, XIX-XX, 1973, 73-95.
Dubravka Rovičanac, "Osobitosti janjevačkoga govora" u: *Janjevo. Sedam stoljeća opstojnosti Hrvata na Kosovu*, Zagreb, 2000, 261-268.
Mihailo Stevanović, "Đakovački govor", SDZ, XI, 1950, 1-152.
Pol-Luj Toma, "Govori Niša i okolnih sela", SDZ, XLV, 1998, 1-473.
Victor Vescu, "Klokotičanski govor – krašovanski govor u Rumuniji. Prozodijske i fonetske osobine", *Linguistica*, XV, 1975, 257-263.
Sanja Vulić, "Osvrt na karaševske govore", u: *Tjedan Hrvata iz Rumunjske*, Zagreb, 1994, 19-24.
Sanja Vulić, "Hrvatska pučka imena božićnih blagdana u dijaspori", u: *Hrvatski iseljenički zbornik 2001.*, Zagreb, 2000, 259-265.

Dijalektološke karte

NAPOMENA UZ DIJALEKTOLOŠKE KARTE

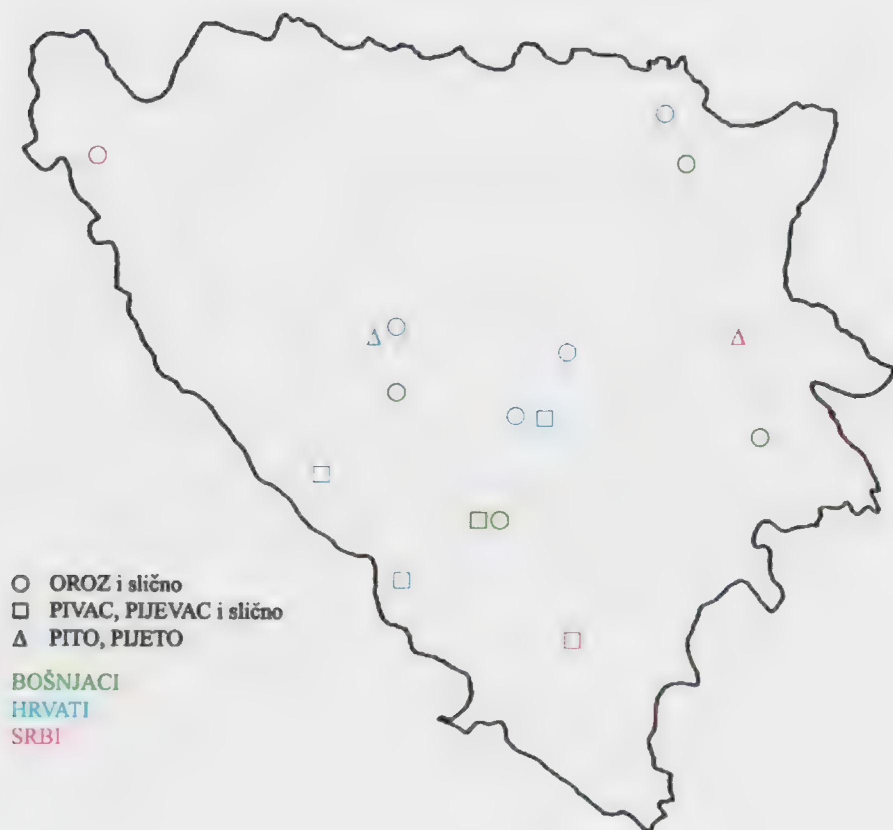
U ovoj knjizi donesena je karta štokavskoga narječja (u koje su uključeni i govori torlačkoga narječja; karta 4) pripremljena prema karti Pavla Ivića, koja je izrađena tijekom osamdesetih godina 20. stoljeća za potrebe Leksikografskog zavoda "Miroslav Krleža". Objavljena je ta karta u posebnoj knjizi Dalibora Brozovića i Pavla Ivića i u 6. knjizi Enciklopedije Jugoslavije. Ta karta prikazuje prostiranje pojedinih dijalekata spomenutih narječja u skladu s tadanjim dijalekatnim rasporedom koji je tijekom ratnih zbivanja devedesetih godina u nekoj mjeri izmijenjen. U odnosu na moj pristup problematici postoje, uz već spomenutu, još neke razlike. Naime, osim što nazivi dijalekata nisu u cjelini identični, također se smederevsko-vršačka jedinica prikazuje kao poseban dijalekt, a nama je to poddijalekt kosovsko-resavskoga dijalekta. K tomu, mi govore s nezamijenjenim jatom svrstavamo u odgovarajuće dijalekte, ne izdvajajući ih iz jedinica kojima u svojoj cjelini pripadaju. Također su govori karaševskoga područja i Svinice u Rumunjskoj u našoj interpretaciji posebna oaza torlačkoga narječja, karaševsko-svinjička. Ovdje je promijenjen jezik Pavla Ivića kojim su pisane njegove napomene uz kartu, zadržani su njegovi nazivi za dijalekte. Moja dijalektološka karta (karta 5) zasnovana je tako da prikazuje pripadnost mnoštva govora pojedinim dijalektima štokavskoga narječja na taj način da su nazivi mjesta uneseni posebnim bojama pa se na taj način u osnovnome vidi dijalekatni raspored, a uz to se izlaganje u knjizi može olakšano pratiti. Dodajem da su svi torlački govori na mojoj karti doneseni istom bojom, bez obzira na dijalekatnu ili oaznu pripadnost, a dijalekatna (ili oazna) pripadnost lako se razabire iz teksta u knjizi i iz karte priređene prema Ivićevoj.

Ostale karte (1, 2, 3, 6) također su dodane knjizi, a prikazuju problematiku naznačenu na kartama.

Karta 1
ODNOST *ŠĆ/ŠT* U SLAVONSKOM DIJALEKTU



Karta 2
RIJEČ "PIJETAO" U GOVORIMA BOSNE I HERCEGOVINE



Karta 3
PREDMIGRACIJSKI RASPORED IKAVSKIH
ŠTOKAVSKIH DIJALEKATA



Karta 4
DIJALEKTOLOŠKA KARTA ŠTOKAVSKOG NARJEČJA



Napomene:

1. Karta pokazuje stanje u govorima srednjojužnoslavenskog jezika. Dijalekti drugih jezika koji se također govore u pojedinim krajevima, nisu uzeti u obzir.

2. Zbog neproučenosti jednog dijela govora pokazane dijalekatske granice su ponegdje neizbježno aproksimativne. To pogotovo vrijedi za predjele gdje narodi koji govore srednjojužnoslavenski žive pomiješano, a služe se raznim dijalektima.

3. Zelenim, žutim, crvenim i plavim kosim crtama označena su područja u Madžarskoj i Rumunjskoj na kojima se nalaze rasuta naselja pripadnika hrvatske, odn. srpske manjine s odgovarajućim dijalektom.

DIJALEKTOLOŠKA KARTA ŠTOKAVSKOG I TORLAČKOG NARJEČJA



Štokavski dijalekti:

slavonski
zapadni
istočnobosanski
istočnohercegovački
zetsko-južnosandžački
šumadijsko-vojvođanski
vlahijska oaza
torlačko narječje

PREDMIGRACIJSKI RASPORED
SREDNJOJUŽNOSLAVENSKIH NARJEČJA



BILJEŠKA O AUTORU

Josip Lisac rođen je 23. studenoga 1950. u Turnima kod Delnica, u Gorskom kotaru. Na Filozofskom fakultetu u Zadru završio je 1974. studij kroatistike i filozofije. Doktorirao je na istom fakultetu 1986. disertacijom iz kajkavske dijalektologije. Bavio se novinarstvom do 1978., a od te je godine na Filozofskom fakultetu u Zadru odnosno na Sveučilištu u Zadru. Od 1978. je asistent, od 1987. docent, od 1989. izvanredni profesor, od 1997. redoviti profesor, od 2002. u trajnom zvanju redovitoga profesora. Predavao je ili predaje na više poslijediplomskih studija iz lingvistike; voditelj je poslijediplomskog studija lingvistike na Sveučilištu u Zadru. Na tom je sveučilištu i pročelnik Odjela za kroatistiku i slavistiku. Osnovni mu je znanstveni interes dijalektologija i povijest hrvatskoga jezika. Radio je na više međunarodnih projekata iz lingvističke geografije (Općeslavenski lingvistički atlas, Općekarpatski dijalektološki atlas). Objavio oko 750 bibliografskih jedinica, među njima i više knjiga, *Hrvatski jezik i njegovi proučavatelji,* Split, 1994; *Hrvatski dijalekti i jezična povijest,* Zagreb, 1996; *Hrvatski govori, filolozi, pisci,* Zagreb, 1999. Surađivao je i surađuje u časopisima i u nas i u inozemstvu. Pripremao je za tisak djela starih hrvatskih pisaca (Faust Vrančić, Jakov Pletikosa).

Josip Lisac

HRVATSKA DIJALEKTOLOGIJA 1.

Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja

Nakladnik
Golden marketing – Tehnička knjiga
Zagreb, Jurišićeva 10
tel.: 01/4810-819, 4810-820
faks: 01/4810-821
e-mail: golden-marketing@zg.htnet.hr
www.golden-marketing.hr

Urednik
Franjo Maletić

Izvršni urednik
Ilija Ranić

Korektorica
Sanda Uzun-Ikić

Likovno rješenje korica
Studio Golden

Unos teksta i prijelom
Željko Markulin

Tisak i uvez
Kastmiler, Zagreb

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica – Zagreb

UDK 811.163.42'282(075.8)

LISAC, Josip
Hrvatska dijalektologija / Josip Lisac. – Zagreb : Golden marketing – Tehnička knjiga, 2003- ..

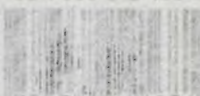
ISBN 953-212-167-6 (cjelina)

1: Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja. – 2003.
Bibliografija iza svakog poglavlja
ISBN 953-212-168-4

I. Hrvatski jezik -- Narječja -- Udžbenik

431118103

ISBN 953-212-168-4



9 789532 121681